

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	23
'Aho	Monite, 26 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 23/2023 FAKATAHA

‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Monite 26 Sune, 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 - Lao Fika 8/2023 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2024• Fakamatala Patiseti 2023/2024• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2023/2024 - 2025/2026
	4.2	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Lao ki he Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 (Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/24) [KUO TALI KE ALEA’I ‘A E NGAHI FAKATONUTONU FAKATAHA MO E PATISETI]
	4.3	Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 05	:	Kelesi

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘a e Fale	11
Poaki.....	11
Me’a ‘Eiki Sea.....	12
Me’a Sea Komiti Kakato	12
Hoko atu alea’i Fakamatala Patiseti 2023/24	12
Fakamanatu ko e fatongia Fale Alea ke sivilisi’i Patiseti he ‘oku lahi ‘a e loi ai	16
Tu’utu’uni e Seá ke malanga ‘a Tongatapu he Fakamatala Patiseti	20
Mafatukituki e ngāue mo e fatongia ‘a e Fale Alea	21
Fokotu’u Tongatapu 7 ke tomu’a malanga ‘a Tongatapu 5 & 11 kae toki fakamalanga faka’osi ia	21
Fokotu’u ‘oua fakavave’i alea’i Patiseti kae fai e fatongia Fale Alea ko hono sivilisi’i ngāue Pule’anga.....	21
Faka’atā Sea Komiti ‘a Tongatapu 7 ke malanga he Fakamatala Patiseti	22
Fokotu’u Tongatapu 8 ke ta’ofi fakamalanga Tongatapu 7 mo e anga ta’efaka’apa’apa	22
Tu’utu’uni Sea Komiti Kakato taki kitu’a Fakafofonga Tongatapu 7	23
Tu’utu’uni Sea Komiti Kakato tautea ‘aho 1 Mēmipa Fale Alea Tongatapu 7 ko e anga ta’efaka’apa’apa.....	23
Fakamalanga Tongatapu 5 ‘ene tui ‘ikai lava ma’u mai 13 miliona ki he Pule’anga mei he Pangike Pule	24
Tui Pule’anga kuo pau ke hū mai 13 miliona mei he Pangike Pule ki he Pule’anga	24
Fokotu’u Tongatapu 5 malava pē ke holoki vāhenga kau ngāue mei he 9m-5m ke holoki fe’amokaki he Patiseti	25
Tokanga ki he fakamole ki he teunga e kau ngāue ofi he 900000 ‘i he Patiseti.....	25
Tokanga ‘oku mahu’inga ange ngaahi faingata’a ‘omai mei he kakai he ‘ai teunga ngāue he Patiseti.....	26
Kole Tongatapu 5 ke fakatokanga’i ngaahi fakamole he ngaahi naunau ngāue.....	30
Tokanga ke fakasi’isi’i ngaahi fakamole he talitali/me’atokoni koe’uhi pē ko e fe’amokaki	30
Fakahā Palēmia ‘oku holo ‘a e fakamole ki he talitali & ma’u me’atokoni ‘o 1.8m	31
Fokotu’u tonu ke holoki mo e fakamole ki he talitali kakai	31
Tui Tongatapu 5 ke fakalahi vouti ki he ngaahi polokalama ako fakataukei ‘i muli.....	33
Fokotu’u ke fokotu’u ha ‘apiako ke ‘ako’i ai kau ngāue.....	34
Tokanga ke fakasi’isi’i fakamole he ngāue ‘ovataimi	35

Fakatonutonu mei he Pule'anga tapui Konisitutone ke ngāue fakasevāniti ta'etotongi ha taha ki ha taha	37
Fakamanatu Tongatapu 5 fale'i mahu'inga mei he 'Atita Seniale fekau'aki mo e ngāue 'ovataimi	37
Mahu'inga ke leva'i lelei fakamole he ngāue 'ovataimi	37
Fakatonutonu Minisita Pa'anga 'oku tokangaekina Pule'anga ngaahi me'a hoha'a ki ai Tongatapu 5	39
Ke tokanga Pule'anga ke mapule'i mo e ngaahi fakamole he folau ki muli	41
Tui Tongatapu 5 ke ngāue'aki tekinolosia ke fakasi'isi'i fakamole he folau	42
Tokanga ki he fakamole he fakatau me'alele pea ke tokanga ki ai e Pule'anga.....	43
Ke tokanga Pule'anga e polokalama totongi huhu'i kelekele	44
Ke Tokangaekina ngaahi fakamole malava mapule'i mo e ngaahi fakamole 'ikai mapule'i	48
Kole Palēmia 'oua takihala'i e kakai 'oku hiki pea 'i ai tānaki tukuhau/tute fo'ou he Patiseti	49
Tui 'e malava pē he fakapotopotó ke fakahaofi peseti 10-15 e Patiseti	50
Fakamahino Pule'anga 'ikai ha toe tute fo'ou toe tānaki mai he Patiseti.....	52
Tokanga ke tomu'a fakahū mai 'e he Pule'anga 'a e nō fe'unga mo e 15.1miliona ke tali 'e Fale Alea kae toki atu alea'i Lao 'Esitimeti	55
Tali Pule'anga 'oku 'ikai ha'anau nō 15 miliona ke makatu'unga hano fakahū mai ki Fale Alea.....	55
Taukave Tongatapu 5 'oku nō 15.1 miliona Pule'anga ko e ponite.....	56
Tali Pule'anga 'oku 15 miliona malie pē nō 'a e Pule'anga	56
Taukave Tongatapu 5 ko e feinga pē ke mā'opo'opo mo fakalao ngāue Fale Alea	57
Fakamanatu ki he Pule'anga ke fakahū mai ki Fale Alea mo e nō 2.6 m ne ne malu'i....	57
Vouti 18 – Potungāue Ngoue	58
Fehu'ia vouti 14 fekau'aki mo e totongi sivi mo'ui lelei	60
Tali Pule'anga fekau'aki mo e totongi sivi mo'ui lelei	61
Fehu'ia ngaahi foaki pale fakalangilangi 164000.....	62
Kole fakama'ala'ala pē 'oku ma'u ha savea ki he ola ngaahi faka'ali'ali ngoue fa'a fakahokó	62
'Ika lava he pa'anga vahea he Patiseti ki he ngaahi pale & fakalangilangi ke faka'ai'ai kakai he teuteu'i ngoué.....	63
Fehu'ia pe 'oku kei hokohoko atu Pule'anga 'ene ngaahi tokoni houa palau	63
Tui 'oku mahu'inga ke hokohoko atu fakalele polokalama faka'ali'ali ngoue he kaha'u64	
Fokotu'u koe'uhi ko e mahu'inga e faka'ali'ali ngoue ke fakakaukau'i he Pule'anga hano fakavia eni & kakai 'ikai ha'anau kelekele	64

Fakatangitangi Niua 17 ki ha palau ma'a e ongo Niua ke tokoni he ngāue 'a e ongo motú	65
Tui Tongatapu 2 kei si'isi'i ngaahi fakaivia fakapa'anga ki he pale 'o e faka'ali'ali ngoue	66
Poupou ke fakaivia maa'imoa faka'ali'ali ngoué ke kei hokohoko atu 'i he kaha'u	66
Tui Tongatapu 2 kapau fakaivia he Pule'anga ngaahi houa palau 'e tokoni 'aupito ke faipoupoua faka'ali'ali ngoue	67
Kole Ha'apai 13 ki ha tokoni Pule'anga fekau'aki mo e vao sialemohe ke tokoni ki he ngoue vahe Ha'apai	67
Kole ke fakalahi vouti ki he pale & fakalangilangi he faka'ali'ali ngoue	68
Fakamālō'ia ngaahi tokoni Pule'anga kuo 'inasi vāhenga Ha'apai 13	68
Tokanga ke fakalahi mei he \$200000 vahea he Patiseti ki he pale faka'ali'ali ngoue & toutai	69
'Ikai malava ki ha Mēmipa ke to'o pe fakalahi Patiseti tukukehe Pule'anga 'oku ngofua ke fe'unu'aki pa'anga he Patiseti.....	70
Fakahā Pule'anga fai fengaue'aki mo e ngaahi Potungāue & fakatokanga'i ngaahi kole fekau'aki mo e pale he faka'ali'ali ngoue	70
Kole Nōpele 'Eua ki he Pule'anga 'oku malava pē fe'unuaki e pa'anga he Patiseti ke tokoni'i kau ngoue & toutai.....	71
Tali Pule'anga 'oku 'i ai ngaahi tokoni kehe mei he 94m 'oku 'omai fakapipiki mei he ngaahi tokoni mei muli	71
Tokanga 'Eua 11 ma'olalo e tupu 'i he sekitoa ngoue 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.....	72
Tokanga ke 'oange ha patiseti lelei ma'a e sekitoa mahu'inga 'oku peseti 'e 88 ngaahi famili nau fakafalala he ngoue.....	74
Tokanga 'oku vaivai e ngāue ke akonekina tafa'aki ki he ngoue	75
Tokanga ki he 'ikai tokangaekina tafa'aki ki he ngoue vanila mo e kava.....	75
Fakatonutonu mei he Pule'anga kau 'a Tonga he lahi taha 'enau uta kava ki muli	76
Tokanga ke 'i ai ha māketi pau ki he fua e ngoue ki tu'apule'anga	78
Kole Ha'apai 12 ha palau ma'a hono vāhenga	78
Fokotu'u Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke tokoni fokotu'u hono fakamāketi kape & manioke ki honau kāinga 'i tu'apule'anga	80
Kole palau ma'a e ongo Niua mo ha tenga'i meleni ke tō he kāinga ke uta ki muli	83
Fakamahino Pule'anga kehe pe tokoni na'e 'omai mei <i>Dongguan City</i> makehe ia mo e fengaue'aki mo Ha'apai.....	85
Tokanga Tongatapu 1 ki he fakamāketi 'e Fisi 'a e sinisa mo e <i>turmeric</i> ki 'Amelika ...	86
Poupou Tongatapu 1 ki he Patiseti Potungāue Ngoue & poupou'i ke tali.....	87
Kole ki he Pule'anga ke fakatokanga'i ko e palopalema he ngoue ko e 'ikai ha māketi ki he ngoue.....	88

Tokanga Nōpele ‘Eua ko e anga pē fokotu’u na’a lava ke fakatau fua e ngoue kau ngoué ke hangē ko e fakatau ika kau toutai.....	89
Holo pa’anga ngāue Potungāue Ngoue ki he ta’u fakapa’anga hoko.....	90
Tokanga Tongatapu 5 fu’u fālahi ngaahi ngāue fakahoko Potungāue Ngoue ka ‘oku fiema’u ke tupulaki.....	91
Kole ki he Potungāue Ngoue ke fengaue’aki mo e <i>MORDI</i> mo e <i>IFAD</i> ke fakalalakaka ngoue e ngaahi kolo.....	91
Tokanga ki he malu & hao ngāue’aki vesitapolo ki he mo’ui e kakai.....	92
Tokanga ke fakaivia fakame’angāue he Potungāue Ngoue ‘ene ‘ofisi ngoue fakavāhe ‘i Hihifo.....	92
Tokanga ki he vāhenga Potungāue Ngoue na ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku totonu ke hiki ‘o ngāue tu’uma’u (<i>staff</i>).....	92
Poupou Tongatapu 5 ki hono ako’i ‘a e kau ngāue.....	93
Tokanga Tongatapu 5 ki he tafa’aki ‘o e ngāue ‘ovataimi & folau ki muli.....	94
Tokanga ke hiki fakamole he folau ki tahi & kole fakaivia ‘ofisi potungāue ‘i Hihifo....	95
Tokanga ki he hiki fakamole ki he tauhi tu’unga tolonga ngaahi me’alele.....	95
Ongoongo fiefia he mālohi Kolomotu’a he fainolo mo e timi Ha’asini <i>Roosters</i> mo fakamālō’ia va’inga ne fakahoko.....	96
Poupou ke hokohoko atu fakalele ngaahi fe’auhi ‘akapulú ke ma’u ha fānau lelei ki he va’inga ‘akapulu.....	97
Kole Sea Komiti Kakato ke lele Fale Alea ki he 2:00 pongipongi.....	98
Tali Sea Fale Alea fokotu’u Sea Komiti Kakato ki he taimi ngāue ‘a e Fale.....	99
Fokotu’u ki he Pule’anga ki ha poloseki fale fahi kakano’i manu (<i>abattoir</i>).....	100
Tokanga ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue Potungāue Ngoue ke langa hake ngoue ke lahi hono uta ki muli.....	100
Kole fakama’a’ala ki he palopalema kau ngoue he’ene hā ‘i he lipooti.....	101
Tali Pule’anga ki hono fehu’ia e palopalema faka’ulungaanga kau ngoue.....	102
Fehu’ia pē oku kau kotoa ngaahi ngoue he tokoni’i fakapa’angá pe ko e melení pē ia.	102
Kau ‘a e ngaahi ngoue kehe he tokoni’i fakapa’anga he Pule’anga ‘i he sekitoa ngoue	103
Tokanga ki he mahu’inga ‘i ai kosilio ngoue fakavahefonua ke tokoni ki he palopalema faka’ulungaanga kau ngoue.....	103
Tokanga na’a ‘oku tōkehekehe tokoni’i kau ngoue mo ‘enau ngaahi fiema’u.....	104
Fakama’ala’ala Pule’anga he ongo fale fa’o’anga me’akai ‘i Vainī mo Vava’u.....	104
Tokanga ki he ngaahi founga ke lahi e ngoue ke ma’u mo’ui mei ai e kakai.....	105
Tokanga ki he ngaahi fiema’u tō ngoue kae palopalema he ‘isiu fakakelekele.....	105
Vouti 24 Potungāue Toutai.....	107
Fakama’ala’ala he palani mo e taumu’a ngāue Potungāue Toutai.....	107

Fakamālō'ia ngaahi fokotu'utu'u ngāue Potungāue Toutai ke fakaivia fakalakalaka e toutai	109
Fehu'ia pe 'e kei hokohoko atu he Pule'anga hono faitokonia kau toutai ne uesia he fakatamaki pā mo'ungaafi & sunami.....	109
Kei hoko atu pea fakakakato Pule'anga faitokonia kau toutai ne uesia he ta'u fakapa'anga hoko.....	110
Kole fakakaukau'i he Potungāue hano fakalao'i malu'i ngaahi kongā tahi kau ai 'a 'Eua ke malu'i 'ene ngaahi me'amo'ui 'oseni	110
Kole ha vaka toutai he polokalama tokoni 2 miliona e Pule'anga ke takatakai 'o malu'i kongā tahi 'Eua.....	112
Tui Pule'anga ke tauhi pē tu'u lolotonga 'a e lao ke 'oua fakamavahevahe'i ngatangata'anga 'o tahi.....	112
Taukave 'Eua 11 'uhinga 'ene fokotu'ū ke malu'i me'a mo'ui 'o 'oseni he kongatahi 'Eua ma'a e káingá	113
Fokotu'u ke tomu'a ma'u ngofua laiseni ha ngaahi vaka toutai mei he ngaahi feitu'u kehé kimu'a pea toutai he kongatahi 'Eua.....	114
Tokanga ki he poloseki Potungāue Toutai ke faama'i 'a e tofe	114
'Atā pē hano fokotu'u sone malu'i makehe kongatahi (<i>SMA</i>) ki he tofé ka 'e fiema'u ha feitu'u 'oku ūū ke faama'i ai	115
Fakamanatu Niua 17 ki he Pule'angá kei maumau ongo mīsini tā poloka he ongo motu koe'uhi ko e teu faka'ali'ali ngoue	116
Kole ha fale nofo'anga ki he 'api toutai 'i Niuatoputapu ne maumau he sūnami	116
Tali Pule'anga ki he kole 'api toutai 'i Niuatoputapu.....	116
Kole Ha'apai 13 ki he Pule'angá ke faka'atā fo'i māhina 'e ua ke hoko atu toutai'i mokohunu	117
Fokotu'u ke 'ai ha sone malu'i makehe 'i tahi he motu kotoa 'i Ha'apai ke faama'i ai mokohunu	118
Fokotu'u Ha'apai 13 ke fakakau mo e nga'ito ke lava mo hano fua ke ma'u ai ha silini	120
Kole ke fakamālohia he Pule'anga hono sivi e saisi pe lahi e mokohunu 'oku toutai'i.	121
Tokanga Tongatapu 8 ki he lahi e toutai ta'efakalao he potu tahi 'o Tonga	122
Tui Pule'anga ka sone <i>SMA</i> feitu'u kotoa 'o a'u ki he Ongō Niua 'e mahu fiema'u e fonua	123
Poupou Tongatapu 1 mahu'inga e <i>SMA</i> ki he fakalakalaka e toutai.....	123
Tokanga ki he 'ikai ha palani Potungāue Toutai ke feau palopalema he 'ikai malava ke feau fiema'u ika e kakai.....	124
Lolotonga feinga Pule'anga ke 'omai vaka toutai ke lava feau fiema'u ika 'a e fonua .	124
Tapou ke tokangaekina toutai fakalotofonua he mole monū ki 'oseni ki he ngaahi vaka toutai laiseni muli	125

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga foaki laiseni ki he toutai.....	126
Kole Tongatapu 4 e Pule'anga fai ha savea ki he tu'unga 'i ai mokohunu na'a lava faka'atā hoko atu hono toutai'i.....	127
Vouti 'Ofisi Palasi.....	127
Kole ke fai mai ha tali 'Ofisi Palasi ki he tūkunga ngaahi tohi tangi 'oku 'ave ki ai.....	129
Fehu'ia tu'unga 'oku 'i ai <i>ID</i> fakafonua 'o kapau ko e fakafo'ou/mole.....	129
Vouti 'Ofisi 'o e Fale Alea.....	131
Tokanga Tongatapu 5 ki he holo patiseti Fale Alea ki he 'ave fakafaito'o ki muli & polisi fakakolo	132
Fehu'ia 'uhinga 'ikai ha vahenga tu'uma'u kau ngāue he 'Ofisi kau Fakafofonga	133
Tali ki he fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga 'ikai ha kau ngāue tu'uma'u 'Ofisi Kau Fakafofonga ke hangē ko e 'Ofisi Kau Nōpele	134
Fakama'ala'ala e Sea 'i he monū'ia ki he nofo'anga (<i>housing allowance</i>) Hou'eiki Mēmipa.....	136
Kole Tongatapu 4 ke fakatonutonu vouti ki he monū'ia kau Memipa pea na'e fakatokanga'i eni	139
Kei tatau pē mata'ifika he fika 14 Vouti 'Ofisi Fale Alea	140
Tokanga ki he langa 'ofisi fo'ou e Fale Alea.....	140
Tali Sea Fale Alea mo e Pule'anga ki he fehu'ia 'esitimetri fakafuofua ki he langa 'Ofisi Fale Alea	140
Fakamālō'ia fakahoko fatongia fakapalofesinale 'Ofisi e Fale Alea.....	141
Poupou lahi 'Eua 11 ki he palani 'Ofisi Fale Alea ke nga'unu mei he ngāue'aki e pepa ki he lekooti faka'ilekitulōnika.....	141
Poupou ki he palani ke ngāue'aki ngaahi taumu'a ngāue <i>SDG</i> ke fakamalumu he ngaahi Komiti Fale Alea	142
Fakamālō'ia 'Eiki Sea e poupou ki he polokalama <i>E-Parliament</i> e Fale Alea	143
Fakamālō'ia e ngāue'aki 'initaneti me'a'ofa 'Ofisi Fale Alea	144
Vouti 3 - 'Ofisi 'Atita Seniale.....	149
Poupou ke fakapaasi 'Esitimetri 'Ofisi 'Atita Seniale.....	150
Fokotu'u pea poupou ke tali Palani Fakaangaanga 'Atita Seniale	150
Vouti 4 - 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni	150
Poupou ki he taumu'a e 'Ofisi 'Omipatimeni ke fakafepaki'i ngāue hala'aki e mafaí ..	151
Fokotu'u & poupou tali Vouti 'Ofisi 'Omipatimeni	154
Vouti 5 - Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli.....	154
Fehu'ia ha 'a e lelei 'oku ma'u mei he misiona Tonga 'i <i>Abu Dhabi</i>	157
Tali Pule'anga ki he ngaahi fakamole he misiona Tonga 'i <i>Abu Dhabi</i>	157

Tokanga ki he alea mo e Pule'anga 'Amelika ki ha aleapau fekau'aki mo e fakafoki mai kau Tonga faihia 'i 'Amelika.....	158
Fehu'ia ngaahi lelei 'oku ma'u mei he fakahoko fatongia ngaahi misiona Tonga 'i muli pea ke fakaivia 'enau ngaahi ngāue.....	162
Fakama'ala'ala he ngaahi faifatongia fakahoko he ngaahi misiona Tonga 'i muli	164
Fakafiefia ki Tongatapu 2 hono fakatokanga'i ngāue fakahoko he <i>Dare to Dream</i> ki he fānau Tonga faihia fakafoki mei muli.....	165
Fakamahino Pule'anga taimi tu'uta mai ai ki Tonga ni fanau faihia Tonga 'i muli 'oku nau tau'atāina.....	166
Fehu'ia ha fa'ahinga polokalama fakataukei ma'a e fānau Tonga faihia 'i muli kimu'a pea toki fakafoki fakapule'anga mai nautolu	166
Tui Palēmia ke 'i ai polokalama fakataukei ma'a e fānau Tonga faihia 'i muli kimu'a pea toki fakafoki fakapule'anga mai nautolu	167
Tokanga ke fakaivia'i ngaahi misiona Tonga 'i muli ke fakahoko lelei honau ngaahi fatongia	168
Tali Minisita ki Muli ki he fiema'u mei he ta'u kuo 'osi ke fakaivia fakakaungāue e Potungāue	170
Tali ki he fiema'u ke fakalelei'i ngaahi 'ofisi/nofo'anga misiona Tonga 'i muli.....	170
Ngaahi misiona Tonga kuo lava 'atita'i he 'Ofisa 'Atita Seniale.....	171
Fehu'ia ngaahi hiki he fakamole 'i he Vouti Potungāue ki Muli.....	172
Tali Minisita ki Muli ki he ngaahi fakamole ne hiki he vouti Potungāue ki Muli.....	173
Foki mai fānau faihia Tonga mei 'Amelika 'osi 'i ai pē honau ngaahi talēniti.....	175
Fiema'u ke fokotu'utu'u polokalama 'Asitelēlia mo Nu'usila ke tokangaekina kau faihia Tonga fakafoki fakapule'anga mai ki Tonga ni	175
Mafai Minisita ki Muli ke alealea mo Nu'usila mo 'Asitelēlia fekau'aki mo e fānau faihia fakafoki fakapule'anga mai ki Tonga	175
Fokotu'u pea pou pou'i tali Vouti Potungāue ki Muli	176
Vouti Kau Tau 'A 'ene 'Afio.....	176
Kelesi.....	179

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 26 Sune 2023

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie he pongipongi ni kole atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 ke tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

(Fakahoko ia ‘e he Fakafofonga Kakai Tongatapu 1, Hon. Tevita Fatafehi Puloka)

<009>

Taimi: 1025-1030

(Hoko atu e Lotu)

‘Eiki Sea: ... Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 he tataki mai e lotu ‘o e pongipongi ni kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Monite 26 Sune 2023.

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Kalake Tepile: ... ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Gratan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Nuku, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Sea ko e ngata’anga ē taliui.

Poaki

Poaki ‘oku ma’u hení ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, poaki ‘e toki me’a tōmui mai. Tatau pea mo

e 'Eiki Minisitā ki Mulí. Hou'eiki Nōpele Tu'ivakanō kei hoko atu pē 'ene poaki folaú. Ko Dulcie Elaine Tei kei hoko atu 'ene poaki folaú, kau he poaki tōmuí pea mo Mo'ale Finau. Ngata'anga ia e taliuí 'Eiki Sea, ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou VI kae 'uma'ā Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí.

Hou'eiki 'oku tau foki mai 'o fakataha he pongipongí ni koe'uhí ko 'etau 'asenita mahu'inga 'oku kei 'i he Komiti Kakató. Pea hangē pē ko e founa ngāue na'a tau ngāue mai 'aki he uike kuo 'osí. Kole atu Hou'eiki ke hokoatu pe 'etau ngāue meí he 10 ki he 12 he pongipongí ni. Pehē foki ki he 2 ki he 4 efiafi, 5 – 7 pea toki fakafuofua pe 'e he Sea Komiti Kakató pe 'e hoko atu e Falé meí he 7 'anai.

Hou'eiki 'oku mahino kia au 'oku 'i ai e ni'ihi 'ia moutolu na'a mou kole mai ke 'ohake e ngaahi me'a makehe he pongipongí ni. Hou'eiki, mahu'inga 'aupito ke tau tu'uma'u he'etau tu'utu'uní 'a ia ko e ngāue pe he Komiti Kakató 'oku 'i he 'asenita ngāue e Falé. 'Oku 'ikai ha toe me'a 'oku toe mahu'inga ange ka koe 'Esitimetí ko ení 'i he pongipongí ni. Kaikehe Hou'eiki 'oku 'i ai e tokanga makehe ki he ngaahi me'a na'e hoko he uike'ení. Ko u kole atu Hou'eiki ke tau toki vakai 'anai kae kamata e ngāue he Patisetí he taimí ni. Koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke fakapapau'i ki he 'ū 'isiu makehe ko ení. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'oku 'i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki He'ene 'Afió Tupou VI kae 'uma'ā e Fale 'Ene 'Afió. Pea kole pe Hou'eiki Komiti Kakato ke u fakamalumu atu he tala fakatapu kakato mo e lotu na'e fai 'e he 'Eiki Sea Fale Aleá. Kae hoko atu mu'a 'etau ngāue mālō mu'a ho'omou laumālié neongo 'ene momokó ka ko u lave'i pe mahalo 'oku sai ange momoko he ...

<010>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato: ... momokó he'ene fu'u 'afú.

Hoko atu alea'i Fakamatala Patiseti 2023/24

Hou'eiki ko e talu e uike kuo'osí mo 'etau nofo taha pē he *Statement*. Pea na'e 'oatu e faingamālie kiate kimoutolu kau Fakafofonga ke mou malanga 'o 'ikai ke toe fakangatanga. Tau fononga mai ai 'o a'u ki he taimi fakangofua mai he Seá toe 'oatu mo e 5 – 7 'o tau fai mai ení 'o a'u ki he uike kuo'osí pea ko u pehē Hou'eiki kuo fe'unga. 'Uhi ko e fatongia e motu'á ni 'oku 'ikai ke tau fakavavevave hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai ka ko u pehē ke tau hoko atu ā ki he fakafu'ivoutí. Ko e fakafu'ivoutí te ke kei lava pē 'o malanga 'i he fiká pea mo e

statement ‘o fekau’aki mo e ngaahi fo’i vouti takitaha. Pea mo e ‘ū fakatonutonu fika na’e ‘omai he Komiti Pa’angá te tau kei lava pē ‘o ngāue fakataha ki he ngaahi naunau ‘e tolu ko ení. Ka ko u pehē Hou’eiki mou fakamolemole ‘alā koe’uhí ko e fatongia e motu’á ni kuo mahino ki he motu’á ni ‘a ho’omou ngaahi ngafá mo ho’omou me’a ‘oku mou fie me’a ‘aki ‘i he Falé ni. Ko ‘etau fakafo’ivoutí ...

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ki he pepa ko ē ...

‘Aisake Eke: Tapu pē mo e Feitu’u na mālō e laumālie he pongipongí ni, ki’i faingamālie pē?

Sea Komiti Kakato: Me’a mai. Ko e hā e me’a ‘oku tokanga ki ai e Feitu’u na?

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Seá pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakató, fakafeta’i pē ki he ‘Eiki tau a’u mai ki he pongipongí ni fai e fatongia. Ko u kole atu pē mu’a ki’i tuku mai pē ha ki’i taimi ke faka’osi e malanga fakalukufuá, he koe’uhí pea tau toki ‘alu ki he fakafo’ituituí Sea. Koe’uhí ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku faka’amu ke, ko e ‘uhinga foki ‘etau Patisetí tau sio ke ma’u e mahino fakalukufuá pea tau toki laka atu.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e ...

‘Aisake Eke: Ko e ki’i kolé pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5. Te u tali pē ho’o kolé koe’uhí ka ko u kole atu ki he Feitu’u na ‘oua te ke toe fakafekiki ‘i he ‘ū fika ‘a ia ‘oku ‘ikai ke mou tatau ai mo e Pule’angá. Fai pē ho’o fakalukufuá he ‘ikai ke tau lava, ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ia. Ko e fatongia pē motu’á ni ia ko hono fakamā’opo’opo ai pē tautolu he Falé ni mo e ‘i ai ‘a e taumu’a ke tau a’u ki ai. Ko ia pē. Ka a’u leva ki ha tu’unga ‘oku tau fakafekikihi, kupu ko ē na’a ku ‘oatu ki he’etau Tohi Tu’utu’uní maumau’i pe ia, fefokifoki’aki pē. Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na ke ke, he koe’uhí he ko moutolu ‘oku mou tokanga ki he, ‘io ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e kole pē Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Taimi ko ē te tau a’u ai ki he fakafo’ipotungāué ‘oku lava pē ‘o *refer* mai ki he ‘ū *Statement* pe ko e *policy* ko ē ‘a e Pule’angá ‘uhingá ka tau hoko atu ā ai Sea. Hangē ko ho’o me’á lava e taimi lahi ke fai ai e feme’a’aki pea ko e kolé pe ia Sea ke tau hoko atu ā ki he fakavoutí pea toki me’a mai pe ia fekau’aki mo e ‘ū kongá ‘a e *Statement* ‘oku fie me’a ki aí.

Pea mo e kole hono ua pē Sea he kapau pē ‘e kamata he fakavoutí ke kamata ‘aki e Vouti Ngoué mo e Toutaí, ‘oku ‘i ai e ki’i fatongia ‘a e ‘Eiki Minisitā ko iá ke toumu’a vakai’i mu’a ia ka tau toki hoko atu ki he ‘ū vouti kehe. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Komiti Kakató Sea. Ko u kole pē mu’a koe’uhí ke faka’osi koe’uhí ko e taimi te tau ‘alu ai ko ē ki he voutí fakafo’i, ‘oku tau nofo taha pē he vouti he vouti takitaha. Ko e me’a ‘oku ou kole ai ko ē ke ‘omai e fakalukufuá koe’uhí ke mahino pē ‘a e me’a ko iá koe’uhí pea tau toki hoko.

Ko hono uá ko e me'a ko ē ke pehē 'oku fai e fakafekiki he fiká, Sea ko e fatongia foki e Feitu'u na pea ko e taha pe ia e feitu'u mau fakamatalá ke mau fakahoha'a atu pē ki he Feitu'u na koe'uhí ke ma'u e mahinó. He koe'uhí ko e, he koe'uhí 'e a'u ki he tūkunga pea hangē ko ho'o me'a maí pehē 'oku 'i ai e fakafekiki he me'a ka ko e fiká pē foki ia. Kae kehe ka ko u foki maí pē ki ai koe'uhí he 'oku mahu'inga foki 'etau tu'utu'uní he ko 'etau tu'utu'uní ko e mahino ki he Feitu'u na ko e me'a ia ko ē 'oku 'aí. Pea ko e me'a ia 'oku 'ai ai ko ē me'a ko ení koe'uhí ko e ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ...

'Aisake Eke: 'Alu pē ki he fo'i tēpilé koe'uhí ke 'oua pē te ke toe tāla'a.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea kae ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Palēmia ka u 'oatu 'a e ki'i fo'i fakatātā ko ení ē.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 13 miliona ko ē he uike kuo'osí na'e 'osi me'a mai he Pule'angá 'e 'omai. 'Oku fakakikihi pē Feitu'una ia he 'ikai ke lava ia.

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ka 'oku 'osi mahino ia kiate au. Ko e me'a ia 'oku ou pehē 'oku fakakikihi 'a e feme'a'akí leva ia.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'una ...

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea. Hangē pē ko ho'o me'á Sea 'o kapau ko 'emau *opposition* ia 'amautolu 'e ma'u pea 'e me'a mai 'ikai ke ma'u, mahino pē 'oku 'osi 'i he lekootí ko e me'á ia. He 'ikai ke tau, he 'ikai ke lava ia 'o liliu 'ene fakakaukaú pe liliu 'a e tu'u atu ko ē 'a e Pule'angá pea hangē ko 'ene me'á 'o kapau 'oku ma'u he Feitu'una ia 'a e mahino ko ē me'á pea tau hiki ā tautolu 'o fakavouti. Toki me'a mai pe ia ki he *Statement* 'oku 'ikai ke 'i ai hono maumau.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea lava tokoni atu 'i he *issue* ko ení.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e, tapu mo e Seá. Ko e mahu'inga foki ko ē hono *raise* e 'ū me'a ko ení Sea he 'oku, ko e vakai 'a e motu'á ni 'oku tu'u matu'utāmaki pea 'oku fūfuu'i. 'Ai pē ke u toe fakalea fakalelei pē, 'oku fūfuu'i ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Paula Piveni Piukala: ... 'a e lahi 'o e *liability* 'o e fonua ni 'i he fakaikiiki mai ko ení 'o e Fakamatala Patiseti. Sea ko e 'uhinga 'eku fakaleá he 'oku 'ikai ke tuputupulefonua e me'a ko

e mata'ifika ko e taukave 'oku fai atu mei he, mei Tongatapu 5 pea 'oku tui ki ai 'a e motu'a ni. Ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke tafoki pē ha taha 'o pehē 'e ma'u e 13 miliona pea ma'u e 13 miliona.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io fakatonutonu atu pē e Fakafofonga he pehē 'oku fufuu'i e 'a e *liability* he Patiseti. 'UHINGA atu pē au ke ki'i fakamahino mai pē 'e, 'oku 'ikai ke ai ha me'a ia 'e fūfuu'i ai Sea ka ko u 'uhinga pē au pē ko e hā e ko fē 'ia e peesi 'oku 'oku faka'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga mālō.

Paula Piveni Piukala: 'Io ko e 'uhinga ia Sea 'a e faka'amu ke tukuange mu'a ke mau vetevete atu he 'oku lahi e me'a 'oku ai mo e 'oku 'i ai mo e ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: 'I ai mo e te u 'oatu e ki'i fakatātā pē ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu na'a ne tukuaki'i e Pule'anga 'oku mau fūfuu'i ka ko e 'eke atu he Pule'anga ko fē me'a 'oku fūfuu'i ...

Paula Piveni Piukala: 'Io. 'Oku fūfuu'i Sea.

'Eiki Palēmia: Pē 'i talamai ...

Paula Piveni Piukala: Ka kapau te mou tuku mai ha taimi ke mau hanga 'o vete atu e ...

'Eiki Palēmia: 'O 'a ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke talamai 'e ko e 'oku fūfuu'i ka 'oku 'ikai ke ke 'ilo ia 'e koe ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ange ki lalo. Sio ko e me'a ia ko ē te tau 'alu ki he fakavouti ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: He ko e fa'ahinga to'onga fakafekiki ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ko e ko e na'e 'uhinga pē ia 'oku ne talamai 'oku fūfuu'i ka 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia ...

Fakamanatu ko e fatongia Fale Alea ke sivisivi'i Patiseti he 'oku lahi 'a e loi ai

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakamanatu atu 'etau fuakava he Fale ni. Pea 'oku tau talangofua ki he 'Ene 'Afio. Ko e ko e finangalo 'Ene 'Afio ke vakavakai'i sivisivi'i pea ko e 'uhinga ia 'emau *position* he 'aho ni ke sivi e me'a ko eni he 'oku lahi e loi 'i loto he Patiseti ko ē lahi e loi ai.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho'o 'uhingá .

Paula Piveni Piukala: Pea te u 'oatu e fakatātā mahino e loi Sea.

'Eiki Palēmia: ... foki na'e me'a mai, fakatonutonu. Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea te u 'oatu e fakatātā mahino e loi Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i ki'i me'a fakalelei pē ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke ai ha, pea 'oku fu'u pongipongia eni ia ke tau māfana ai ko e fakatonutonu Sea eni 'a 'ene me'a 'oku ne tukuaki'i fefeka 'aki. Kae 'osi ange ko ia 'oku 'osi ange ko ia 'oku 'ikai ke ne me'a mai 'aki ia pē ko e hā ko ā e me'a 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu'inga foki ia e mai ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Mālō mālō 'Eiki Palēmia 'oku ou tui ki he me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Palēmia kuo me'a 'aki ia he Fakafofonga 'i he Fale ni 'oku fūfuu'i 'e he Pule'anga 'a e 'a e 'oku 'ikai ke fakahā ki he kakai 'o e fonua 'i he Patiseti. Pea 'oku 'eke mai 'e he Feitu'u na ki ai pea 'oku ne me'a mai ki ai fakamolemole hūfanga he fakatapu ka ko u kole atu Fakafofonga ki'i fakamokomoko na'e toki 'osi pē 'etau lotu pea tau ma'u e laumālie 'o e lotu mo e kelesi 'a e 'Eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamolemole ka 'oku mafasia e motu'a ni pea ko e fatongia ke fakapapau'i 'oku sivisivi'i e ngāue 'a e Pule'anga ke 'oua 'e 'oua 'e veteki noa'ia 'a e tukupau e fonua te u fakapapau atu Sea kapau te ke tukuange mai ha faingamālie ke mau hanga 'oatu 'emau fakakaukau ki he Patiseti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo angé ...

Paula Piveni Piukala: Ke mou lava 'o mea'i lelei 'a e me'a 'oku mau 'uhinga atu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo angé 'Eiki Tokoni Palēmia. Ki'i me'a hifo angé Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga. ‘Oku ke mea’i e me’a ‘oku ke fakakikihi ai? Ko e nouti ko ē ‘oku ou hanga ‘o hiki hení ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘akí ko e kupu 78 pē ia mo e fo’i peesi ‘e taha. Ko e lahi taha ‘o e me’a ia ko ení ko Tongatapu 5. Pea ko e me’a ‘oku ou tokanga ai ka Tongatapu 5 he koe’uhí ka tau ‘unu. Kapau na’e lahi ‘aupito ‘aupito e ngaahi *issue* na’a ke ‘omai he Feitu’u na ‘o fekau’aki pea mo e Patiseti ka ko ‘eku vakai he’eku nouti e me’a ko ení ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu ki he Hou’eiki Komiti Kakató. Ko eni ‘oku mau kole atu Sea ke talamai e me’a ko ē ‘oku fakafūfuú’í. ‘Oku hangē eni ia ko e ngaahi fu’u kupenga ko ē taimi ko ē kupenga ‘o helí pae tavale noa’ia, ‘ikai fiema’u talamai e me’a ko ē ‘oku pehē ‘oku halá kae fai hono fakatonutonu he ‘ikai ke pehē’i ‘etau ngāue ‘atautolu ia fakanāfala Sea mālō.

<009>

Taimi: 1045 – 1050

Paula Piveni Piukala: ...Sea ko u kole ange ki he Palēmiá mo ‘ene Kapinetí, nau ma’uma’u lelei pē. Kae tukuange mai ha faingamālie ke mau ‘oatu e me’a ko ē ‘oku mau ‘uhinga ki aí. ‘Oku te’eki ke u malanga au he patiseti fakalukufuá. Ko ‘eku *tap in* pe ki he ngaahi me’a ‘o fakamālohi’i atu e ngaahi poini ‘oku ‘oatu ‘e he kau Fakafofongá. Ka ‘oku te’eki ke u lave au ki he ‘īsiu ko ē ko u hanga ‘o tukuaki’i ai e Pule’angá.

‘Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga, kātaki pe Sea ‘oku mau lelei pe mautolu. Pea ‘oku hangē ko ho fa’a tukuaki’i mautolú ke mau lele atu ‘o lau e Patisetí. Ko ia eni ‘oku mau ‘oatú, ko u tui mahalo na’á ke mo’ua koe ‘oku ‘ikai ke ke me’a ki aí ‘okú ke toe fiema’u ha taimi lahi, ke ke toe me’a ai ki he Patisetí. Pea ‘oku ou ‘uhinga ko ē ‘anenaí ‘oku ‘ikai ke tapu’i ‘a ‘etau ‘alu fakafo’i voutí pea mou toki me’a mai fekau’aki mo ha fo’i *policy decision* pe ko ha fo’i *statement*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano ta’ofi ai, ka ‘oku ‘uhingá ‘oku mahino ‘oku tau ‘unu ki mu’a. Ko e fana tavale, ‘ai ko ē pulu mofelé ia ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ia he ‘ahó ni, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ‘uluakí ‘i he kole ko eni ko ē ke, hangē ia ‘oku tau fehokaki holo he ngaahi voutí. Ka ‘oku ‘i ai pe foki e founa na’a tau lele mai’aki, ko ‘etau ‘alu pe meí he kamata meí he ‘uluakí ‘o lele hokohoko ai. Pea ko e ‘uhinga eni Sea he koe’uhí ‘oku foki ke talamai ‘etau polokalama ngāue ‘atautolu ia kimu’a. ‘Oku toki talamai pē ia he’etau hū mai ki Fale ní te tau pehē. Pea ‘oku ou tui ‘oku fa’a ta’emaa ai ‘etau talanoá ‘i he’etau fehokaki pehē.

Na’e hoko pe he ngaahi līpooti fakata’ú, lolotonga ‘etau teuteu mai kae tautefito kia kimautolu ‘i hono lau e ngaahi līpootí ke fai’aki e talanoá. Mau teuteu mai mautolu he ngaahi vouti kehe, mau a’u mai he ‘aho ko iá, ‘oku talamai ia ‘e ‘ai e ngaahi vouti kehe. Ka ‘oku ou tui Sea ‘e maa ange pe ‘etau ‘alu meí mu’a tahataha ‘i he vouti Fika 1 ‘o ‘alu ai. Sea ko e mahu’inga ko eni ko ē ‘o e me’a ‘oku ki ai e kolé ke fai ha’atau sio fakalukufuá he na’atau tuhutuhu holo pē ‘i he *Budget Statement*, ‘i he ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘i he ngaahi tapa kehekehe ‘o e me’a ko eni ko ē ‘oku tau feinga ke tau ‘alu ki ai ki he Patiseti ko eni ‘a e. He ko e me’a eni ‘oku hā mai

ko ē kiate au Sea pea ‘oku ‘asi pe ia ‘i he ngaahi tohi. Ko e me’a ko eni ko ē ‘e hokó ‘oku hā pē hē.

Ko e tñnaki ko ē ‘o e pa’angá ‘oku ‘osi talamai pe ‘e he *Budget Statement* ‘e fakamāmālohí ‘e toe lahi ange. ‘A ia ko e tu’u ko ē ‘oku talamai ‘e he peesi ko eni 84, ko e 129 miliona, ko e peseti ‘e 21 ‘e hiki’aki ‘a e tñnaki ko ē ‘o e pa’angá. ‘Ikai ke ngata aí ka ko e

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe ‘a ia ‘oku ‘osi mahino eni ia ‘oku tau toe foki pe ‘o *statement* neongo e laulau ‘aho na’a nau feme’a’aki aí. Pe ko ‘etau ‘alu ‘o vouti, he ko eni kuo kamata malanga ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia, fakamolemole ē, ki’i me’a hifo ka u ‘oatu ‘etau me’á ka tau nga’unu ā ē. Fakamolemole pē ‘e ‘Eua 11 ko e anga maheni pe ia e Falé ni. Kole mai ‘e he Pule’angá ke ‘unu ki he vouti ko ē. Koe’uhí ‘oku ‘i ai e fatongia e Minisitā mahalo pe he’ikai ke me’a ia heni. Pea kapau he ‘ikai ke me’a heni ‘e ‘i ai pe Minisitā te ne fakafofonga’i ē. Ka ‘e lelei ange pe ‘a e taimi ‘oku me’a hē pea mou me’a atu hangatonu ki ai. Pea ‘oku hoko pe ia he ngaahi ta’u lahi maí, ko ‘emau fokoutua, ko ‘eku fokoutua atu hení ta’u lahi ‘aupito. Mahalo mei ta’u eni eni ‘e uofulu tupu ‘ete faifatongia he Falé ni. Pea ‘okú te lave’i e me’a lahi ‘aupito ‘aupito he Falé ni fekau’aki mo e me’a ko ē ‘okú ke me’a ki aí.

‘E Tongatapu 5 te u ‘oatu pe ki he Feitu’u na ke ke ki’i fakama’ala’ala mai. Ko ‘ene ‘osi pe ko iá he ‘ikai ke toe hoko te tau ‘alu tautolu ki he voutí, hē.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole fakamolemole atu ‘oku mahu’inga ke tau talanoa ke mahino e me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Kapau ko e angamaheni ia, ‘oku ou fokotu’u atu ‘oku totonu ke tau fakakaukau’i fakapotopoto. Fakatatau ki he fokotu’utu’u na’e fai he 2010 mo e mokoi ‘Ene ‘Afió ke sivisivi’i ē. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o hake he ‘e fakatamulu ‘etau ngāué. Ka ko u faka’ofa’ia ‘i he fofonga e kakaí he ngaahi fu’u tu’u ko eni ‘a e Patisetí, anga hono fokotu’utu’u mai ko eni. ‘Oku fu’u mahu’inga ke tau talanoa’i ho fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia pe’i angé malanga ‘a e Feitu’u na kae hoko mai, faka’osi ‘a Tongatapu 5.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai

Paula Piveni Piukala: *Ok*, tuku ka u ‘oatu ‘e au ‘eku malanga

Sea Komiti Kakato: Malanga mai e Feitu’u na

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku malangá Sea

Sea Komiti Kakato: Mo ‘omai e me’a ‘oku hala he Pule’angá ē

Paula Piveni Piukala: *Ok*, Sai

Sea Komiti Kakato: Ka tau hoko ko ‘ene ‘osi pe ‘oku tau hoko he voutí

Paula Piveni Piukala: Sea, na’á ku ‘osi ‘oatu he Falé ni ‘a e *provision* he Laó ka tau a’u ki ha tu’unga pehé ni. Toe pe fo’i ‘aho ‘e 4, toe pe fo’i ‘aho ‘e 4 Sea. Ka na’á ku ‘osi hanga ‘o hiki mai e ngaahi fu’u tēpilé

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki ka u ‘eke ai leva ki he Fakafofongá

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatalanoá Seá he te u taki pē ki he me’a ‘oku ko eni ‘oku ou mahu’inga’ia aí

‘Eiki Palēmia: Ka ko e fehu’i Fakafofonga ‘a ia ko e ‘uhinga ho’omou

Sea Komiti Kakato: He ko ‘ete fanongo pe

Paula Piveni Piukala: He ko e angamaheni ‘oku

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene ...

<010>

Taimi: 1050-1055

Sea Komiti Kakato: ... Fakafofonga Tongatapu 7 ‘oku lea ha taha pe ‘oku, fakamolemole tulou atu tapu pē mo kimoutolu Hou’eikí, ‘oku me’a ha taha he Fale ni pea ke ki’i vakavakai holo ho fofongá he ko ‘etau tipeiti pē ē.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e toki fakatokanga’i eni he motu’á ni Sea ta ‘oku ai pē fakatonutonu ‘anenaí ta ko ē ko e ‘uhinga e fakalōloá ia ke tau pa’ipi he toe ‘aho 4 kae fai ha sio ‘oku ‘ikai ke fai hotau fatongiá ke ma’u e Patisetí kimu’a he ‘osi ‘a Suné. Pea kapau ko e taumu’á ia ko e te’eki ke u sio ha anga fakapo’uli mo’oni kae ‘ikai ke tau nofo he lelei ko eni mo tau sio ki he Patisetí kae pehé ki he fakatoloi fakalōloa ke ‘oleva ke ‘osi e māhiná ni ko e ‘uhingá ke tala ai ‘oku ‘ikai ke lava he Pule’angá ‘o fakapaasi ‘enau Patisetí. Ko e kolé atu Sea kapau ko e taumu’á ia, tuku ia! Omai ki heni ke tau fai ha feme’a’aki ‘i ha me’a ‘oku ‘aonga ‘e lava ‘o langa hake ai hotau fonuá. Tuku e fakataumu’a kovi pehé! Mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni mu’a.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 1.

Fokotu’u ‘oange faingamalie ‘o Tongatapu 5 & 7 ke na fakamalanga he Patiseti fakalukufua kae toki ‘alu ki he fakavouti

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ko u, mau lave’i atu pē foki ko e ki’i fakahoha’a pē eni mei he kau mamatá e va’ingá, va’inga e kau mataotao ko eni he tafa’aki ko ení. Ka ko ‘eku lave’i pē ‘Eiki Sea na’a tau fai mai e feme’a’aki he ko eni ‘e toe mole pē ngaahi fo’i taimi ia hetau fakafekiki pē ki he anga ‘etau founa ngāué pe ‘e ‘alú. Ko eni ‘oku toe vilo eni miniti ‘e 20 ko ení ka ko ‘eku lave’i pē ‘a’aku ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá he na’a tau lele mai foki he Fakamatala Patisetí ko ia ‘oku ne huluhulu ‘a e fiká. Pea ko e fiká ia ‘oku fa’a tau manga pē ki he voutí ‘oku fika pē mo e ngaahi me’a ko iá ‘oku mahino ‘e toe ki’i ngaholo ange.

Ka na'e 'uhingá 'Eiki Sea hangē pē ko e kole ko eni 'a e, 'a Tongatapu Fika 5, 'oange hano faingamālie. He na'e me'a mai he uike kuo'osí na'a ne, ko 'ene fakaleá ko 'ene 'analaiso eni e Patiseti Fakamatala Patisetí. Pea ko u kolé 'oange ke faka'osi 'ene 'analaiso maí kae leva'i he Feitu'u na ko e 'uhingá hangē 'oku ke me'a ki aí. 'Oua toe foki 'o *repeat* faka'osi mo 'ene me'a maí ke faka'osi 'ene 'analaiso maí 'a e Patisetí fakalukufua. Pea 'oku mau muimui'i mai 'emau, motu'á ni 'o fanongo ki ai he uike kuo'osí pea ko 'ene kolé ke 'oange ke ne hanga 'o faka'osi 'ene 'analaiso fakalukufua maí 'o e Patisetí pea 'oange ki ai. Kae 'oua ka ke, he ko e, he 'oku ke leva'i lelei mai e feme'a'akí 'oua toe foki 'o toe, toe tu'o ua mai 'ene, ka ko e faka'osi maí 'ene me'á he ngaahi poini fo'ou ke ne 'omai.

Pea hangē ko 'eku me'a ki he Fika 7, talu mei he uike kuo'osí mo 'ene hū takai holo pē 'a'ana he 'ū malanga. Hū takai, tuku ke 'oange 'ene malangá hono taimi ke malanga fakalukufua hē kae 'aki pē ho'o fakalele 'a e Komiti Kakató. 'Oua toe foki maí ki he me'a 'oku tau paasi maí aí ko e hā 'ene poini fo'ou he 'e 'osi pe ia mahalo he houa ko eni ka tau hoko atu. Ka ko e, ke fakakakato maí 'analaiso maí 'a e kau mataotao ko ē 'i he me'a ko ē he 'oku 'i ai pē me'a maí 'a e Pule'angá mālō 'aupito e tokoni maí ka te mau tu'u pē he me'a ko ē mo e ngaahi me'a ko iá. Ka ko u tui Sea hangē pē ko ena na'a ke kamata maí 'akí mo e kole 'a e Fika 5, 'oange ke faka'osi 'ene 'analaiso pea malanga mo e Fika 7 pe ko e hā, pe 'oku toe 'i ai ha'ane poini fo'ou maí he ngaahi me'a ko ē pe ko e toe foki pē 'o vilo tatau maí pea 'osi pea tau faka'osi maí mo e kau, 'omai 'enau fakakaukaú ka tau nga'unu tautolu he ko e taimí 'oku lahi pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea.

Tu'utu'uni e Seá ke malanga 'a Tongatapu he Fakamatala Patiseti

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Fika 1 ka ko e Tokoni Seá Fale Aleá ia. 'E Hou'eiki tau toe fakalōloa pē, ko u tuku atu ki Fika 7 'osi pē Fika 7 faka'osi maí leva 'a 5 ka tau fakavouti.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu au ke ke 'oange 'e koe ki Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 7 fakamolemole, me'a mai mu'a e Feitu'u na ...

Lord Tu'iha'angana: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'uhinga 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Kapau he 'ikai ke ke me'a mai e Feitu'una ko 'ene 'oange pē kia Tongatapu 5 ko 'ene 'osí ia. Me'a mai e Feitu'u na 'o fakama'ala'ala maí e me'a ko ē ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu'a ke ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'e 'Eua 11 ka u kole mu'a kia Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke si'i me'a mai ki he ...

Mafatukituki e ngāue mo e fatongia ‘a e Fale Alea

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mafatukituki e ngāue mo e fatongia ‘a e Fale ni.

Sea Komiti Kakato: Taimi eni ‘o e Feitu’u na. Ko u tali atu au ki he Feitu’u na ke ke malanga.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke tomu’a malanga ‘a Tongatapu 5 & 11 kae toki fakamalanga faka’osi ia

Paula Piveni Piukala: Sea ko u, ‘oku ou fokotu’u atu ke ke tukuange ke malanga ‘a Tongatapu 5, malanga ‘Eua 11 tukuange ke u toki faka’osi atu au ‘emau malanga he me’a ko ení. He ‘oku fufū, te u talaatu ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku fufū ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku fufū pea ke me’a ...

Paula Piveni Piukala: ‘I he *detail* ‘a e mata’ifiká pea ‘oku fiema’u ke ‘osi hono veteki atú pea ‘analaiso atu, he ko e mahu’inga ‘o e Konisitūtoné ko e Fale ni ‘oku ne hanga ‘o *determine*. Ko u kole atu Sea ko e mafai ‘o ‘Ene ‘Afió na’ a ne ‘omai ia mei he Fale mei he *Executive* ‘o tuku ia he Falé ni.

Sea Komiti Kakato: ‘E ...

Fokotu’u ‘oua fakavave’i alea’i Patiseti kae fai e fatongia Fale Alea ko hono sivilivi’i ngāue Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Pea ne kole ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Paula Piveni Piukala: ... mai ke tau hanga ‘o sivilivi’i, ko u fokotu’u atu Sea, ‘oua mu’a te ke hanga ‘o fakatahamuhamu mo fakavavevave’i, ka tau failelei hotau fatongia he ko e me’a ia na’a tau fuakava ai.

Sea Komiti Kakato: Sai, ‘e Tongatapu 7, me’a ki lalo, te ke malanga pē koe ‘osi pē pea tau faka-vouti ē, ‘oku ‘ikai ke ke tali ‘e koe ‘a e me’a ko ē na’a ku ‘oatu ki he Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Sai pē ia Sea, kehe pē ke fanongo mai ‘a ‘Ene ‘Afió, fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘oku ke ta’ofi honau le’o ‘i Fale ni, kehe pē.

Sea Komiti Kakato: Malanga, ‘uluaki ‘oatu ki he Feitu’u na ke ke malanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia te ke malanga ki ai, ko e hā leva ho’o me’a ‘oku ke fai ‘i he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea sio mai ki he ngaahi fu’u naunau ko ē, ko u haeua ‘a e me’a ko ē ke faingofua hono lau,

Sea Komiti Kakato: ... malanga.

Paula Piveni Piukala: ... pea u 'ā 'i he po'uli 'o fai 'eku *homework*, pea ke hanga 'e koe ia ...

Faka'atā Sea Komiti 'a Tongatapu 7 ke malanga he Fakamatala Patiseti

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou pehē atu ki he Feitu'u na ke ke malanga, fai mai angé ho'o *homework*, me'a mai angé ki he Fale 'o e fonua mo ho'o *homework* na'e fai.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ke fakakaukau 'oku fakapotopoto, ke tau ma'u 'a e 'inasi ko e 9 miliona ma'u pē mei he *Public Enterprise*, ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ...

Paula Piveni Piukala: fokotu'u mai 'i he ta'u ni ke tau tānaki 'a e 29 miliona, ko hono tanu ia 'a e *deficit* Sea.

Fokotu'u Tongatapu 8 ke ta'ofi fakamalanga Tongatapu 7 mo e anga ta'efaka'apa'apa

Vaea Taione: Sea fakatonutonu. Ko e anga ta'efaka'apa'apa eni Sea fai mo ta'ofi. Ta'ofi 'a e me'a ko eni 'i he Fale ni Sea kuo fe'unga.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke me'a ki hē.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ātunga ia 'a e ta'ea'usia, 'ātunga ia 'a e ta'ea'usia, ko e *deficit* ...

Vaea Taione: Sea, te ke kei ta'ota'ofi pē? Ta'ofi 'a e me'a ko eni 'oku ta'efaka'apa'apa.

Paula Piveni Piukala: Pea 'e hā, te u ta'ofi 'e au koe.

Vaea Taione: Ey, 'ai

'Eiki Palēmia: Ko e anga kovi e ki he ...

Paula Piveni Piukala: Toe si'i pea u 'ai 'e au ho ...

Vaea Taione: Sea ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai ko ho Fale 'o koe.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā 'a e 'uhinga ho'o ta'ofi au?

Vaea Taione: Ta'ofi ē, Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo, me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo... Fakafofonga

Vaea Taione: He 'ikai ke mau pōpula mautolu Sea, ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e 13 miliona 'oku fufū.

Vaea Taione: He 'ikai ke mau pōpula mautolu Sea ki ai. Sio ki he Hou'eiki mo e Nōpelé.

Paula Piveni Piukala: 13 miliona 'oku fufū.

Vaea Taione: Ta'efaka'apa'apa ho'o me'a 'oku fai 'i he Fale ni. Me'a ki lalo.

Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato taki kitu'a Fakafofonga Tongatapu 7

Sea Komiti Kakato: Mo 'alu ki tu'a, 'ave ki tu'a 'a e Fakafofonga fika 7.

Hou'eiki 'oku mou me'a ki he me'a ko ē, 'e Kalake mou foki mai angé ke fai 'eku tu'utu'uni. 'Omai 'eku tu'utu'uni ko ē 'a'aku ki he fika 7. Kuo fu'u tōtu'a, ka ke me'a Tongatapu 5 ki he me'a ko ē 'oku hoko 'i he Fale ni, te tau a'u ki ai 'o kapau he 'ikai ke fakapotopoto 'a e Feitu'u na 'i ho'o me'a 'i he Fale ni. Meimei ko e kau, me'a ki lalo, meimei ko e kau Fakafofongá 'oku nau fakafalala ki he Feitu'u na. Pea ko e 'u me'a ko ē 'oku ke me'a'aki 'i he Fale ni, hala, loi, 'oku uesia 'a e Fale ni ai.

'Aisake Eke: Fakamolemole pē 'Eiki Sea, tuku ia 'oku loi fēfē 'a e me'a 'oku ou, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, ko 'eku, fanongo ki he'eku me'a.

'Aisake Eke: ... uehe, fakamolemole, fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga ko e ngaahi me'a ko ē 'oku ke hanga 'omai ki he Fale ni, 'oku loi, 'oku hala 'a e Pule'anga pea 'oku pipiki leva 'a e kau Mēmipá ia ai.

'I he uike kuo 'osi na'e lahi 'a e me'a na'a ke me'a 'aki, pea ko e me'a leva 'e hoko 'e uesia leva ai 'a e anga 'o anga 'etau. Ngaahi ta'u ko ē na'e mālie 'aupito 'aupito ho'o fa'a me'a mai, kae taimi 'oku fu'u liliu ai pea 'oku uesia kotoa, kotoa ai kau ai mo mautolu ko eni. 'Oku ke me'a ki he Fakafofonga 7 kae kehe 'omi angé tu'utu'uni ko eni ki he Fakafofonga fika 7.

Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato tautea 'aho 1 Mēmipa Fale Alea Tongatapu 7 ko e anga ta'efaka'apa'apa

Hou'eiki kupu 49, 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e motu'a ni koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e taha he kau Mēmipa 'oku anga ta'efaka'apa'apa 'aupito. Pea fakatatau mo hoku fatongia, uike kuo 'osi na'a ku fakamolemole'i pē tokotaha ko eni. 'Aho ni, tuku atu ke malanga, 'ikai pē ke malanga, 'oku meimei nofo 'ene fakakaukau tapu pē mo ia, 'ia Tongatapu 5. Pea 'i he'eku tu'utu'uni, kuo fu'u lahi 'a 'ene me'a 'oku hoko 'i he Fale ni, 'i he Komiti Kakato mafai 'o e Sea, tu'utu'uni ke fakahifo fakataimi e Fale, 'a e Mēmipa ko ia 'o 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e taha (1), Hou'eiki. 'A ia ko e 'aho ni, ki 'apongipongi, he 'ikai ngofua ke toe 'i Fale ni 'i ha kongā kelekele 'o e Fale Alea ni, ka kuo pau ke to'o 'ene vahe. Mou, me'a pē ia te tau a'u ki ai Hou'eiki. Pea kapau te u 'ave eni ki he Falé 'oku mafai 'a e Sea ke ne tautea 'i he 'aho 'e 14, ka 'oku ou pehē pē fai 'aki pē 'eku tu'utu'uni. Fakamā'opo'opo 'ene naunau, kau sātini, mo moutolu kotoa 'i he Fale ni, fakahoko ki he Mēmipa ni, 'e 'ikai ke ngofua ke toe me'a mai ki 'api ni, 'i he fo'i 'aho 'e taha (1) kakato ko eni.

Hoko atu 'etau feme'a'aki pea te tau a'u 'etau tu'utu'uni kia kimoutolu kotoa kotoa 'o a'u ki he kau Minisitā, tatau ai pē tulou atu ki he Feitu'u na Palēmia. Kapau 'e hā mai 'a e ngaahi

me'a pehē ni kapau 'e a'u ki ai. Te ke me'a mai Tongatapu 5, ka tau hoko atu leva ki ha me'a. Fakamolemole pē he koe'uhi 'ikai ke 'i ai ha faingamālie 'o e Sea pea a'u 'o uesia kotoa 'etau tipeiti ai. Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato kae fai ki'i fakalave ko eni Sea. Kimu'a ka u a'u ki he poini ko eni, ka u ki'i foki pē ki he 13 miliona ko ē na'a ke me'a mai 'o pehē 'oku fai ai 'a e fakafekiki. Ko e 'uhinga foki 'eku lave ki ai, ko e 'uhingá he ko e me'a ...

<005>

Taimi: 1100-1105

'Aisake: ... Hono 'ohake ke fai e tokanga ki he fika ko ē ko e me'a 'oku mau 'oatu, fai e tokanga ki he fika ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ka u 'ai atu pē au ke 'osi ko 'eku poini ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me'a lelei mai pē ki he me'a ko eni 'oku ou tokanga ki ai. Na'a ke me'a mai he Feitu'u na 'ikai 'ikai mo'oni ia, ki'i me'a pē ē me'a mai e Pule'anga 'io mo'oni ia ka te nau 'omai ki he Feitu'u na ko ia pē. Ko u kole atu ki he Feitu'u na tau 'unu mu'a.

Fakamalanga Tongatapu 5 'ene tui 'ikai lava ma'u mai 13 miliona ki he Pule'anga mei he Pangike Pule

'Aisake Eke: Ko u 'ai pe. Ko e hā pē ho tu'utu'uni, ko e 'ai pē au ke fakamahino'i.

'Eiki Palēmia: Sea kapau 'e loto e Fakafofonga ke tokoni atu ki ai.

'Aisake Eke: Ko e fika eni ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 13.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ko e ki'i tokoni Sea.

'Aisake Eke: 'Oku ha'u ko ē pea ko 'emau vakai ia Sea ko e ha'u ko ē ngaahi ta'u te'eki ke ofi ia he ko e 18.6 pau ke ma'u e tupu ko eni ko e me'a 'oku mau fakatokanga ai ki he fika ko eni.

Tui Pule'anga kuo pau ke hū mai 13 miliona mei he Pangike Pule ki he Pule'anga

'Eiki Palēmia: Lava pē Sea ke u ki'i tokoni pē, 'a ia ko 'emau fakakaukau ia Sea ko e me'a ia te mau to'o mai mei he *Reserve Bank* ko e 13 miliona, he ko e me'a mau pehē atu te mau to'o mai ko e 13 miliona. 'Osi mahino 'a e me'a ia ko ē 'oku me'a'aki he Fakafofonga pea kuo 'osi 'asi he lekooti ko mautolu 'oku mau pehē atu 13 miliona 'ikai ke me'a ia 'o pehē 'oku tui ki ai. Tau toki fai ha faitu'utu'uni he taimi ko ē 'oku fehangahangai ai 'amui ka kuo mahino

‘emau pehē atu mautolu te mau ‘omai ‘a e 13 miliona. Mahino pē mo ‘ene ‘ikai ke tui ki ai ‘a e Fakafofonga, ka tau ‘unu atu ā tahā ‘e solova ‘a e fo‘i kehekehe ia ko ia. Sea ko e kole pē ia Fakafofonga mālo.

Sea Komiti Kakato: Mālo me‘a mai Tongatapu 5.

Fokotu‘u Tongatapu 5 malava pē ke holoki vāhenga kau ngāue mei he 9m-5m ke holoki fe‘amokaki he Patiseti

‘Aisake Eke: Ko ia ko ‘etau talanoa pē foki fai e feme‘a‘aki ko e sio vakai ki he Patiseti mo e ngaahi me‘a ke fai e tokanga, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia e ‘oatu ‘a e ngaahi me‘a ko eni, sai foki mai au ki he ‘analaiso fakalukufua. Na‘e lave foki ki he tu‘unga ko ē ko ē ‘etau vāhenga kuo ‘osi lave atu au ki ai ‘i he tu‘unga ko ē ‘etau vāhenga ‘oku ‘i ai ‘a e 9 miliona ai ‘oku kau ai ‘etau ngaahi ngāue 9.5 ‘a e ngaahi lakanga ‘oku te‘eki ke fakafonu ia. Ka ‘oku fai e tokanga ki ai koe‘uhí ko e ta‘u eni ‘e fiha lele mai e ngaahi me‘a ko ia koe‘uhí ko e 9 ko iá kapau ‘e to‘o mai ha ni‘ihí ai ko u tui ‘e fu‘u lahi e 9 ia. Kapau ‘e ‘ai hifo pē to‘o ha 5 ‘o lava pē ai ‘o tukuhiho ‘etau fe‘amo‘aki ka ne lava leva ai.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi feitu‘u heni ‘oku ngalingali fiema‘u tautefito hangē ko e ngaahi feme‘a‘aki ki he akó fanga ki‘i ako si‘i ‘oku palopalema ‘enau fanga ki‘i me‘a ‘oku ma‘u, kaikehe ko e ki‘i fakatātā ia na‘e ‘oatu ‘i he tafa‘aki ko iá fakataha pea mo e *labor* ‘a e hikihihi ko eni ‘o ‘alu ‘o 15 ‘alu ki he 17 ‘a e ‘alu ko ē ‘a e ngaahi ngāue. Pea ko e poini ko ē na‘e fakamamafa‘i ko e ‘omai pē kau ngāue ko e fatongia ke fai pea nau ō mai pē ‘o fakahoko lelei honau fatongia pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘oku ‘omai.

‘Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku ki‘i ‘eke pē ‘e au ki he Feitu‘u na Sea ho fatongia. Na‘a tau ‘osi fai e feme‘a‘aki heni ki he kai ko eni ‘a e fānau ako na‘e ‘osi fai e feme‘a‘aki heni ki he lahi ‘o e ngāue lau ‘aho pea ‘oku ‘ikai ha me‘a fo‘ou ia heni ia ‘e taha Sea. Pea ko u kole ki he Fakafofonga na‘a ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘e fai ai ‘a e feme‘a‘aki ka tau ‘unu atu mei he ngaahi me‘a ko eni ‘oku ‘osi e fo‘i uike kakato ‘e taha he uike kuo ‘osi Sea ko e anga pē ia...

Sea Komiti Kakato: Mālo ‘Eiki Palēmia e tokoni mai ki he fatongia e motu‘a ni.

Tokanga ki he fakamole ki he teunga e kau ngāue ofi he 90000 ‘i he Patiseti

‘Aisake Eke: Mālo ‘Eiki Sea tapu ki he ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘ai pē au ko u toe fakamanatu pē ka u hoko atu ki he me‘a ko eni. Ko hono uá ko e me‘a ko e teunga *uniforms* ‘a e teunga ko ē ‘oku ‘ai ko ē he Patiseti. Ko e Patiseti ko eni ka hoko ‘oku fe‘unga mo e 800000 meimei 900000 ‘a e pa‘anga ‘oku ‘ave ki he teunga e kau ngāue.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu atu Sea ki he teunga e kau ngāue. Sea ko e potungāue ‘a e motu‘a ni Sea ko e kau ngāue ia ‘oku nau ō holo nautolu ‘i tu‘a Sea, pau ke kumi honau *safety boot* pau ke kumi honau *helmet* pau ke kumi honau ‘ovalolo Sea. He ‘ikai ke tukuange e kau ngāue ko eni ke nau ō ‘o ngāue ta‘ekumi e ‘ū me‘a ko ia Sea. Pea ko e me‘a ‘oku ou tokanga ki ai Sea ke hanga mu‘a he Fakafofonga ko eni ‘o fakafaikehekehe‘i he koe‘uhí ‘oku nau talamai he tafa‘aki ‘e tahá ke hiki vāhenga, talamai he tafa‘aki ‘e taha ke fakatokosi‘i e kau ngāue. Ko e kakai e fonua ni Sea ‘oku tau talanoa ki ai, ko e kakai ‘o e fonua ni ‘oku nau ō mai ‘o ngāue‘i e fonua ni ‘i he tanu hala mo e ngaahi me‘a kehekehe ke tuku kinautolu ke nau ō ‘ikai ke ‘i ai ha‘anau teunga malu Sea. Sea ko e

800000 ko eni ‘oku me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga ko e peseti ia ‘e fiha Sea 700 miliona ko e peseti ‘e 01 Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pē fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Hā e me‘a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha‘anau teunga he peseti ‘e 01.

Sea Kōmiti Kakato: Ki‘i fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fakatonutonu ‘oku pehe ni he ko e‘uhinga ko ē ‘o hangē ko e fakatātā ki he teunga ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e teunga pehē ko e ‘uhinga ia na‘e fai ai ‘a e kole ki he Falepa‘anga ‘i he taimi ko ē na‘e ‘omai ai ‘enau me‘a ki he fakatahá ke ‘omai ange fakapotungāue ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi : ...‘a e ngaahi me‘a pehē, ko e fafanga ko e kai ko e teunga ngāue, fakatau komipiuta ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu. Ko e *detail* ia ko ia ‘e toki ma’u ia he peesi kehe.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me‘a lōua ki lalo ē. ‘Eua 11 me‘a hifo fakamolemole, hoko atu ho‘o malanga kae toki tali mai ‘e he Pule'anga ko e hā ko ā e ‘uhinga e teungá. Mou fakamolemole ‘oua ‘e toe fai ha fakatonutonu ka tau.. Ko e kole pē ‘a‘aku pea ko ho‘o totonu ko e totonu pē ia ‘e Feitu‘ú na.

Tokanga ‘oku mahu’inga ange ngaahi faingata’a ‘omai mei he kakai he ‘ai teunga ngāue he Patiseti

Lord Nuku : Sea kole atu mu‘a ke u ki‘i fakatonutonu pē ‘a‘aku ki he 'Eiki Minisitā ko ē Potungāue Lalahi. ‘Oku ‘uhinga ‘emau malanga atu ko ē he ‘oku ai e teunga, ‘oku ai e fiekaia, ‘oku ai e ngaahi faingatā’ia ke *priority* a e me‘a ko ia. Kapau ‘oku mahu’inga ange e teunga ‘uhinga ia hono ‘oatu. ‘Oku ‘ikai ke pehē atu ia ‘oku hala, ka ko ‘eku fakatonutonu atu ko ia ki ai, ko ‘ene *priority* ē ‘a’ana ko e teunga. Ko ‘ene taumu’á ia. Ko e me‘a ko ē ‘oku ‘oatu ko eni he ‘oku ai ‘a e ngaahi faingatā’ia kehe ‘oku ‘oatu mei he kakai. Ko honau fatongia ia ‘o nautolu ‘oku ‘omai ko ē, ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele, fakamolemole pē ko e me‘a ko ia ‘oku me‘a mai ai e Fakafofonga ‘oku fu’u lahi 800000 ki he ‘ai teunga.

Lord Nuku : Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku fakahoko atu ‘oku kehekehe ‘a e fiema’u ko ē. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu, ke ‘oua te nau hanga ‘o ta’ofi he ko ‘enau me‘a ia ko ē ‘oku nau fiema’u ‘enautolu ko e teunga. Ko e me‘a ko ē ‘oku mau fiema’u ‘emautolu ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faingatā’ia pea ‘oku pau ke ‘oatu ia Sea. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē he ko eni na’a ku kole pē ke fai mo ‘omai mu’a ‘a e me‘a ka tau ‘unu faka-vouti.

'Eiki Palēmia : Ko ia Sea ko e ki'i fakatonutonu ia Sea. He ko e 'uhinga ia ko ē na'e mei sai ai 'etau talanoa mahino 'i he 'u vouti, hangē ko e teunga 'o e kau polisi. Kapau te tau tuku ke nau ta'eteunga, teunga e kau Kasitomu, teunga e kau *quarantine*. 'Oku lahi 'a e ngaahi teunga pehē..

Lord Nuku : Sea ko 'eku toe fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ke fai ha lau ia ko e kau polisi mahino kau sotia 'oku mahino, kau ngāue hala ko e fatongia ia kapau 'oku nau hanga 'o puke 'a e fatongia ke nau fai pea 'oku fakakakato. Kapau 'e 'ave kitu'a ko e fatongia ia ke fai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : 'Oku 'ikai ke mau hanga 'emautolu ia 'o pehē 'oku hala e teunga e polisi mo e me'a.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē 'Eiki Nōpele ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ki ho'o me'a mai fekau'aki ko e *uniform* 'oku kau ai mo e teunga 'o e kau polisi, oku kau ai mo e teunga 'o e kau sotia 'oku kau ai mo e teunga 'o e kau Kasitomu.

Lord Nuku : Sea ko 'eku fakatonutonu eni Sea.

'Eiki Palēmia : 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e teunga pē kau ...

Lord Nuku : Fakatonutonu eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'ai e fakatonutonu 'a e Feitu'ú na.

Lord Nuku : Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atu ki he me'a na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Potungāue Lalahi ko e teunga 'o e kau ngāue hala. Ko e me'a ia na'a ku fakatonutonu 'o fakatatau ki he 800000. 'Oku 'ikai ke fai ha lave ia ki he teunga ko ē angamaheni....

'Eiki Palēmia : Ko 'eku fakatonutonu leva 'aku Sea he 'oku talanoa fakalūkufua ia kae pehē ko e tokotaha pē he Potungāue 'oku nau ngāue'aki e *uniform* 'a e *MOI*. Pea ko 'eku 'uhinga ki ai. Ko e me'a ko ia na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga ko 'ene pehē mai ia *uniform*. 'Oku kau ai 'a e polisi kau ai 'a e sotia kau ai 'a e Kasitomu kau fakalūkufua. Na'e me'a pē Minisitā ia ki he'ene kau *staff*. Taimi ko ia 'oku me'a mai ai...

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki 'oku mo'oni e Feitu'ú na 'Eiki Nōpele ka ko 'etau tu'utu'uni ia kuo pau ke fai e tu'utu'uni 'a e motu'a ni. 'Io mo'oni 'a e Feitu'ú na fekau'aki pea mo e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā ko eni Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Oku fakataumu'a pē 'oku 'i ai pē *issue* ki ai fekau'aki ko ho'o kau ngāue. Ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ai 'a e Palēmia 'o Tonga ko e fakalūkufua ia 'a e me'a malanga ko ia na'e fai 'e Tongatapu 5, fekau'aki ko ia pea mo e teunga. Pea 'oku me'a mai leva 'a e Palēmia 'e kau ai mo e teunga 'o e kau polisi kau ai mo e teunga 'o e sotia. Ka ko u pehē, Hou'eiki hoko atu ki he Feitu'ú na Fakafofonga fai mo me'a fakalūkufua mai. Pea ko u kole atu kau Minisitā tuku ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palēmia ke na me'a mai kae fai mo tau 'unu ē.

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Ko 'eku kole 'Eiki Sea te'eki ke 'osi atu 'eku poini kuo lele hake 'a e fo'i fakatonutonu ia mei he 'Eiki Minisitā *Infrastructure*. Ko e me'a ia 'oku ou pehē ke ki'i tatali hifo. Sai ko e 800000 ko eni 'a ē ko ē mei he 900000 'a ia ko e kātoa ia. 'Oku 'osi 'i ai pē foki 'a e ngaahi Potungāue ia 'oku fiema'u ia 'e he Lao ke nau

‘ai. ‘Oku mahino ia ka ‘oku ‘asi mai mo e ngaahi Potungāue ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ‘e he Lao ka nau teunga mai nautolu. Ko ‘eku hoha’ a he tafa’aki ko ia. He ko e fakamole ko ē ta’u lolotonga, na’e 1.1 miliona ia pea kuo ‘osi. Ko e patiseti ko eni na’e ‘ai ko eni 1.2. ‘I ai e ngaahi Potungāue ia heni na’e ‘ikai ke kau nautolu heni. Pea ko ‘eku fakatokanga ia ko ē mo e fokotu’u heni foki ‘a e teunga ki he ngaahi feitu’u pē ko ia ‘oku tonu ke ‘i ai ‘enau teunga. Kau Neesi mo e me’a ki he kau, koe’uhi kae ‘oua ‘e toe ‘alu ‘a e ngaahi Potungāue. Ko e ngaahi Potungāue lahi ia ‘a e faka’ofa’ofa honau teunga ka ‘oku nau totongi nautolu mei he patiseti. Ko ‘eku poini ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē ‘e he Feitu’ú na e tokoni?

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea...

<008>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ‘oatu pē ha ki’i tokoni pē ki he fakamalanga ‘a e Fakafofonga ko ia ko e ko e patiseti ko eni ko ē ‘i he ta’u lolotonga ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 800000 fakalukufua ‘o e ‘o e ngaahi teunga. Ko e holo ia mei he pa’anga ‘e 1.2 miliona na’e ‘uluaki fakafuofua ‘aki ki he na’e ‘i he ta’u lolotonga ia ‘i he ki he Patiseti ko eni ko ē ‘o e ta’u hoko mai. Pea hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e fakahoko atú ‘oku ‘i ai pē e ngaahi potungāue te tau mahalo ko e taimi te tau ‘alu fakafuofua ai te tau lava ‘o ‘o vakai’i. Na’e fai pē vakai’i lelei ‘e he Potungāue Pa’anga ia ‘a e tu’unga ‘o e me’a ko eni ‘o fai e sio ki ai ‘a ia ko e ngaahi me’a pē ko ē na’e na’e fiema’u ‘a e potungāue mahení ko ia pē na’e ‘i ai pea kau atu ai pē mo e ngaahi mo e kau ngāue ‘oku fiema’u ‘enau teunga he ngaahi fanga ki’i potungāue kehe. Ka na’e ‘osi fai ‘a e fakalelei ko eni ‘i he patiseti ‘o e ta’u ka hoko mai mālō.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Komiti Kakato kai kehe ko e fakatokanga ia ‘oku fai ko ē ‘i hení. Ko e potungāue lelei taha ko u pehē ‘oku faka’ofa’ofa taha ‘enau tā sīpinga Potungāue ‘Atita ko kinautolu na’a nau kamata ko ē teunga ka ‘oku ke mea’i 'Eiki Sea ‘ilo’i e teunga ko ia na’a nau fua pē ‘e nautolu talu mei he ‘enau lele mai ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ka ko eni ia ngaahi potungāue pea nau fokotokanga’i kuo kamata pea ko eni ‘oku sai ko eni ‘oku toe fakatokanga ke fusifusi mai ke ‘oua ‘e toe fakateunga ‘e he fonua ia ‘a e kau ngāue kae nofo pē ki he ni’ihi ko ē ‘oku fiema’u koe’uhi ko e me’a ke malu’i pea ko e poini ia ko u ‘ohake ki hení.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fanongo mai e kakai ‘o e fonua ki he fa’ahinga malanga ko ē Sea. ‘Ikai ke fakapotopoto ia. ‘Oku ‘ikai ke fakapotopotó he koe’uhí ‘oku fiema’u e ngaahi me’a ko ení.

'Aisake Eke: Ko e ta’efakapotopoto e hā Sea ko e hā e me’a ‘oku ta’efakapotopoto? Ko e hā e me’a ‘oku ta’efakapotopoto? Ko e hā e me’a ‘oku ta’efakapotopoto heni me’a mai angé.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e ta’efakapotopotó ‘oku ‘ikai ke ke tui ki he ke kumi ‘e he Pule’anga e teunga ‘o e kau ngāue ko ‘ene ta’efakapotopoto ia.

'Aisake Eke: Sio ki hē Sea ki he ma'u hala. Ko 'eku poini 'oku ai pē kau ngāue ia tonu ke fakateunga'i kinautolu ka na'a tau fononga mai tautolu toe tākaki atu mo e fu'u kau ngāue fakapule'anga ia pea ko e poini ia 'oku ou 'ohake.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea 'oku ai pē 'a e totonu 'a e Pule'anga ke ne pehē ko e tokotaha ko eni 'oku tonu ke teunga pē ta'eteunga. Tukukehe kapau 'oku kehe e fakakaukau ia 'a e Fakafofonga ko e fakakaukau ia 'a e Fakafofonga ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia te ne 'omai 'e ia 'ene fakakaukau 'oku ne pehē leva 'e ia 'oku tonu ā ke mafuli ai 'emau fakakaukau 'a mautolu 'o kapau 'oku mau sio 'oku sai ia ki he *safety* 'a e tokotaha ko ia pē 'oku sai ia ke 'ilo'i.

Sea Komiti Kakato: Sai, 'e Fakafofonga hoko atu e Feitu'u na ...

'Eiki Palēmia: He 'ikai ... Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kuo mahino ko ena na'e taha poini mo e miliona ka 'oku holo hifo 'o 800000 ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'e Hou'eiki Pule'anga sai e 'Atita ia na'e talu pē 'enau teunga mei fuoloa ka 'oku 'i ai e 'ū potungāue ia kuo hangē eni ia ha'anau fo'i ngāue ha fo'i teunga taha he ē kae hoko atu e Feitu'u na ka tau nga'unu.

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea. Tapu ki he Feitu'u na ko e ko e kongā hono hokó 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku ui ko e *office supplies* pē ko e fanga ki'i ngaahi me'a fiema'u 'a e faka'ofisi ki he ki he ngaahi 'ofisi. Ko e taimi ko ē na'e fa'u ai e patiseti ko ē 'o e patiseti ko eni na'e 'uhinga foki e fanga ki'i me'a ko eni ko e ngaahi fiema'u pē ia 'o e ngaahi 'ofisi hangē ko e ngaahi me'a fufulu ipú ngaahi me'a pehē ngaahi me'a iiki. Ka ko eni ko u fakatokanga'i hifo 'e au ia he patiseti ko eni lolotonga 'e fakamoleki ai e 6.8 miliona ia Sea. Pea ko e 'alu ko eni ki he 'esitimetī ka hoko 'oku nima miliona.

'Eiki Palēmia: Sea. Tu'u pē au ke fai ha fakatonutonu.

'Aisake Eke: Ka ko e fakatokanga'i atu Sea ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e pepa holoholo pē mo e 'ū me'a pehē 'oku 'ai ko e *office supplies* ko e 'ū *supplies* ki he 'ofisi 'oku ai pē 'oku mea'i pē he Fakafofonga he na'a mau 'i Fale Pa'anga pē ko e 'ū me'a ia 'oku 'alu ai ko e *office supplies* ko e 'ū me'a naunau ki he ngāue'aki he 'ofisi. Ko e 'ai atu pē ke tau ki'i fakatonutonu pē ke, he te tau toe 'alu tautolu ki he taimi ko ē 'o e patiseti *line items* 'alu e fakafo'ituitui ai he ki'i *line* ko eni.

Lord Nuku: Sea kole mu'a Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atú 'Eiki Sea koe'uhí 'oku tau 'i he patiseti fakamatala patiseti ko e siate folau ia 'o e fiká pea ko e 'uhinga hono 'oatu hē ke tau 'alu ko ē

ki he fika pea fai atu leva e kole ai kuo ‘osi ‘oatu e ‘uhingá na’a lava ke fehikitaki e ngaahi me’a ...

Eiki Palēmia: Ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonu Sea?

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia.

Eiki Palēmia: ‘A e fo’i kongá fē ‘eku me’a nau fakahoko atu?

Lord Nuku: Mahino pē ki he Feitu’u na na’e ‘oatu e fakatonutonu ki he Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e ‘e Palēmia ko e fakatonutonu e Feitu’u na ki he, ko Tongatapu 5 ‘io ‘oku tali pē he motu’a ni he koe’uhí na’a mou ngāue he Fale Pa’anga pea ‘oku mou mea’i lelei ‘a e anga e fe’ave’aki e pa’anga ‘i loto fakatauhitohi ‘omi ia ki he Fale Alea ni. Ka ‘oku fakatokanga’i ‘e he Fakafofonga ‘oku 6.8 miliona ‘a e, ka ‘oku ke me’a mai e Feitu’u na ko e angamaheni pē ia mei he ta’u ki he ta’u kotoa pē. Fakatonutonu mai leva ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘io ‘oku fekau’aki ‘aupito e fakamatala fakalukufua ko ení ki he taimi te tau ‘alu ai ‘o fakafo’ifika. Hoko atu Fakafofonga Tongatapu 5.

Kole Tongatapu 5 ke fakatokanga’i ngaahi fakamole he ngaahi naunau ngāue

Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ki he naunau ‘oku ai pē hono *item* makehe ‘o’ona hangē ko e naunau ...

<009>

Taimi: 1115 – 1120

Aisake Eke: ... nau ngāue ‘a e Kasitomú, ‘oku ui ko e *Printing and Stationary* ē. ‘A ia ko e ‘ū naunau ia tokangaekina ia ki he naunau ngāué. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘eku ki’i hoha’a ke sio ki he fika ko ení ke fai ha fakatokanga’i, ‘oku ‘alu ki ‘olunga ‘aupito e fika ko iá. ‘A ia ko ‘eku fakatokanga’i ko ē ‘a e fika ko ení kuo ‘alu ki ‘olunga. Ke fai ha tokanga’i koe’uhí kiate au ‘oku kau ia ‘i he fakamole ala ke tau tuku hifo kae lava ai ‘o tuku hifo ‘etau fe’amokaki ko eni ‘oku hoko ko ení Sea.

Tokanga ke fakasi’isi’i ngaahi fakamole he talitali/me’atokoni koe’uhi pē ko e fe’amokaki

Ko e me’a hono hokó ‘a e me’a ko eni ‘oku ui ko e *Catering and Refreshment*. Ko e talitali ko eni mo e ‘ai me’atokoní. Me’a fo’ou ‘aupito eni Sea, taimi na’a mau kei ngāue ai mautolu he Pule’angá. Na’e ‘ikai ke loko ‘i ai ha me’a pehē ni ia ka ‘oku ‘asi ia he taimí ni. Ko e fika ko ení ‘a ia ‘oku ‘ai ko ē feime’atokoní mo e talitalí. Na’e 2 miliona ia he ta’u fakapa’anga ko ení pea ‘oku holo hifo ‘o 1.8. Ka ko ‘eku fakatokanga’i ko ē patiseti ko ení, ki’i *division* pe ko e ki’i polokalama si’isi’i, takitaha pe ‘enau fanga ki’i me’a tokoni, fo’ou ‘aupito ia. Pea ko ‘eku ‘ai pe ‘aku koe’uhí ko ‘etau fe’amokakí. ‘Oku ou tui ko e me’a ko ení ‘oku tonu ke numi ki loto.

Kuo ‘osi eni ia, kuo hoko e me’a ia ko ení ‘o palopalema. Kiate au ko u pehē ko e me’a eni ‘oku totonu ke numi. ‘Oku ‘i ai pe me’a ia ko e ipu tī mo e ngaahi me’a pehē.

Eiki Palēmia: Kole pe ke

‘Aisake Eke: Ka ko u sio ‘oku kehe ‘ulungaanga ia kau ngāue faka-Pule’angá he taimí ni.

‘Eiki Palēmia: Kole pe ke u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki’i fakatonutonu, mālō me’a mai

Fakahā Palēmia ‘oku holo ‘a e fakamole ki he talitali & ma’u me’atokoni ‘o 1.8m

‘Eiki Palēmia: ‘Oku mea’i pe ‘e he Falé ni Sea, tau kau pe mo tautolu he *refreshment*. Pea ko e anga maheni ia ‘o e fakahoko fatongia he taimí ni ‘oku ha’u ha timi mei muli, pau ke ō ‘ave ‘o *lunch* pe ko e ō ‘ave ‘o *dinner*. Ko e angamaheni ia ‘o e fakafōtunga ‘o ‘etau talitali kakaí. Tatau pe mo e taimi ‘oku tau lele atu ai ki mulí ‘oku nau talitali kitautolu. ‘Oku ‘ikai ko ha pehē ko ha me’afo’ou. Ko e me’a pe eni ia na’e anga pe ki ai, ka ko ē ‘oku mau feinga pe ‘o holo hifo’aki, ‘o ‘alu hifo ‘o 1.8. Ka ‘oku hangē pe ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ke tau fakapotopoto ange. Ka ko e fatongia kuo pau ke fai, ke tau talitali hotau ngaahi hoa ngāue mo e me’a ‘oku nau ōmai ‘o fie tokoni mai ki hotau fonuá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō hoko atu Fakafofonga Tongatapu 5

Fokotu’u tonu ke holoki mo e fakamole ki he talitali kakai

‘Aisake Eke: Mālō Sea, ‘oku kehe pe ‘a e vouti ia ki he talitali kakaí. Kehe ‘aupito ia mei heni, ko eni ko ē ko e talitali kakaí ‘oku ‘alu ia ko e vouti ‘a ia ko e *hospitality*. ‘Ilo’i e fika ko iá ‘Eiki Sea ko e fika ko ē ‘oku ‘omai ko eni ki he ta’u kaha’ú ‘oku 1.7 miliona. Tānaki atu pe ia mo e me’a ko ē na’á ku lave ki ai ‘i he me’atokoni mo e me’a ‘oku lele he ngaahi Potungāué. Ka ko e vouti eni ‘oku ‘alu ko ē, ‘oku si’i fai e talitali ‘a e kau folau maí. Pea ko u sio hifo ki heni ki he fiká ‘oku lahi e fika ko ē he Potungāue Mo’uí. Ka ko u lave’i ‘e au ‘oku lahi foki e timi ‘oku ha’u. Pea ko u pehē, pou pou ia

‘Eiki Palēmia: Ko ia

‘Aisake Eke: Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamole heni ‘oku tonu ke toe numi mai. Fu’u 1.87 ko ē, ‘e toe tānaki atu ki ai mo e, ‘oku hangē kuo fai ha ki’i katoanga kai ia ‘i loto.

‘Eiki Palēmia: Eni ki’i tokoni pe Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai

‘Eiki Palēmia: Hangē ka au ‘oku lava ‘o ‘alu he vouti *refreshment* pe ko e ‘alu he *hospitality*. *Hospitality* ‘oku lahi ngāue’aki ia ‘e he *CEO* mo e Minisitā he ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai ‘ena totonu ‘i he’ena fakahoko fatongiá. *Refreshment* ia e taimi ‘oku ‘ai ai ‘e he Potungāué tau pehē hangē pe ko ē ko ‘etau ‘ilo ho’atā mo e, ka ko e fo’i me’a mahu’inga heni Sea ‘oku mau feinga ke holo. Ko ena ‘oku holo hifo ‘o 1.8, ‘a ia ko ‘etau fengāue’aki ‘e vave ai e ngaahi me’a pehē. Ka ‘e kei lava pe ‘o fai hotau fatongia tautautefito ki hono talitali ‘o kinautolu ‘oku ō mai pe ko e lava ha fu’u fakataha lahi. Pe ko e lava ha alepau, ko e ngaahi me’a angamaheni pe Sea. Ka ko e feingá pe na’a holo hifo ko ena ‘o 1.8, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’una ko e fakakaukaú ia ke holoki he vave tahá. Holoki hifo koe’uhí kae lava ke fai e ngaahi fatongia ko ení. He koe’uhí kapau ko e tu’unga

eni 'oku 'alu pe taimi mo 'ene kakai ki 'olungá Sea. 'A ia ko e ongo me'a ko iá me'atokoní pea pehē ki he talitali kakaí 'oku tonu ia ke tuku hifo. 'Oku 'i ai pe hotau ngaahi fatongia, 'ave pe ia ki ai.

Ko u sio hifo ki 'Ofisi Fale Alea, ko e fakamole ko ē na'a nau 'ai he, 'oku 'omai he patiseti kaha'ú fe'unga pe mo e 80000.

'Eiki Palēmia: Sea, sio ko e 'atungá ē te tau fakavouti tautolu Sea

'Aisake Eke: 'Ikai ko e 'uhingá ke fakatātā, ko e feitu'ú ni, Falé ni foki ia 'oku fai ma'u pē

'Eiki Palēmia: Toki 'ai he fo'i vouti ko iá Sea

'Aisake Eke: Pea ko 'eku 'ai ko ē ki'i fiká ko e fakafehoanaki ko ē 'a e ki'i fiká mo e fakalukufuá.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ē

'Aisake Eke: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i fakatonutonu 'oku 'omai 'e he Palēmiá ko e meimei ko e 'ū me'a ko ení 'i he voutí. 'Io, na 'oku sai ia ke tau 'unu he voutí pea fai ai pē ho'o fakatonutónú.

'Aisake Eke: 'Ikai tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e 'uhinga 'eku lave ki hení. Hangē ko ení, ko e me'a 'ilo foki 'a e Falé ko e me'a 'oku hoko ma'u pe ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

'Aisake Eke: Ka ko e 'uhinga

Sea Komiti Kakato: 'Oleva hifo Palēmia ē, 'oku ou faingata'a'ia he 'oku mo'oni e me'a 'oku 'omai 'e he Palēmia

'Aisake Eke: 'Oua te ke faingata'a'ia koe 'Eiki Sea ko koe 'okú ke pulé. Ko e hā pe ho'o tu'utu'uní ko ia pē. Te mau fai pē ki ai, kae 'osi atu ai leva e 'alu atú, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Osi pe ho'o me'a mai ke u 'ai e me'a ko ē, he'eku vakaí ko e 'ū vouti ko eni ko ē 'okú ke me'a mai ki ai e Feitu'u na ...

<010>

Taimi: 1120-1125

Sea Komiti Kakato: ... fekau'aki pea mo e *hospitality*, ngaahi *equipment* ngaahi me'angāue ngaahi me'a ko ē ki he 'ofisí, ko e 'alu kotoa ia ki he fakafo'ivoutí.

'Aisake Eke: Ko e ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea 'oku ne, mei he me'a mai ke fai pe tu'utu'uní ...

‘Aisake Eke: Ko u lau fakalukufua atu pē fiká ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘A e Feitu’u na ...

‘Aisake Eke: Koe’uhí ...

‘Eiki Palēmia: Pea ko ho faitu’utu’uní ‘au ia Sea ...

‘Aisake Eke: Ka ko u fiefia kuo nau me’a mai te nau fai e tokanga ke toe nō mei he ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 5.

‘Eiki Palēmia: Ko ho faitu’utu’uní ‘au Sea ‘oku taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke tatau ai mo ‘ene me’a ‘oku fiema’ú ‘oku toe vili atu pe ia ke toe liliu ho faitu’utu’uní kae ‘osi ange ko iá ‘oku me’a atu, fai pē ho’o faitu’utu’uní. ‘Ai pē kapau ‘oku pehē ‘e fai ‘ene tu’utu’uní tau faka’apa’apa’i ia kae ‘oua ‘e ‘osi pē ko iá ‘oku ‘ikai ke tatau ia mo ho fiema’ú pea ke kole koe ke liliu ia ka tau hoko atu pē he me’a tatau. Mālō.

Tui Tongatapu 5 ke fakalahi vouti ki he ngaahi polokalama ako fakataukei ‘i muli

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea, Komiti Kakatō. Sea ko e kongá ko u hoko mai ‘a ia ko e ki’i katoanga ko e talitali kakaí eni mo e me’á ko u lave ki ai Sea ke fai hano fakatokanga’i ‘i he fakalukufuá koe’uhí pē ko ‘etau fe’amokakí. Hoko mai Sea ki he fakalukufua ko ē pa’anga kuo ‘ave ki he ako’i ko ē mo e o ‘o o ki he ngaahi konifelenisi ‘i muli. Sea ko e ki’i kongá eni ‘oku ou pehē ‘oku tonu ke ‘alu ki ai ‘etau me’a lahi *resource* lahi hono ako’i ko ē kau ngāué pea kau ai pē mo kitautolu. Ko e ‘uhingá foki te tau ‘alu pē taimí mo e tau ‘ilo ko ē ‘alu ‘a e kuongá mo e ‘iló.

Ko e fo’i kongá ko u vakai hifo ko ē ki hení na’e 1.6 ‘a e fakamole lolotonga, ‘alu hake ‘o 2.6 ‘a e fakamole ko ení. Ka ko e kátoa foki lahi e ‘ū ako ia ko ení ko e ako ‘i muli pea ko u pehē au ko e, sio me’a eni ‘oku tonu ke fai ki ai ‘a e fakalahí. Ko e feinga’i ke, he ‘oku ‘asi ia ko ē he taumu’a ko eni e, ‘a e Patiseti ‘oku ‘omaí, feinga’i ke fakalelei’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāué. Pea ko e taha hono ‘ai kinautolu, feinga’i ke fakamata ma’u pē tokí hūfanga he fakatapú ke masila ma’u mo e mo ‘alu he kuongá.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a ki ai hení ‘oku ‘osi taimi ke fokotu’u ‘e he Pule’angá ha ‘apiako ke ako’i ai e kau ngāue fakapule’angá, ui ko e *public sector* ‘a e *public service institute*. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha’atau me’a pehē ‘atautolu. Ko e 2.6 ia ko ení ko e o atu e ni’ihi ki muli ‘o fai e akó ka ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ha sino pe ia hení ke ma’u ha kau tangata ‘oku nau lava ‘o mateuteu pea nau ha’u pē nautolu ‘o ako hení. He ko u tui ko e me’a lahi, ‘a ia ‘oku totonu ke ako’i e *corporate plan* e anga hono teuteu...

Tevita Puloka: Sea ka u ki’i, kātaki pē Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Fakafofonga.

Tevita Puloka: Ko ‘eku ‘ai atu pē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 5. Ko u pehē ‘e au na’e ‘osi ‘i ai pē me’a pehē ‘a e Pule’angá hono ako’i ‘a e kau ngāue fakapule’angá, va’a pehē ‘i he ‘Ofisi Palēmiá he taimi ko ē? ‘Ikai?

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e, kapau ‘e tokoni atu pē Sea. ‘Oku lele pē foki e *PSC* ‘enau *training* pea ‘oku ‘osi lele pē pea mo e ‘ū *training* kehekehe, kau ai e *CUP* mea’i pē he Fakafofongá pea ‘oku kau ai mo ‘etau ‘univēsi fakafonua. ‘A ia ‘oku tau fili pē me’a ko ē ‘oku tau fiema’u ke ako’i. Te’eki ke tau ma’u ‘etautolu ko ē ‘a e tokolahi fe’unga ke lele ta’etuku pē he ta’u ki he ta’u ‘a e ‘ū *training* makehe. Ka tau hanga pē hangē pē ko ē ha’ate, ha me’a atu ‘a e Fakafofongá ki ha falekai, ‘alu pē ‘o to’o mai pē me’a ko ē ‘oku ne fiema’ú. ‘A ia ko e *approach* ia he taimi ní ko e ‘uhingá pē ko ‘etau si’isi’i fakai’i pea mo teke hake pē fanga ngāue ‘i *TTI* hangē ko e *CUP*, hangē ko e Fokololó. ‘A ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi, fanga me’a pehē he taimi ni pea toki tokoni mai pē *PSC* ia henau sio fuatautau ko e hā e ngaahi *skills* ‘a e ngaahi ‘ilo ‘oku tonu ko ē ke ma’u he kau ngāue fakapule’angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Palēmia ‘oku pou pou e Fakafofongá ki he founa ko iá hono ako’i.

‘Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea kapau ‘e ‘i ai ha faingamālie ke ‘ave ni’ihi e kau Mēmipá pea si’i ‘ave atu nautolu.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Aisake Eke: Ko ē ‘oku ou sio hifo ‘oku kau mo tautolu foki he toutou akó, ‘a ia ko u tui ko e me’a lelei ia ‘a e Feitu’u na ka tau ako foki. Pea ko u tui ‘oku tokoni ia ki he’emau faifatongia ‘a e toe ‘ai ko ē ke mau toe, ko e me’a ia ‘oku mau toutou fakahoha’a atu aí ko e akó.

Sea Komiti Kakato: Hoko atú.

Fokotu’u ke fokotu’u ha ‘apiako ke ‘ako’i ai kau ngāue

‘Aisake Eke: Pea ‘oku ou tui, ‘a ia ka ko e me’a, ko u fokotu’u au ki he ‘Eiki Palēmia kātaki kapau ‘e fai ha fokotu’u, fokotu’u ha’atau *institute* ‘apiako ako’i kau ngāue. Ko e, ‘ilo’i e Pangikē ‘a Māmaní mo e *IMF* ‘oku ‘i ai ‘enau fu’u ‘apiako ‘anautolu, neongo e pehē e ma’u mata’itohi lalahi mo e hā, ako’i ma’u pe ia he taimi kotoa pē. Ko e hā hono ‘uhingá, ke mahino pē ‘oku nau ‘alu pē mo e kuongá, tatau pē mo Singapoa, ko Kōlea. Pea ko u pehē totonu ke ‘i ai pea toki fai pē fetokoni’aki ia mo e ngaahi ‘apiako kehé. Ka ‘oku ou pehē ko e me’a eni te ne lava ‘o hiki’i ki ‘olunga ‘a e anga e mateuteu ‘a e kau ngāue mo e poto’i ngāue ‘i he ‘alu ko ē ‘etau ngāue Sea.

Sai hoko mai Sea, ‘a ia ko e ki’i kongia ia ko u pehē na’a fakakaukau e Pule’angá, fokotu’u ha *public institute* pea nau toki ngāue holo ai pē. He ‘oku kehekehe pē ngaahi lēsoni ia ‘oku ‘ai he ngaahi ‘univēsi ko eni neongo ‘oku te’eki ke fakahoko ange ia, ha fiu tali au ki he *CUP* ka ‘oku sai pē, ki ha me’a. Ka ko u tui ko e kaha’ú ko u tui ‘oku tau faka’amu ke ma’u e kau ngāue Tonga *they’re very smart* ki he ngāue ko ē e me’á.

‘Eiki Palēmia: Pou pou atu Sea ki he ngaahi fokotu’u fakakaukau ka ko e ‘uhingá na’e mei sai ke fai ha feme’a’aki ai he Potungāue Akó. Ka ‘e lele heni tau toe lele he Potungāue Akó, ko e lolotonga pē homo ‘osí, ‘oua ‘e toloi ia ko e ‘uhingá ke pehē ke ‘osi e taimi ‘i Suné ...

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Palēmia: ..., tau feme’a’aki ‘aki ‘a e laumālie lelei ki ha me’a ko ē ‘oku, kae ‘oua ‘e toutou *repeat* pē ‘o toutou ‘ai pē me’a tatau Sea, ko e kolé ia kapau ko e taumu’a ia ‘a e Fakafofonga, ke toloi’i ke ‘osi e taimi ‘i Sune, pea me’a mai pē ia ka tau mālōlō ā tautolu ‘osi ha ‘aho ‘e 4.

Lord Nuku: Sea kau toe ki’i fakatonutonu atu pē. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u ki he Fakafofonga fika 5, pē ko ‘ene ‘uhingá ia. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu, ‘oku ‘ikai ke tonu ke ha mai ‘a e fa’ahinga feme’a’aki ko iá ko e ‘ai ke pukepuke ‘a e patiseti. Ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai, tau fihia kotoa ai ‘a e Fale ni ia.

‘Eiki Palēmia: ...Nōpele ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he tokotaha ‘i he kau Fakafofonga ‘anenai, ko e ‘uhinga ia na’e ...

Lord Nuku: ‘Io, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko e natula ia ‘o e Fale, tokotaha pē ia ko ia.

‘Eiki Palēmia: *Ok.* ‘A ia ka tau toe Pule’anga pē ia ...

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke pehē ke ne hanga ‘e ia ‘o fokotu’u ke pukepuke ...

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘uhinga pē hono ‘ohake ‘e Nōpele na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia na’e ‘ohake ‘o fakatu’upakē pē, na’e ‘ohake ‘i he Fale ni, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e ...

Lord Nuku: Na’e ‘uhinga pē ‘eku fakatonutonu atu, ke kātaki mu’a ‘oku ‘ikai ke pehē ‘a e natula ‘o e Fale. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, sai pē, sai pē he ko e *opinion* pē ia ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Nōpele, he ‘oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e Feitu’u na ia ‘oku ‘ikai ke natula pehē. Ka ko e tu’o ua mahaló eni pē tu’o 3 hono ‘ohake ‘e he Mēmipa ‘i he Fale ni. Kapau ‘e a’u ki hē ‘oku ‘ikai ke ‘osi ‘a e Patiseti, pea fokotu’u leva ‘e he Pule’angá ha toe, ha’anau ki’i patiseti fakaangaanga meimei ‘i ha māhina ‘e fiha he ‘oku ‘i he laó ia, ka ‘oku tonu pē koe’uhi ke me’a ki ai ...

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku tokoni atu, tautea ‘e koe ‘a e tokotaha ko ia he ‘oku fehalaaki ia. ‘Oku ‘ikai ke natula pehē ‘emau ngāue ‘amautolu.

Sea Komiti Kakato: Kapau na’a ke me’a mai pē ‘aneuhu, ‘e ...

Lord Nuku: Na’a ku fanongo mai pē au na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e puli.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ta ko ena ‘oku ke mea’i pē.

Lord Nuku: Na’a ku fanongo mai pē, ko e me’a na’a ku ‘i he tu’afalé pē. Ko ‘ene meimei kē pē pau pehē te u hu ki loto na’a ke ‘a e Fale.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 5 me’a mai.

Tokanga ke fakasi’isi’i fakamole he ngāue ‘ovataimi

'Aisake Eke: Mālō Sea, tau ha'u ki he 'ovataimi, ngāue 'ovataimi. Ko e fakalukufua ko ē 'a e 'ovataimi, ko ho'omou, masi'i ko ē ko e ha, hufanga 'i he fakatapu, 'ofa atu. Ko ia, ko e 'ovataimi, ko e 'ovatimi ko eni lolotonga, ta'u lolotonga 'oku fe'unga ia mo e 6.7 miliona, 'a e 'ovataimi, pea ko 'ene 'alu ki he ta'u kaha'u, 7.2 miliona, hiki hake 'aki ia 'a e 500000.

Sea, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi potungāue ia 'oku ou lave'i 'oku nau 'ovataimi, hangē 'oku ou 'ilo ko e *quarantine*, 'oku 'i ai pē 'enau ngāue 'anautolu koe'uhi ko e ha'u ko ē 'a e vakapuna 'i he tu'ataimi. 'Oku ou lave'i pē 'e au pea mo e Potungāue ko eni 'a e Kasitomu, 'oku kau mo nautolu 'i he ngāue ko ia, pea mo e *Immigration*, 'a e potungāue ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e visa mo e, koe'uhi ko e ha'u ko ē 'a e vakapuna. Pea 'oku ou 'ilo 'oku 'i ai pē pea mo e ngaahi potungāue hangē ko e polisi, 'oku lahi 'a e ngaahi potungāue ia heni 'ikai ke u sio atu au pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku fai ai 'a e 'ovataimi ko eni.

Ka 'oku ou fiefia lahi 'oku ou tui 'oku tonu ke fai 'a e ako, he ko e me'a ia na'a ku 'ai ai 'a e *public institute* ko eni 'o e *public service*, 'oku ou fiefia lahi 'oku ou tui ke ha'u 'a e 'Atita Seniale 'o lea ki he kau ngāue, pule ngāue, he ko e me'a mahu'inga na'a ne 'ohake 'i he'emau talanoa, mau 'ai ko eni 'a e patiseti pehē, 'oku 'i ai ha'o 'ovataimi, talamai 'e he 'Atita Seniale, 'ikai. Ko hono 'uhingā he 'oku pehē ni, mau 'osi vahe'i pē 'emautolu 'a e fo'i houa 'e 35, he uike pea ko e anga ko ē ivi ko ē 'o e tangata, 'oku fakangatangata pē, hangē pē ko e 'alu ko ē 'a e la'āā, 'alu hake pē 'o pongipongi, ho'atā, ko 'ene 'alu hifo pē, 'oku 'osi hotau ivi. Pea na'e pehē, ko e 'ova ko ē mei he me'a ko ia 'a ia ko 'eku fakatonulea ia, ko e 'ova ko ē 'a ho'o 'ovataimi mei he taimi ko ē kuo 'osi tau pehē 'oku taupotu ai ko ē ho'o faifatongia. 'Osi 'e lahi 'a e hala. 'E lahi 'a e fehalaaki 'a e 'u me'a 'oku 'omai ki he Fale Alea ni, pea lahi.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu 'a e Fakafofonga, pehē pē 'e ha Mēmipa, he 'oku ou tuku pē ke ke malanga 'a e Feitu'u na. 'Io 'Eiki Minisitā 'o e *Internal Affair*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku ou fakamālō pē ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 5, 'i he'ene fakatokanga'i e 'ovataimi. Ka ko e taimi ko ē ko ē 'oku fai ai 'a e fononga ki muli, 'i he taimi 'oku fai ai 'a e toli fo'i'akau Sea, 'oku 'ikai ke toe fakataimi ia ki he tu'utu'uni ko eni, ko e vaká e 'oku tau mai pē 'i he pō ko ia pea fai 'a e folau 'i he pongipongi 'e taha. Ko e tu'utu'uni ko ia 'oku ha'u ia mei tu'apule'anga, 'oku pule kakai ko ē mei tu'apule'angá mo e fua fo'i'akau 'i he kakai ko eni, pea he 'ikai kei nofo atu 'a e kau ngāue ia 'i he ngaahi taimi ko eni ko ē 'oku fai ai 'a e tu'a taimi ke fai 'a e ngaahi ngāue ko ia, kuo pau ke 'ova 'a e taimi ia 'e Sea. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakatonutonu, kapau 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5, taimi pē hono vāhenga 'ona ia ki he taimi ko ia. Ko 'ene 'osi pē 5 ka 'oku fiema'u ha kakai mei hono vāhenga, tali nautolu ki he ta'u 'e taha 'e toki 'atā atu ki ai 'a e ngāue, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Sai pē he 'oku ou fakatokanga'i atu pē 'e au 'oku ke malanga fakalukufua pē.

'Aisake Eke: Sea, sai pē ia ka 'oku ou vakai hifo ko ē ki'i vouti ia ko ē 'a e, 28000 pē 'ene ki'i 'ovataimi 'ana mei he 7.2.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

'Aisake Eke: 'A ia 'oku ou sio 'oku sai pē ia.

Fakatonutonu mei he Pule'anga tapui Konisitutone ke ngāue fakasevāniti ta'etotongi ha taha ki ha taha

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Tokoni Palēmia me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kupu 2 'o e Konisitūtone Sea ...

<005>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Tokoni Palēmia: ...Tapu ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha ki ha taha he fonua ni kuo pau ke totongi.

Sea Komiti Kakato: Tonu ia mo'oni ia ko e Konisitūtone ia, me'a mai Tongatapu 5.

Fakamanatu Tongatapu 5 fale'i mahu'inga mei he 'Atita Seniale fekau'aki mo e ngāue 'ovataimi

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na Sea mahino pē ia. Ko e poini hono tauhi ko ē kau ngāue 'oku 'i ai pē taimi ke 'osi ai homou ngāue fakapotopoto koe'uhí kapau te ke toe hoko atu ho ngāue lahi e fehalaaki. Ko e poini mahu'inga ia na'e 'omai he 'Atita.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he Fakafofonga.

'Aisake Eke: 'Io mālō.

Lord Tu'iha'angana: He ko u nofo ma'u pē feinga ke u muimui'i ofi 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai Nōpele 1.

Lord Tu'iha'angana: He 'oku mahino 'ene malanga fakalūkufua he ko e taumu'a foki 'a e malanga 'analaiso 'a e Fakafofonga ke tau tutu'u mai ha ngaahi me'a mei ha feitu'u 'o 'ave ki ha ngaahi me'a 'oku mau toe mahu'inga'ia ange. Ka ko u lau pē au ke mahino ange kiate au foki Fakafofonga hangē ko e 'isiū ko eni he 'ovataimi ke mahino pē ke ke 'ai mai ange ha fo'i me'a ke fakamālohi 'aki ho poini 'o pehē mai hangē ko e taimi na'a ku Minisitā ai na'a ku tu'utu'u 'e au 'a e 'ova taimi 'o pehē pea ko eni 'oku toe 'alu hake ia 'uhinga kae lava ke mahino he ko e 'uhinga ko u tui ko e malanga ko eni he na'e Minisitā Pa'anga foki. Pea mahino ange 'a e poini ko ē mo e me'a ko 'ene pehē mai ko e taimi na'a ku Minisitā Pa'anga ai na'a ku tutu'u 'a e 'ova taimi 'o pehe ni 'o a'u ki he lēvolo ko ē, pea ko eni ia 'oku toe 'alu'alu hake ia toe fai hake ia kae feinga ke ... he ko u muimui ofi pē Fakafofonga 'a ho'o me'a.

Mahu'inga ke leva'i lelei fakamole he ngāue 'ovataimi

'Aisake Eke: Ko ia Sea na'a mau hanga 'e mautolu 'o pehe'i. Ko e founa ngāue na'e pehē mau 'uluaki fatu pē 'a e palani pea pehē mai sai ko e houa 'e fiha 'ikai ke lava 'ū *division* houa 'e fiha e fo'i ngāue ko ē pea talaange leva. Sai ko e lele ko ē ngāue ka 'i ai pē ha fo'i 'aho tautautefito eni ki he *Treasury* e vausia ko 'ene 'i ai pē 'aho kapau 'oku ke pehē te ke 'ova taimi mai e taimi 'ave pē ki he *supervisor* ke ne fakapapau'i 'oku mahino ko e ngāue ko eni 'e fai. Pea 'eke mo e 'uhinga ko e hā e me'a 'oku 'ovataimi ai eni, pea ko e me'a founa ia na'e fai.

‘A ia ko e me‘a ‘oku ou sio ko ē na‘e holo ‘io pea leva‘i ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke tutu‘u noa‘ia hūfanga he fakatapu ko e leva‘i manatu‘i ko e ‘ahi‘ahi ‘oku fai e ‘ahi‘ahi ia heni, pea ou lava pē au ‘o sio ki he taha ia e me‘a ‘oku ou pehē ke vakai‘i ko eni e lahi e nō ko eni ‘i he fakafo‘ituitui kau mo ia ai.

'Eiki Palēmia: Tokoni pē ki he Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu‘u na e tokoni?

'Eiki Palēmia: Femahino‘aki pē mo e Fakafofonga he na‘a mau taimi tatau. Ko e me‘a ko ē ‘oku fai ko ē he me‘a, mo‘oni ko e taimi ia ‘oku fai he taimi ni. Na‘e lahi ‘a e felau‘aki lahi heni ‘i he feinga ko ē ke holoki ‘a e ‘ova taimi ‘a falemahaki ko e ngāue ko e feinga ke holo hangē ko e me‘a ko ē ‘a e Fakafofonga. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni‘ihi ‘oku pau ke nau ngāue nautolu Sea ka ‘ikai he ‘ikai ke ‘alu atu ha taha ia te ne fakahoko mai ‘a e fatongia ko iá ki he kakai. ‘A ia ko e fo‘i kongā pē ko ē neongo ‘etau hanga ‘o fokotu‘utu‘u atu, ka ko e taimi ko ē ‘oku fiema‘u ai ke fai ‘a e fatongiá pau ke fai e fatongia ia. Pea hangē ko e me‘a ko ē ‘a e Tokoni Palēmia fakatatau ki he Konisitūtone ‘o kapau na‘a ne fai ha ngāue pau ke ‘oange ‘ene sēniti ‘a‘ana he ko e ‘uhinga na‘ane fai ‘a e ngāue mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou‘eiki kuo mahino kiate au ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ova taimi hoko atu ‘a e Feitu‘u na.

'Aisake Eke: Ko ‘eku poini pē heni leva‘i lelei e ‘ova taimi. Ko e Potungāue Mo‘ui ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga. Ko e taimi ‘oku fa‘a ‘ova taimi ai ‘a e Potungāue Mo‘ui taimi ha ki‘i to‘umahaki mo ha taimi ‘oku tokosi‘i ‘a e kau ngāue taimi ia, pea ‘oku te lava pē kita ‘o ‘ilo‘i ‘e ‘Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki‘i fehu‘i atu pē mu‘a ki he Fakafofonga. ‘A ia ko ‘ene ‘uhingá ke tapu puke ‘a Tonga ni mei he haafe ‘a e 5 ki he haafe ‘a e 9 toki puke pē he haafe ‘a e 9 ko ‘ene haafe pē nima ‘oua toe puke ha taha na‘a faifai kae fai ha ‘ova taimi. Ko e ‘ai ke pehe‘i?

'Aisake Eke: Mālō ki‘i tali ai leva, hūfanga he fakatapu ‘Eiki Sea, ‘uhinga eni ‘osi mea‘i pē he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha to‘u mahaki ‘oku ‘i ai pē ki‘i mokomoko ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki‘i... ka ko e ‘uhinga ‘oku ‘ilo pē ‘oku ‘i ai e taimi hangē ko e tō ko eni ‘a e Koviti.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

'Aisake Eke: ‘E toe ‘alu hake leva ‘a e ‘ova taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: Fanongo mai ‘a e Feitu‘u na ki he motu‘a ni, kuo mahino kia au ho‘o poini ‘au ‘oua te ke tokanga koe ki he fehu‘i ko eni ‘a e Tokoni Palēmia ka ke tali ‘aki pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e pule ki he me‘a ko ia. Ko e hoko mai pē ‘a e puke ko e puke.

'Aisake Eke: Ko ia Sea ko e fatu ko ē ‘o e ‘Esitimeti ‘oku toe ‘ai pē me‘a ko eni me‘a ke lava ‘o mapule‘i mo e me‘a ‘ikai te ke lava ‘o mapule‘i. Pea ka ‘alu lev ho ‘ova taimi ki he me‘a te ke lava ‘o mapule‘i pea ‘oku ‘i ai pē tākaki atu e peseti ‘e fiha 5, 10 ki he me‘a te ke ta‘emapule‘i, ka ko u sio hifō au ki he me‘a ko eni e ha‘u mei he 21/22 ‘oku hangē kuo angamaheni, palani pē tautolu ‘ova taimi, palani pē tautolu ‘ova taimi tatau pē ia. ‘A ia ko e sió ko u tui ko e taha ia e ako ke fai he *institute* me‘a ko e ako e *management*, pea ko u kole ke

ha'u e 'Atita Seniale kapau 'e 'ave ha mētali ki ai Sea ha'u fai ha ako heni he fatongia 'o e pule *management*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i tokoni atu.

'Aisake Eke: 'E tokoni ia ki he 'ova taimi.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki kuo 'osi mahino kiate au kuo 'osi 'omai he Feitu'u na ke 'i ai ha fa'ahinga founga ke ako'i ai e kau ngāue ka ko u pehē ke ke hoko atu ko ena kuo 'osi a'u mai pea ko u lave'i e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko u kole atu au Sea tau hoko atu ā mu'a ki he faka...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Tokoni Palēmia : ...Vouti 'etau me'a kae toki fai e *lecture* ia ko ē kimui taha ni 'oku fiema'u fakavavevave ia ko e Patiseti 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē mālō Tokoni Palēmia ē. Hoko atu.

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea ko e feinga foki eni ke mahino e *lecture* ki he, ..ke liliu 'etau *behaviour* koe'uhi ke te lele mai pē.

'Eiki Palēmia : Sea kole ki he Fakafofonga Sea tuku e 'ai pehē he 'oku siolalo mai leva ia talamai 'oku 'ikai ke mau lava fai homau fatongiá, ka ko e me'a ia te tau lōloa tautolu ko ē ai.

'Aisake Eke : Ko ia ko 'eku kole atu..

'Eiki Palēmia : Ko ia talamai ko 'ene *lecture* ko e 'uhinga ko 'ene *lecture* ki he kau *student*. 'A ia 'oku hangē ia 'oku ke pehē mai koe ko e kau Fakafofonga ko eni 'oku mau me'a atu he tuliki ko eni ko e kau *student* ke ke hanga 'e koe 'o ako'i? 'Ai fakalelei pē ho'o malanga ke nofo pē he ngaahi poini ko eni he'etau *statement* kae tuku e tukuhifo e kau Fakafofongá. Ko e me'a ia 'oku 'ai ke ke anga'aki.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io sai.

'Aisake Eke : Ko u kole atu ko 'eku lave'i hifo ki heni 'oku mahino 'oku 'ikai ke mou tokanga moutolu ki heni, ko e me'a ia 'oku ou pehē atu ai mou 'ai he poini ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga tokanga ki he me'a ko ē 'oku me'a mai ai 'a e ..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e ki'i fakatonutonu pē Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

Fakatonutonu Minisita Pa'anga 'oku tokangaekina Pule'anga ngaahi me'a hoha'a ki ai Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko 'eku ki'i fakatonutonu pē koe'uhi ko e pehē ko ia 'e he

Fakafofonga 'oku ikai ke mau tokanga ki heni. 'Eiki Sea na'a ku 'osi fakamalanga atu pē 'anenai. Ko e ngaahi me'a kātoa ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga ki he vahe *labour* ki he vahe 'a e kau ngāue, ki he ngaahi naunau *office supplies, catering* pea mo e 'ovataimi. Ko 'ene fakahoa ko ē ki he patiseti lolotonga 'oku holoki 'oku holo kātoa ia 'i he patiseti ko eni ko ē 'o e ta'u kaha'u. Ka 'oku ai hono 'uhinga 'ene holo ko 'emau tokanga ki ai. Ko e ngaahi me'a na'a mau tokanga ki ai kau ai mo e vala mo e *uniform* 'a ia na'e fakahoko atu. Neongo 'oku 'i ai e ngaahi me'a ka na'e fai e fengāue'aki mo e ngaahi Potungāue koe'uhi ko 'emau tui 'oku tonu ke holo hifo pē 'a e ngaahi me'a ko eni, 'o fononga pehē ai he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Na'e 'i ai foki 'eku fakahoha'a fakalūkufua 'i he taimi ko eni 'o e Patiseti ki he ngaahi ngāue 'oku vakai'i 'e he Pule'anga, he ta'u ko eni ko ē ha hoko mai. Pea 'oku kau 'ia he ngaahi me'a 'oku fai ki ai hono vakai'i pea mo e fokotu'utu'u ngāue. Pea mahalo ko e fakatonutonu pē ia mo e poini 'oku 'oatu Sea. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku holo tatau pē 'i he lahi 'o e pa'anga pea mo e peseti 'o e fakamole 'i he ngaahi tu'unga ko eni. Fakatātā 'aki pē hangē ko e Potungāue Mo'ui, kuo a'u atu foki 'a e ngāue ko ia na'e fakahoko atu ke mau fakalelei'i 'a e ngaahi kiliniki hangē ko Kolovai. Koe'uhi ko e ngaahi me'a pehē 'e tokoni ia ke fakasi'isi'i 'a e ō mai 'a e kau ngāue 'o lōloa 'enau taimi 'i Falemahaki Vaiola mo e kau ngāue ai, ka nau fai pē ngāue honau ngaahi kolo. Ko e ngaahi ngāue ia 'oku tokoni ki he ngaahi me'a pehē 'e Sea mālō.

'Aisake Eke : Mālō tapu mo e 'Eiki Sea. Mālō 'aupito pē 'a e tokoni ka 'oku ki'i lave'i atu mou ki'i me'a hifo ki he *hospitality* 'a e ngaahi me'atokoni talitali ko ē e kakai. Ko e 'esitimetu lolotonga na'e 8 kilu...

'Eiki Palēmia : Sea ko e me'a ē na'a ku 'uhinga ki ai,

'Aisake Eke : 'Esitimetu ka hoko, 1.7 miliona 'oku 'i ai ha holo ai.

'Eiki Palēmia : Ko e taumu'a kehe eni ia 'oku 'omai 'e he Fakafofonga.

'Aisake Eke : 'Oku hiki, 'oku hiki...

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e 'osi eni 'etau talanoa ki he *refreshment, hospitality*..

'Aisake Eke : 'Oku ou 'oatu e poini tatau mo ia mo e *catering* na'e 1.7 hiki..

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 5, Tongatapu 5, ..

'Aisake Eke : Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō e hā ?

'Aisake Eke : Ko eni te u fokoutua ki lalo. Mālō

Sea Kōmiti Kakato : Ko u ui atu he 'oku ke me'a hokohoko 'oku 'ikai ke 'i ai ha faingamālie 'o e kau Mēmipa ke nau me'a atu.

'Aisake Eke : Ko 'eku tali ki he poini kuo me'a hake ia ka ko 'eku tali fakama'ala'ala pē 'a

e... Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he'ene feinga ke numinumi mai. Ka ko u 'uhinga 'oku 'ikai ke holo 'oku hiki.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 5 fakamolemole ki he Feitu'ú na kapau ko e tali ē 'a e Minisitā Pa'anga tau faka'apa'apa'i pē tali 'a e Minisitā Pa'anga.

'Aisake Eke : Mo'oni kapau 'e 'i ai pē taimi ni'ihi te u hala pea ke fakatonutonu mai au. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Ko ia hangē ko e me'a ko ena.. 'Io kapau 'e fakatonutonu 'e lava lelei pē ia kae fai pē 'etau feme'a'aki Sea ko e kole pē 'a e motu'a ni ia ha founa faka'apa'apa pē. 'Oku 'ikai ha taha tau pehē 'oku poto ange ha taha he te tau fakafekiki tautolu ai 'o po'uli ai e ho'atā ni ka tau 'unu atu pē. Ko 'etau *hospitality* kuo tau 'unu tau toe foki mai *hospitality*. Hangē pē ko ē ha... Mālō Seaa.

Ke tokanga Pule'anga ke mapule'i mo e ngaahi fakamole he folau ki muli

'Aisake Eke : Kātaki pē he ko e 'ai pē eni ke tau tokanga, ke tau ki'i tokanga ofi atu. Hoko, folau ki muli - *overseas travel*. Ko eni na'e 2 pē, 2.3 'a e 'esitimetri, ko e ta'u lolotonga. Ko e me'a ko eni 'oku hoko ko ē he fakamole ko ē fakafuofua ki he 'osi 'a e ta'u ko eni 6.3 miliona ia. 6.3 pea ko eni 'oku toe taha leva e me'a 'a ia na'e 2.3 he 'esitimetri lolotonga, 'e 'alu ia 'o 4.7 miliona 'a e folau ki muli. Pea ko u lave'i hifo pē ngaahi fu'u Potungāue. Kau ai 'Ofisi Palēmia mo e 'Ofisi Pa'anga ... ka ko e anga ia e ngaahi faka...

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki ko u kole atu ki he Feitu'ú na fakalūkufua pē. Ko ho'o me'a pē ki ha fo'i vouti, 'oku ke fakavouti e Feitu'ú na ia. fakalūkufua mai pē Feitu'ú na ia hiki mei he 2.3 miliona ki he 3.3, 6.3, toe 'i ai mo e 4.7.

'Aisake Eke : Ko ia toe 'alu ia 'o 4.7..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Tokoni pē koe'uhi ko e ngaahi patiseti foki 'o e ngaahi ta'u kimu'a ia na'e 'ikai ...

<008>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'io te'eki ai ha palani ia 'e fai ha, he kongā ai ki he ngaahi folau 'e ni'ihi koe'uhí ko e ko e ngaahi ta'ota'ofi ko eni ko ē ko ē 'o e me'a pea ko e ngaahi Patiseti ko eni 'oku 'i ai e ngaahi fakataha e ngaahi kau 'ū potungāue mo e ngaahi feitu'u kehekehe 'oku nau kau atu ki ai kau ai pē mo e Fale ni. Ko e ngaahi fakataha ena na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia kimu'a 'oku 'i ai 'ene ngaahi kau lelei ki he fonua ka koe'uhí ko e 'atā eni e ngaahi fakangatangata pea ko e 'uhinga pē ia 'oku 'i ai e ki'i hiki hake 'i he 'i he Vouti ko eni ki he folau ki tu'apule'anga mālō.

'Eiki Palēmia: Ki'i tānaki vave pē ki ai Sea 'oku hiki hake e fefononga'aki 'a e Fale ni 'a e kilu lau kilu 'oku 'ikai ko e 'oku 'ikai ko e Pule'anga pē 'oku tau mahu'inga ke tau ō 'o fe'iloaki mo talanoa mo *meet* pea mo e kakai kehe he 'oku tonu ke 'i ai ha faingamālie pehē Sea ki he Fale ni 'ikai ke ngata pē he Pule'anga. Pea ko e ta'u kaha'u Sea 'oku fai heni e fakataha 'a e

kau Taki e Pasifiki *Forum Leaders Meeting* ‘oku fai ‘i Tonga ni ko e ‘uhinga pē ko e fai e feinga atu ‘o nau tali ke fai mai ki Tonga ni. Pau ke fai e teuteu ia ‘oku pau ke fai e fefolau’aki ia ko e ‘uhinga ko e teuteu ki he fakataha lahi ko ia Sea. Pea ‘oku tukukehe ‘a e COP 28 ia ‘a ē ‘oku fai ai ko ē alea ki he feliliuaki ‘a e ‘ea ‘oku ‘e lava pē ‘o fai e talanoa pehē ka ‘i he toki fakavouti Sea mahalo na’a ‘aonga ange ia ko e tokoni atu pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

'Aisake Eke: Mālō Feitu'u na mālō 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato ko e me’a ko ē ‘oku felāve’i mo e teuteu ko ē ki he teu ko eni e fakataha lahi fakafeitu’u ‘osi ‘asi ia ‘a ia ‘oku ‘asi ia he *special projects* ‘asi ia he Patiseti ‘a e Pule'anga ‘a Fale Pa’anga, teuteu ‘a ia ‘oku kehe ia mei heni ka ko ‘eku poini pē ‘a’aku ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ...

'Aisake Eke: Folau ‘oku ai e me’a ‘oku ui ko e ...

'Eiki Palēmia: Na’e ‘ai pē ke tukunoa’i pē ke me’a pē Fakafofonga ka ‘oku tonu pē ke fakatonutonu ‘oku kehekehe ‘a e folau ‘a e motu’a ni he taimi ko u fatongia ko e Sea *upcoming* Sea pē ko e Sea ‘oku ‘amanaki ke ne hanga ‘o *host* e fakataha mei he ngaahi teuteu ia ki hono *host*, kau ai e sio ki he *venue* ke fakalelei’i sio ke ‘i ai ha ‘ū me’alele ke ‘ave holo ai e kau Palēmia mo e kau Palesitani me’a kehe ia. Kehe pē pea mo ‘ete folau ‘a kita ‘oku pau ke te a’u tonu kita ki he ‘ū fakataha he ko kita ‘oku te Sea ‘i he fakataha *Leaders* hoko mālō Sea ka ko e ko e fakama'ala'ala pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tui Tongatapu 5 ke ngāue’aki tekinolosia ke fakasi’isi’i fakamole he folau

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea sio ko e ngaahi fakataha ia ko u sio atu au ‘oku tonu ke me’a pē Palēmia heni tuku pē ki he Sekelitali ke a’u. Kai kehe ka ko u foki mai ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘o vouti ‘uhī foki ko ‘ene ‘ai vouti pea ko e me’a ko u afe ai fakamolemole 'Eiki Sea kau foki mai ki he poini lahi. Kai kehe ko e poini pē ē ko u tui ‘oku mou ‘osi mea’i pē Hou’eiki Kapineta mo e me’a ‘oku ko e me’a ko e folau ‘oku toe ai pē me’a ‘e ua ko e hā e *cost and benefit* ko e hā e fakamole? Ko e hā e ola ‘e ‘omai? Kapau ‘e ‘ai heni ko u tui ‘e ai e ngaahi fu’u folau ia heni ko e, lava pē ia he ko e taimi ni foki ko e tekinolosia 'Eiki Sea te ke nofo pē koe heni ke me’a pē koe heni *webinar* mai pē fu’u *screen* hē te me’a atu pē ‘o sio ki ai. Ko u tui ko e ‘alu ia e tekinolosia ka ko u ‘ai pē fakatokanga ki heni koe’uhī ko e ngaahi me’a eni ia te tau lava ‘o pule’i lahi foki e me’a ‘ikai ke tau lava ‘o pule’i ka ko eni ‘e lava kau mo eni ‘a e folau.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko u lave’i pē foki na’a mou toki folau ē ...

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Feitu'u na ko Tongatapu 1, ko 8, ko 5 hā e me’a na’e ‘ikai ke ke ‘uluaki fale’i mai ai ke *zoom* me’a ko ē ‘oku ui ko e *zoom*. Ka mou folau moutolu ko e tu’u ko eni ‘oku

mau fakasiosio holo ha ki'i folau ke mau heka he folau 'oku mou fa'a folau ai.

'Aisake Eke: Koe'uhí foki ko e ki'i folau ko ē na'e 'osi me'a mai pē me'a pea mou tali 'ai sai *cost and benefit* pea na'e 'asi he lipooti ...

Sea Komiti Kakato: 'Io sai.

'Aisake Eke: 'A e faka'ofa'ofa.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu. Hoko atu Feitu'u na.

'Aisake Eke: Poupou au ke u hiki nima kae 'ai ha ki'i folau 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Fiu au he kole ...

'Aisake Eke: Ki Niua pē pē ko fē ...

'Eiki Palēmia: Kae toe vakai atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Ai 'a muli na'a mou ma'u ai e seniti lelei.

'Eiki Palēmia: Ko e houa eni 'e taha mo e kongā eni 'ene me'a mo 'etau feme'a'aki ai pea ko e 'uhinga na kuo, toe, na'a toe foki mai pē ki he *hospitality* 'amui ange. Ka ko e kole atu pē ko e 'osi eni e houa 'e taha mo e kongā 'etau, ho'o me'a heni Sea pea na'a tuku ā he ko e 'uhinga he ko e me'a tatau pē eni 'e toe 'omai pē 'anai ange Sea kae kole atu ke tau 'alu ā 'o fakavouti mālo.

'Aisake Eke: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'oku 'ikai ko ha me'a tatau eni ko 'eku 'ai atu pē au ke ke me'a ange Sea ki he si'i kau me'a 'oku 'ikai ko ha me'a tatau eni hoko atu fakamolemole.

Tokanga ki he fakamole he fakatau me'alele pea ke tokanga ki ai e Pule'anga

Ko e ko e me'a ko eni ko e me'alele. Fakatau me'alele 'a e ngaahi potungāue ko u tui ko e Sea ko e taha eni e me'a tonu ke fai e tokanga ki ai. Ko u lave'i pē 'e au ki he fakatau me'alele ko u tui 'oku 'oku ki'i 'i ai pē 'ene holo 'a ia 'oku 'alu hake 'o 80000 'a e ngaahi potungāue fo'ou ka 'oku lahi 'aupito mo e ngaahi me'alele kau ai e 600000 ki Fale Pa'anga ka ko u tui mahalo ko e teuteu mahalo ki he teu ko ē fakataha ko ē 'e ha'ú 600000 tupu ko u tui mahalo na ko e me'a he 'oku 'i ai e tokanga ki ai ki he 'utú. Kae tuku ange pē ko e ko e me'a ko e 'oku te lele ko ē he hala mau ha'u foki mei 'uta 'Eiki Sea. Pea ko u fa'a lele mai he hala ki 'uta 'emau fa'a fetaulaki ko ē mo e P. Mahalo 'oku tonu 'alu ia ki ha feitu'u kehe ka ko 'eku 'oatu pē ki he 'utú ka ko u tui ko e fanga ki'i me'a pē eni 'e tokoni ki he 'etau tokanga'i 'etau ngāue 'oku 'alu ia 'i he 4.9 miliona ko e 'alu ia mei he tolu poini 'e 'a ia tau pehē 4. 'Alu ia he 4.9 ka ko u tui ko e me'a eni ia te tau lava 'o tokangaekina hono tokanga'i ko ē e 'ū me'alele ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

'Aisake Eke: ... 'i fē pe feitu'u tonu ke 'alu ki ai. Ka ko e ngaahi me'a, koe'uhí ko e 'utú, mamafa foki e 'utú he taimí ni 'Eiki Sea. Pea ko eni 'e toe 'omai 'etau me'alele 600000, 'a ia 'e 'alu pe taimí ia mo 'ene toe lahi angé. 'A ia ko e fakatokangá pe ia ki ai koe'uhí ko e tafa'aki ko iá. He 'oku to e 'i ai pe foki mo 'ene felāve'i mo e fakamole ko ē hono ngaahi e ngaahi

me'alelé.

Sea Komiti Kakato: Hā ha'o me'a ki he kole he Falé ni ke 'omai 'etau 'ū me'alele ke fakalelei e 'alu ki tahí.

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke u tui au, 'oku sai pe 'etau me'alelé he Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: 'Oku hā

'Aisake Eke: 'Oku sai pe me'alele 'a e Feitu'u ná 'oku ou tui 'oku sai pē. Tuku koe'uhí 'oku ou tui au 'oku kei mahalo ko e ta'u pe eni 'e 5 pe fiha. Ko u sio au kei faka'ekonōmika pe 'ene lelé. Ko e anga ia 'eku vakaí, sio kei ma'a

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho'o me'a 'o fekau'aki pea mo e 'ū me'alele ke mou ngāue'aki ho'omou me'a atu ki motu. Ko e 'ū vāhengá foki 'oku takitaha pe 'ū me'alele.

'Aisake Eke: Ko u tui au Sea mahalo na'a 'oku 'osi ha'u ia he Patisetí. Ko e anga foki ia e patisetí 'Eiki Sea, ha'u pe ngaahi potungāué kuo nau 'osi maau ki loto. Ko u tui ko e anga ia e fokotu'utu'u e ngaahi potungāué Sea.

Sai hoko atu 'a ia 'oku felāve'i 'a e ngaahi lahi e me'alelé mo e 'utú mo e ngaahí.

'Eiki Palēmia: Sea na'á ne me'a mai 'oku lahi e 'ai me'alelé ka ko eni 'oku toe me'a mai pē. Ko ia ko e me'a 'oku 'osi 'omai 'e he potungāué 'oku 'osi 'i loto pē. 'Oku 'ikai ke mau 'ilo'í pe ko e fē 'a e me'á pe ko e fakasi'isi'i pe ko e fai'aki e me'a 'oku 'omai 'e he 'ū Potungāué. Ko e 'uhingá kapau 'okú ke *take e position* 'e tahá pea nofo ai. Ka 'okú ke

'Aisake Eke: ... ko ē ki aí, 'osi 'i ai pe 'a e 'ū me'alele heni. Pea 'ikai ngata aí ngaahi potungāué, ngaahi fu'u, 'i he Tongatapu ní he lahi e me'alelé. Kapau te ke me'a atu ki ai 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'alele ia

Sea Komiti Kakato: Ko u lave'i lelei pe 'e au

'Aisake Eke: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Ta'u ko eni na'a mou Pule'anga aí na'e me'alele 'e 95

'Aisake Eke: Ko ia, na'e ma'u mei fē 'Eiki Sea, fē fiká

Sea Komiti Kakato: 'Oku

'Aisake Eke: 'Oku 'i ai e fika ke u ki'i lave pe ki ai

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'oku ou lave'i lelei pe 'e he motu'á ni na'e fu'u ta'u ia kimu'a atu ko ē. Meimei ta'u ia 'e 5, na'a 'oku kei tolonga pe ngaahi fu'u me'alele ko iá 'o a'u mai ki he taimí ni ē. Me'a mai

Ke tokanga Pule'anga e polokalama totongi huhu'i kelekele

'Aisake Eke: Ko ia, 'a ia ko e ngaahi fakatokanga pe ki ai Sea 'i he tafa'aki ko ení. Ko e me'a

ko eni felāve'i pea mo e totongi ko eni huhu'i e kelekelé. Ko u fakatokanga'i 'oku kamata ke, 'oku ki'i holo eni, 'a ia na'e 1.1 miliona kuo ia, holo pe 'o 6 miliona, 600000. Ka ko u vakai hifo au eni ko e me'a foki ia ko eni, tonu ke 'alu ma'u pe ki he Potungāue ko ē Kelekelé, 'a e Fonuá mo e Koloa Fakaenatulá. Ko u sio hifo au 'oku toe movete ia ki he fanga ki'i potungāue kehe. Ka na'á ku pehē ko e poini ia 'oku 'ohake hení.

Tonu ke nofo pe 'a e me'a ko iá 'i he potungāue ko ē 'okú ne tokanga'i 'a e fonuá. Ko e fatongia fakalaó foki ia Sea, ka ko eni ko u vakai hifo pe 'oku mahino 'oku ou tui pe 'oku 'i ai 'ene felāve'i mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá. Ka 'i ai ha ngaahi totongi huhu'i 'a engaahi me'a ko iá. Na'e 'i ai foki ki'i totongi huhu'i ki hoku kāinga mei Hihifó ke ō ange ko ē ki 'Atatā Si'í ka 'oku te'eki ai ke lava hono totongi atu. Ko u tui pe mahalo 'oku mei lava.

Ka ko e 'uhingá ko e poini ia hení, mahino pe ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a he kelekelé. Ka ko e poini pe 'e taha 'a e feitu'u 'oku 'alu ki aí, movete e me'a ko ení. Ka ko u pehē 'oku tonu ke fakafokifoki mai pe 'o 'alu ki he Potungāue ko eni 'a e fonuá pea mo e koloa fakaenatulá Sea.

Sea, mahalo ko e poini fakamuimui tahá pe, 'i he pa'anga ko eni 'oku tau vahe, 'oku ui ko e *grant*. Tau 'ave ko ē ki he'etau ngāue 'atautolu mo e ngaahi me'a kehekehe Sea. Ko e me'a ko ení ko e 'esitimetri lolotongá na'e fe'unga pe mo e 4.4 miliona. Pea hiki hake leva, 'a ia ko e 'alu ko eni, ko e fakamolé na'e fe'unga ia mo e 6.5 miliona Sea. 'A ia 'oku hiki ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ka hokó 'alu hake 'o 11.3 miliona. Ka 'oku ou 'osi lave'i 'e au hení 'oku 'i ai e ngaahi potungāue hení. Hangē ko e fetukutuku ko ē ngaahi ako ko ē 'a e Pule'angá, 'alu foki nautolu ko e pa'anga tokoni. 'Alu nautolu ia pea me'i he Potungāue Akó 'o 'ikai ke kei nofo he Patiseti 'a e Pule'angá. 'Alu nautolu ko e sino fakalao ia kitu'a, ko u 'osi lave'i pe mo e me'a ko iá Sea. Ka ko 'eku vakai ko ē hení 'a e lahi 'a e ngaahi pa'anga 'oku toe 'ave ko ē hení.

'I kai ngata pe 'i he Potungāue Akó ko e lahi tahá foki ia he koe'uhí ko u vakai hifo au ki ai meimei ko e 1.4 miliona ia 'a e fakalahi ia, 'olunga 'i he pa'anga ko ē na'e vahe ki he ngaahi Potungāue Ako ko ení 'i loto. Pea 'oku 'i ai pe mo e ngaahi Potungāue kehe ia ko u vakai hifo 'i hono 'avé. Ko 'eku poiní eni Sea, sai pe tufa ia me'á kae fakatokanga'i 'a e fe'alu'akí.

'Eiki Palēmia: Sea, ko e me'a pe na'e fai e tokanga ki ai e motu'á ni 'anenaí peá ke kātaki he fakahelá.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai

'Eiki Palēmia: Ko 'etau 'alu eni 'atautolu he titeila fakavoutí Sea. 'Oku 'ikai ke u ma'u au pe ko e hā 'a e taumu'a 'a e Fakafofongá ke tau 'alu ki hē, 'alu ki hē, 'alu ki hē. Kae 'ikai ke tau feme'a'aki hangatonu ki he fo'i vouti ko ē 'a e potungāue. He ko e 'uhingá ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai. Hangē ko e 'ovataimi 'anenaí 'a falemahakí, fakatonutonu pe ai. 'Oku 'ikai ke 'ilo pe ko 'ene 'ai ke fakalōloa taimi pe ko 'ene 'ai ko e taulá. 'Okú ne 'osi mea'i pe 'e ia e me'a ko u 'uhinga ki ai taulá, 'oku tau feinga

'Aisake Eke: Hā ho'o lau e

'Eiki Palēmia: Ka ko e 'uhingá ke 'alu ā ki ha me'a ko ē ke tau ki'i 'unu atu ā ai. He ka 'ikai te tau nofo pe hení

Sea Komiti Kakato: Mo'oni, mo'oni lahi pe Feitu'u na

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia, ka koe’uhí ‘oku tau ...

<010>

Taimi: 1150-1155

Sea Komiti Kakato: ... tokanga. Ko ‘ene ‘osi pē ‘oku tau ...

‘Aisake Eke: Ko ia. Ka ko u tui Sea ‘oku ke ma’u ...

Sea Komiti Kakato: Ko e faka’osí ena ...

‘Aisake Eke: ... ma’u e fakamatala fo’ou ‘i he fakalukufua ko ē ngaahi me’a ko ení. He ‘ikai ke ma’u ia hetau ‘alu fakavouti ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kongá fakamuimui taha eni he pa’anga *grant* ē?

‘Aisake Eke: Ko ia. Sio ki he fu’u hiki ko íá ‘Eiki Sea ē ‘a e fu’u hiki he ko u fakatokanga’i ‘oku ‘i ai mo e ngaahi potungāue kehekehe ‘a e fu’u hiki ko íá, hiki lahi ko ia pea mei he 4 – 11. Ko e ‘uhingá ko e ngaahi me’a eni ‘oku hoko ai ko ē fe’amokakí ‘a eni. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a ko eni ‘i he *special projects* ko eni ngaahi ngāue makehe, ‘a ia ‘oku ou lave’i pe au ia ‘oku kau heni ‘a e, meimei ko Falepa’anga pē eni ia pea mo ‘Ofisi Palēmia ‘i he ngaahi me’a ko ení. ‘A ia ‘oku ou lave’i pē au ko e 7.3 miliona ta’u ni, na’e 6.3 e fakamole ko ē ala fakahokó 7.3.

Pea ko u lave’i pē au ko e taha foki heni koe’uhí ko e 5 miliona pea mei he ‘alu ko ē ki he tau’i ko ē ‘o e faito’o konatapú pea pehē foki ki he ngaahi me’a ko eni felāve’i ko e ‘ai toe ‘ai e *public sector reform* 1 miliona. Kapau ‘e fai pē ngaahi me’a ko eni ‘oku mau fakahoha’a atú ta’etotongi, fo’i 1 miliona ko ē ‘ai ke ha’u ha taha ‘o toki vakai’i e ngaahi me’a ko ení. Kapau ‘e fai pē eni ia, ‘ai ta’etotongi pē foki ia.

‘Eiki Palēmia: Te tau toe *rewind* pē fo’i me’a tatau pē Sea.

‘Aisake Eke: Ka ko e lava ‘o *save* hē fu’u 1 miliona ‘oku tu’u hē.

‘Eiki Palēmia: Kole atu ā ki he Fakafofongá ke ‘ai pē ...

‘Aisake Eke: Ki he *public sector reform* ē.

‘Eiki Palēmia: Mo ki’i faka’apa’apa’i mai e toutou kole atu e ...

‘Aisake Eke: ‘E lava ai.

‘Eiki Palēmia: Me’a tatau pē.

‘Aisake Eke: Sai.

‘Eiki Palēmia: He ‘oku ‘alu pe ia ‘o pehē ‘oku ‘alu, ‘oku me’a ki ha me’a tafa’aki kehe pea foki mai pe ia ki he me’a tatau pē.

‘Aisake Eke: ‘A ia hangē ko ení ...

‘Eiki Palēmia: ‘Osi tau toe foki mai pē tautolu, te tau talanoa’i e akó ...

‘Aisake Eke: Hangē pē ko Fisí, kae kehe ...

‘Eiki Palēmia: Te tau talanoa’i e ...

‘Aisake Eke: Ko e fakafo’i fika ia ‘alu mei he 6.3 ...

‘Eiki Palēmia: Sio, ‘oku ‘ikai pē ke fanongo foki ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

‘Eiki Palēmia: Kae sai pē kae mālōlō tautolu ia ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

‘Eiki Palēmia: Tuku pe ā ke fa’iteliha.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mo’oni ‘a e Palēmíā ē fakamolemole ki he Feitu’u na. ‘Oku ke me’a mai ‘oku ‘ikai ke fakavoutí ka ko e taimi pē ‘oku ke me’a aí, ko ho’o sitepu pē hūfanga he fakatapu, sitepu, sitepu ki he fo’i vouti. ‘Ai ho fo’i sitepu pē he me’a ko ē ‘oku ke sitepu aí, ‘ai ha’o fo’i sitepu ki he voutí.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: Ke mea’i lelei pē he Feitu’u na ia ...

‘Aisake Eke: Ko ia ko e ‘ai pē foki ke tokoni ki he mahinó.

Sea Komiti Kakato: Pe tau ‘alu ā ki he voutí.

‘Aisake Eke: ‘Ikai, tatali. ‘Ai e fakalukufuá, kapau me’a, ko ē pē mo ē mo ē. Ko e ‘uhinga ia ‘oku hiki aí. Sio, pea tau toki a’u ka ko e poiní ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakamanatu atu ‘etau Tu’utu’uní ‘oku tau fakangatangata e taimi. ‘E taimi ta’efakangatangata e Fakafofongá?

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke fakatokanga’i e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Tokoni Palēmíā ‘oku mo’oni ia, ka ko u tuku foki koe’uhí ke fakalavalava mai e me’a ‘a e Feitu’u na.

‘Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku fu’u ‘ova eni ia he houa ‘e tahá. Hā ho’o ongo’i he Feitu’u na taimi ni e feme’a’akí ho’o vilita’e’unua pē ki ho’o ...

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na. ‘Oku ou ongo’i ko u fiefia, ‘oatu e me’á mahino pea tau faitu’utu’uni ai, ko e me’a ia ‘oku ou, ‘oku ou ‘ilo’i pē au e tafa’aki ko ē te nau fakafepaki pē nautolu ka ‘oku ke lave’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai.

‘Aisake Eke: ‘Oku lava’i pē Feitu’u na ia ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole mou ki’i me’a ki lalo. He ‘ikai fakafepaki mai e Pule’angá ki he Feitu’u na, ko ‘enau fakatonutonu. Ko hotau, moutolu ‘a ia na’e me’a ki ai ‘a e taha e Mēmipá ko hono sivilivi’i mo hono ‘oatu e ngaahi me’á kia nautolu.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea. Ko ē ‘oku nau talamai, uehe ‘oku ‘ikai ke u toe fie foki au koe’uhí ‘oku nau me’a nautolu ke fai mo fakavavevave ka tau ‘alu ki hē. Ko ‘eku poini ko ē ‘oku mau ‘oatú, ‘ai ke mahino e fakalukufuá pea mo e ngaahi me’a ko ē ‘oku ne hanga ko ē ‘o, me’a ‘oku ui, ‘oku ne hanga ko ē ‘o tataki tautolu ‘o lahi ai e me’a ko iá. Koe’uhí ka fai ha faito’o, faito’o ē ki’i kupu ko iá, ‘uhinga pe ai Sea. Ka ko u fakamālō atu au ho’o taimí ka u pehē ke u, ko eni kuo lava atu e ngaahi fakalukufuá ia pea fakatauange ki he ‘Eiki Mafimafí ke tokoni’i kitautolu ‘i he faitu’utu’uni ko ení Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: Pea ko u ‘oatu pē ‘a e fatongia ko iá Sea, ko eni ke talamai ke u nofo pea ko u fakamālō atu, mālō e faka’atu’i. Ko u tui ko e tau taumu’a taha pē ko e fonuá ke fakahaofi mo lelei ange, ‘oku tau taha pē tautolu ai, ka ‘i ai ha fakalōloa ka ko e fatongiá pē Sea ko e me’a ia na’a mau si’i fai ai, kapau na’e ‘ikai ‘a e ‘uma ia he me’á, he ‘ikai ke mau toe si’i hoha’a atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: Kae mālō Sea e faka’atu’i.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Feitu’u na Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘E ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘e lava pē ‘omai ha ki’i faingamālie?

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai. ‘Ikai ke u toe ‘oatu ha faingamālie fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Ki’i, ko e ki’i fo’i poini mahu’inga pē, nounou pē.

Sea Komiti Kakato: Pe ‘i me’a mai angé Feitu’u na.

Ke Tokangaekina ngaahi fakamole malava mapule’i mo e ngaahi fakamole ‘ikai mapule’i

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, na’e, ko e fo’i poini ‘oku pehé ni, he na’e ‘i ai ‘a e kole ke fakafaingofua’i ‘a e ngāue ko ení ‘aki ‘a e kole ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo ‘ene kau ngāué

ke *itemize* mai angé ‘a e ngaahi me’á ke faingofua ‘etau ngāué ‘i he ngaahi voutí, ‘a e ngaahi me’á pē ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá. Pea ko e taumu’á foki eni Sea ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai ko e tu’unga ‘oku pelepelengesi mo faingata’a. Pea ‘oku ‘osi hā mai pē ‘i he ngaahi fiká, ka ko e taumu’á ‘oku hangē ko e fakamatala ‘anenaí, ‘oku ‘ikai foki ko e ‘uhinga ia ke toloi ‘a e ngāué ke ‘ova atu ‘i Sune. ‘Oku ‘uhinga ia ke tau tokanga ange angé ki he fo’i me’á ‘e ua ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamole ‘oku tau ala kātaki’i pē. Ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai Sea ‘oku ui kitautolu ke ‘ai ‘etau kātaki ke lahi. Pea ‘ikai ke ngata ai ka tau kalusefai. ‘Oku ‘i ai ngaahi me’á heni ‘oku liliu ‘a e Patiseti ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi: ki he tu’unga ko eni ‘oku toe mamafa ange, ko ena ‘oku ‘oatu pē fika ‘anenaí, pea ko e taha pē ia e ‘u me’á ko ē ke fai ki ai ‘a e tokanga, ‘e toe hiki e tānaki ko ē tukuhau. ‘Ikai ke ngata ai ko e totongi ko ē hikihiki e totongi koloa ‘e nofo pē ia ‘i ‘olunga ‘i he peseti ‘e 5 he ‘ikai ke toe fu’u holo ia mei ai.

Ko ‘etau nō, ‘oku ou manavasi’i ki he me’á ko eni Sea, na’a faifai kuo fetūkuaki holo ‘a e liliu pa’anga pē ko e *exchange rate*, pea ‘e toe ‘alu ‘o lahi ange ...

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea, ki’i fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na Sea ...

Sea Komiti Kakato: 13.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ho’o fakatonutonu pē koe.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’á ki lalo ‘Eua 11.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea ko e tu’o 10 eni ‘eku lau ‘a e me’á tatau pē ‘oku nau feme’á’aki ki ai, ‘oku ou kole atu Sea ke fai ha’o tu’utu’uni ka tau nga’unu he ‘oku ongo’i ‘e au hangē ‘oku mole ngeia ia ‘o e Fale ni, ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘oku mo’oni pē me’á ‘oku ke me’á ki ai ‘e Ha’apai 13, ka ‘oku ou kole atu pē Fakafofonga he ‘ikai ke tau, kuo tau ‘osi fale’i ‘a e Pule’anga ki he ngaahi me’á ko ena ‘oku ke me’á mai ki ai, kau ai pea mo e nō, ki he, he ‘ikai foki ke tau pule kitautolu ki he feliliuaki ‘o e hikihiki pē fetongi pa’anga, ‘a e *exchange rate* ko ia na’a ke me’á ki ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ka te tau lava ‘o matatali ‘a e fa’ahinga tā’au mālohi pehē ‘aki ha’atau fakapotopoto ko ‘eku poini ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Tau sio ki he ngaahi fo’i me’á ko ē te tau ala lava ‘o mākataki’i ...

Kole Palēmia ‘oua takihala’i e kakaí ‘oku hiki pea ‘i ai tānaki tukuhau/tute fo’ou he Patiseti

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ko e fakatonutonu Sea, ko e ‘uhinga he ‘oku ne talamai leva

ia 'e ia 'oku 'ikai ke mau fakapotopoto, Patiseti 'o e ta'u kuo 'osi Sea, na'e lahi ange *deficit* ai, 'i he patiseti ko eni. Ka ko e hā 'a e me'a 'oku 'ohofi mai 'o pehē kuo fakavalevale eni 'osi ange ko ia 'oku mau holoki 'a e *deficit* 'o e ta'u ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ko ē na'a ne me'a 'aki 'o pehē kuo hiki 'a e tukuhau, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tukuhau makehe ia Sea, ko e fakalelei'i pē fakahoko fatongia ke toe lelei ange 'a e me'a 'oku ma'u mai. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē ke me'a mai pē 'i he'etau me'a ko eni 'oku 'asi tohi'i atu, he ko e 'uhingá ko e takihala'i 'a e kakai 'o pehē 'oku tau toe hiki 'a e tute pē ko e, tukuhau mo e me'a, 'oku hala 'aupito ia, mālō Sea.

Tui 'e malava pē he fakapotopotó ke fakahaofi peseti 10-15 e Patiseti

Taniela Fusimālohi: Sea 'ikai ke ngata ai ka ko e tu'unga mālohi ko ē 'etau pa'anga, fakahoa ki he 'Amelika 'oku fai'aki e ngāue fakavaha'apule'anga, 'oku vaivai. Ko e ngaahi me'a pehē Sea na'e 'uhinga ki ai ko ē ke tau talanoa'i ke mahino he 'oku 'i ai 'a e ngaahi tā'au ia 'i he fu'u mālohi ia ke tau hanga 'o matatali. Ka kuo pau ke tau hanga 'o 'ai ha me'a ke tau haofaki ki ai, 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e 'uhingá.

'Oku ou tui Sea 'oku tau ala lava pē 'o ki'i ta'ekai, tau lava pē 'o lue lalo, 'oku tau lava pē 'o 'ai pē teunga faka-Tongá ko e ngaahi poini ia, 'oku ou nofo au 'o fakakaukau Sea, ka tau ka fakapotopoto pē tautolu 'oku ou tui te tau lava tautolu 'o fakahaofi 'a e peseti 'e 10 ki he 15 'o e Patiseti.

'Eiki Palēmia: Ki'i fehu'i pē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e 40 ia ki he 45 miliona.

'Eiki Palēmia: Ki'i fehu'i pē Sea ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e 'uhinga ke tau ta'ekai, 'a ia ko ho'o 'uhingá ke holoki 'a e vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga, he ko e founa foki ia 'oku ma'u ai 'enau me'atokoni ko e ma'u 'enau ki'i sēniti he vahe, pea nau o leva 'o kumi'aki 'enau me'atokoni, pē ko ha'anau me'i vai. 'A ia ko ho'o 'uhinga ia ko ho'o fokotu'u mai ke holoki 'a e vāhenga?

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhinga eni ki he me'a ko eni na'e fai hono fakalau 'anenai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi *cater*, pea, ko e 'ai 'o e teunga ko e faka ...

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku 'ikai ke ke fie me'a mai koe fekau'aki mo e fehu'i ko ē na'a ke 'ohake ko ē 'uhinga ko ē ki ai ko ē ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku tali ki he fehu'i ko ē 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke tukuhifo 'a e vāhenga ia 'oku 'osi tu'uma'u ia 'i he peseti 'e 53, 'oku 'osi lalahi e ngaahi fakamole 'i he ngaahi me'a lahi Sea, ka ko e taimi eni hangē ko 'eku poini 'anenai 'oku ui kitautolu ke tau fakapotopoto tau kātaki'i hifo 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi, pea tau kalusefai. Ko e poini ia ko ē 'oku feinga ko ē ke 'oatu ko fē fei, ko e me'a ko ē 'oku tau ala lava ko 'etau fo'i me'a ko eni 'oku tau nofo ai 'i he 'aho ni, ko 'etau Patiseti, ko fē feitu'u te tau ala pukepuke ai 'a e fakamole ke 'oua 'e fai, ko fē feitu'u he te tau ala to'o ai 'a e fakamole ko ē 'oua 'e fai ia 'i he Patiseti ko eni, pea ko e 'uhinga ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai, Fakafofonga ko e me'a eni te tau, te ke kumi ai ke ke 'ilo 'a e Patiseti ko ia e, kumi ho'o ki'i pepa ko ē 'a ē, ki'i me'a hifo ki lalo 'o me'a ki ai. Saame vahe 37, veesi 3 ki he 4, "Falala kia Sihova 'o fakalelei'i nofo 'i he fonua 'o kai ta'eteki, tuku foki 'i he 'Eiki ho'o manako, pea te ne 'oatu 'a e ngaahi kole 'a ho loto." Saame vahe 127, veesi 1, "Ka 'ikai langa 'e Sihova 'a e Falé, ko e ongosia 'a e kau langa ko e kulanoa pē, kae 'ikai le'ohi 'e Sihova 'a e Kolo, ko e 'ā tu'unga'a pē a e tangata le'o." 'I he tohi 'a Palovepi hono vahe 3, veesi 5 ki he 6, "Falala ki he 'Eiki 'aki 'a e kotoa 'o ho loto, 'o 'oua 'e fa'aki ki ha poto 'o 'ou, ke ke..."

<005>

Taimi: 1200-1205

Sea Komiti Kakato: ...fakaongo kiate ia 'io 'i ho hala kotoa pē pea 'e fakatonutonu 'e ia ho ngaahi 'alunga. 'I he fo'i vahe fakamuimui ko e Saame ia 28 veesi 7 'E Sihova hoku mālohinga mo fakaū na'e falala ki ai 'a hoku loto pea kuo tokonia au ko ia 'oku me'e hopohopo hoku loto, pea te u fai'aki 'eku hiva ni hono fakamālō. Vouti 18 mou me'a ki ai.

Lord Nuku: Sea ki'i fehu'i pē 'e taha faka'osi pea ke toki fa'iteliha koe ho'o fehikitaki holo ko ē 'o e ngāue 'a e Fale Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'e taha Sea koe'uhí 'oku pehē mai he Pule'anga he 'ikai ke fai ha hiki tukuhau. Na'e toki me'a ni mai'aki pē he 'Eiki Palēmia koe'uhí ko e malanga 'a 'Eua 11 Sea. Ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a ki ai.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai ke fai ha hā 'Eiki Nōpele 'Eua, na'e me'a mai e Pule'anga he 'ikai ke ha hiki...

Lord Nuku: He 'ikai ke fai ha fu'u hiki tukuhau, ka 'oku 'osi talamai he'enu fakamatala pa'anga 'e hiki 4.6 'a e tukuhau 'i he 2004. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku ...ko e fika ia ko ē Sea 'oku 'omai 'Eiki Sea ko e fika fokotu'utu'u ia 'a e Pule'anga, ko mautolu eni kau tñaki tukuhau mo e kau ngoué ko hono vahevahe ka 'oku sai pē hiki kapau 'e talamai pē 'oku hiki 'oku sai pē ia, pea koe'uhí kapau 'oku ...ko e anga ko ē 'o e fakamalanga hangē 'oku fakamomole he 'ikai ke hiki ka 'oku talamai he'enu fakamatala 'e hiki. Ko e taimi ko ē te tau 'alu ai ko ē ki he ngaahi potungāue 'Eiki Sea he 'ikai ke tau lava 'o 'alu ki he Potungāue Ngoue kae 'oleva kuo tau sio ki he tefito'i Lao he 'oku lahi 'a e...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pe ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io tapu pē Sea kae 'uma'ā 'a e Fale. Ko e ki'i tokoni atu pē ia 'oku hangē pē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke hiki 'a e ...ke toe 'oange ha toe tukuhau fo'ou pē ko ha tute fo'ou ko e hiki pē eni ia 'i he anga 'o e sio ki he fakalelei fakangāue mo e kamata ke kake 'etau tu'unga faka'ekonōmika kuo 'ave atu ai ko ē 'oku hā ai 'e toe lahi ange 'a e tñaki. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tñaki 'e hiki 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue na'e 'osi me'a mai'aki he kau Fakafofonga kimu'a, ka 'oku 'ikai ke pehē ke ai ha tukuhau fo'ou pē ko ha tute fo'ou 'e kau atu 'o tupunga ai e hiki mālō.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fakatonuonu atu ko e pa'anga hū mai he tukuhau 'oku fakafuofua ia ke hiki'aki 'a e peseti 'e 4.6 ki he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e 'o fakafekiki'i ka ko e 'uhinga ko e me'a ko ē 'oku nau hiki mai ke fai ai 'emau ngāue pea nau pehē mai nautolu he 'ikai ke hiki ka nau tohi mai nautolu ia 'e hiki te u 'i fē?

Sea Komiti Kakato: Ko e peesi fiha ho’o ...

Lord Nuku: 41.

Sea Komiti Kakato: ‘I he...

Lord Nuku: Peesi 41 pa’anga hū mai fakalotofonua *Statement*. Ko e me’a ‘uluaki ia ko ē ‘oku ou fehu’i. Ko e me’a hono ua Sea ko ‘etau hiki ki he vouti ko eni ‘i loto ‘a eni ko eni Potungāue Ngoue te’eki ke tau tali ‘a e pa’anga ko e ko ē ke fakamoleki ‘e he Potungāue Ngoue pea tau toki ō ‘o vakai’i e potungāue, te’eki ke tali e pa’anga fakalukufua ‘a e Pule’anga ‘a ē ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue Ngoue. ‘A eni ko eni ‘oku talamai ko e fiha 784.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: ‘E lava fēfē ke tau hanga ‘o tu’usi ha kongā ke fakahū ia ki he Potungāue Ngoue ‘oku te’eki ke tau tali ‘e tautolu ‘a e 784. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau tali ai ‘a e fo’i tefito’i Lao.

Sea Komiti Kakato: Sai tau ‘ai tahataha pē ‘Eiki Nōpele ē. Tali mai ange Hou’eiki Pule’anga e me’a ko eni ‘oku ki’i tokanga ki ai 4.6. Ko e pa’anga hū mai mei he tukuhau ‘oku fakafuofua ke hiki’aki ‘a e peseti ‘e 4.6 ki he ta’u fakapa’anga 2024. ‘A ia ‘oku ho’ata mei heni ‘a e fakaakeake faka’ekonōmika ne uesia he mahaki faka’auha ko e Koviti-19 pea mo e ngaahi maumau fakanatula he kuohili ‘a ia he pā ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai.

Fakamahino Pule’anga ‘ikai ha toe tute fo’ou toe tōnaki mai he Patiseti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘io hangē pē ko ‘eku fakamatata atu ‘anenai ‘oku lahi ‘a e ...’oku ‘alu hake ‘a e lahi ia ‘a e tukuhau ‘oku tōnaki koe’uhi pē ko e fakalelei’i ‘a e ngaahi founga ...

<007>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ...koe’uhi ko e tupu faka’ekonōmika ko eni ‘oku ‘amanaki ke tau ‘i he fakaakeake. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe tōnaki atu ha tute fo’ou ia mo ha toe tukuhau fo’ou ia ‘i he ta’u fakapa’anga ka hoko mai. Ka ko e ngaahi founga ngāue pē ke toe fakalelei’i ‘o ‘alu hake ai ‘a e pa’anga tukuhau ‘o hangē ko ia ‘oku ha atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku sai pē ki he Feitu’u na tali ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā ?

Lord Nuku : ‘Io ‘oku ou tali pē ‘e au kapau ‘e lapa’i e fo’i kongā ko ē. Kapau ‘e to’o ‘a e 4.6 ko ē, he ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e 4.6 ko ē ‘oku ‘ikai toe kehekehe ia mo ‘etau hanga ko ē ‘o ‘ai ko ē ‘a e pa’anga ko ē ki he langa fale. Tohi’i ai e 1 miliona kae toki kumi mai hano pa’anga. Ko e me’a na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai. Ka ko e ‘uhinga ko ‘eku ‘oatu pē ‘e au kapau ‘oku hiki pea ‘oku ‘ikai ke kovi ia ki he motu’a ni. Kae ‘oua ‘e hiki mai e me’a he kae talamai ia e me’a kehe.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea ke u ki’i tokoni atu.

Lord Nuku : He ‘oku ou nofo pē au ia ‘i he fo’i fakalea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai ‘oku mahino ‘aupito ia ki he motu’a ni.

Lord Nuku : Ko ia pea kapau ‘oku ke pehē ‘oku tonu pē ia ke tohi pē ia hē ka ‘oku ‘ikai tānaki ha tukuhau pea ‘oku faka’ofō’ofa pē ia kiate au ka ko e ‘oatu pē ia e fakakaukau.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Pule’anga mou tokoni mai ange ki he 'Eiki Nōpele ‘Eua.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea,..

Lord Nuku : Ko u tui ko ena kuo ‘osi ‘omai ia...

'Eiki Tokoni Palēmia : Tohi pē ia ‘i he ‘a e 4.6 mahino ia ‘oku longomo’ui ‘a e tu’unga fakafaka’ekonōmika ‘o e fonua pea lelei ange e totongi tukuhau koe’uhi ke tānaki mai ai e 4.6 ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia 'Eiki Sea ko e hiki ha tukuhau pē ko ha tute. ‘Oku ‘uhinga ‘oku mo’ui ma’ui’ui ange ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ko ē e fonua. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e me’a ko eni ‘oku fakamatala mai ‘e he Tokoni Palēmia. Ko eni ‘oku ‘asi pē ia he’etau *Budget Statement*. ‘E hiki ‘a e ngaahi totongi ‘a e Pule’anga ‘aki ‘a e peseti ‘e 31.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e anga ia e fakakaukau na’a tau ‘osi felāve’i feme’a’aki 'Eiki Sea ki he me’a ko ia kimu’a ia. Ko e anga ia e fakakaukau faka’ekonōmika.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eua 11, mālō mālō ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi : ‘Oua Sea ke fai ‘eku fakatonutonu ke ‘osi.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eua 11 ko e fakatonutonu ko ena ‘oku ‘osi ‘i he fika ia..

Taniela Fusimālohi : Ko ia ka ‘oku ne pehē ‘oku ne talamai ‘e ia ‘oku ‘ikai ke hiki ka ko eni ‘oku ‘asi he *bank statement*...

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai he ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ia ke tau fakatonutonu ki he motu’a ni, he ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau au ē. Ko e fakafuofua pē mo hono tauhi pē ho’omou mau he anga ‘etau ngāue he Fale ni.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ko ē ‘eku lea pehē he ko e me’a ko eni ‘oku hoko, ‘e fua hono kanongatamaki he peseti ‘e 88 ko eni ‘o e ngaahi fāmili ko eni ‘oku nau, nau fakafalala pē he ngoue pea mo e monumanu. Ko nautolu ia. Na’a ku sio ki he’etau fika ko eni he moa ‘oku fai hifo ‘eku fika ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ia pē ‘oku ..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Kole pē mu’a ke u tokoni ki he Fakafofonga..

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ē. Ko u kole atu mu’a Fakafofonga fe’unga ē fakamolemole. He ‘ikai ke tau fakatonutonu ‘etautolu e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai he ‘e he motu’a ni. Kuo ‘osi mahino e poini ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Nōpele ‘Eua mo e poini ko ia ‘oku ke ‘omai ‘e he Feitu’u na. Hoko atu ‘e 'Eiki Nōpele ko e hā ‘a e me’a ‘e taha ‘oku tokanga ki ai e Feitu’u na.

Lord Nuku : Ko ‘eku fehu’i 'Eiki Sea e me’a ko ia hono 2. Ko ‘etau ala ko ia ki he kakano ‘o e tohi ko ē ‘oku te’eki ai ke tau hanga ‘o fakangofua ‘a e pa’anga ‘e 784 ke vahevahe. ‘E anga fēfē ‘etau hanga ‘o talanoa’i ‘a e Potungāue Ngoué ‘oku te’eki ai ke mou hanga ‘o mea’i pē ‘e holoki ‘a e 784 ‘i he anga e fehikitaki holo ko ē faka-Potungāue.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u ki’i tokoni ki he 'Eiki Nōpele pē 'Eiki Sea, ‘UHINGA pē hangē pē ko ‘eku lave ‘anenai mo ‘eku fokoutua pē ‘o muimui’i eni. Ko e ‘uhingá he ko e mahino pē ‘uhinga ‘a e Nōpele, ka ko ‘eku ‘uhinga ko ‘etau toki ‘alu eni ‘osi ‘a e Fakamatala *Statement* ‘a eni ko eni ko ē ‘oku ‘amanaki ke fakamā’opo’opo. Pea ko ‘etau hiki ko ē ki he fakavouti, ‘a ia ‘oku tau fa’a angamaheni ‘aki fakavouti ē pea na’e kole mai ko ia mei taumu’a ke ‘oua te tau kamata ‘aki ‘a e ‘Ofisi Palasi ka tau kamata’aki ‘a e Potungāue Ngoué ko e kole pē ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga ia ‘oku te’eki ai, ko e Lao ia ko e 700 fiha miliona ia ko ‘etau toki a’u ia ki ai, ka ‘oku kole mai founga ngāue ‘oua te tau. Ko e ‘Ofisi Palasi Vouti 1 tau anga mai kamata ha Fale Alea kae tuku mu’a ‘a e fo’i fakavouti ko ia kae ‘uluaki... Ko e kole mai ka ko e me’a ia ‘a e Feitu’u na. Ka ko ‘eku ‘uhinga ia Sea ke tau muimui pē mu’a ki he’emau... Mau ki’i hē...

Lord Nuku : Lava pē ke u ki’i kakau atu pē he fu’u moana ko eni ko ē ‘oku loloto ko ē ‘oku mea’i ko ē ‘e he kau tama. 'Eiki Sea, ‘oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i pea mo e Fale Alea ki he Pule’anga ‘o pehē

<008>

Taimi: 1210-1215

Lord Nuku: ... ‘uluaki, ua, tolu, fā, pea ‘oku tohi ai mo e mata’ifika ko e pa’anga ia ‘e ngāue’aki ‘e he ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea ‘oku pehē ko ‘etau tali pē ko ē fo’i tefito’i fika ko ‘etau tali ia e fo’i lao ko ē ko ‘ene ‘osi ia. Ko ‘etau ‘alu tātānaki mai e fakavouti pea tau toki tali faka’angataha leva ‘a e laó. Kapau te tau tali e fika he taimi ni Sea ‘oku tau tali kātoa ‘e tautolu e patiseti ko ení.

Lord Nuku: Sea, mo’oni pē ‘a e ‘a e fakakaukau ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Laó ka ko e anga ia ‘eku lave’i ko ē ki hení mo e ngāue ‘a e Fale Alea Sea ‘oku tau hanga ‘o fakamatala’i e tefito’i laó pea mo e ‘ū pa’anga ko ē ‘oku fakamole ki he ngaahi potungāue pea tau toki lava ‘o ala ki he potungāue. Kapau he 'ikai ke tau tali e tefito’i ‘a e fo’i tu’utu’uni ko ē kimu’a ‘a eni ko ē ki he sino’i pa’anga ‘e anga fēfē ha’atau fakafuofua ‘a e Potungāue Ngoue mo e hā e me’a ‘e fakamole ki ai ‘oku te’eki ai ke tau tali ‘e tautolu ‘a e pa’anga fakalukufua ko ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai te tau ‘ai pē me’a ko eni ‘oku fiema’u ‘e he Fale ke tau ngāue ki ai ē tau tau fakavouti ‘io he ‘oku ‘ikai ke u fie tali au ki he Feitu’u na he ko u faka’apa’apa’i pē Feitu’u na, ta’u lahi pē ‘eta ‘i he Fale ni pea ‘oku mea’i pē he Feitu’u na pea u lave’i ‘a e anga ko ē lau e patisetí. Ko e tonu pē ‘oku ‘omai he Tokoni Palēmia. Kapau te tau tali e 784 he taimi ni te’eki ai ke tau ‘alu fakavouti ko ‘ene ‘osi ia tāpuni leva e me’a kotoa. Ko u pehē ke tau ‘alu fakavouti he ‘e toe ‘ohake ‘ū fika ko eni na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga fekau’aki mo e ‘ū hospitality ‘oku ‘i ai e ‘ū *hospitality* ‘a e Potungāue Ngoue.

Lord Nuku: Ko e hoha’a pē ia ‘oku ‘oatu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai mālō.

Lord Nuku: Pea kapau ko e me’a ena ko ē ‘oku ke pehē ‘oku tonú ko ‘amui ia ke toki fai ai hono talanoa’i. ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eku fakahoha’atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Pea kapau ko e ‘uhinga ia ‘oku mou faka’uhinga’i pea tau ‘alu ā tautolu ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele mālō. Fakamolemole Hou’eiki koe’uhí ko ‘etau taimí te tau, te tau foki mai ‘anai he ‘ikai ke tau toe foki tautolu ki ha me’a ...

Tokanga ke tomu’a fakahū mai ‘e he Pule’anga ‘a e nō fe’unga mo e 15.1 miliona ke tali ‘e Fale Alea kae toki atu alea’i Lao ‘Esitimeti

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i kātaki ko e ‘ai vave tapu mo e Feitu’u na mo ‘emau hangē ko ho’o me’a kau ki’i me’a faka’osi pē eni ia ‘a’aku he fakalukufua ko e kupu 25 ko ē laó ‘a Fale Pa’anga ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i ia mo e pa’anga nō ko ē ‘a e Pule’anga ko e tu’u ko ē ‘a e laó pau ka ‘ova hake he 15 miliona kuo pau ke mai ha *Resolution* ki heni ko ia kimu’a ke tau ‘alu ki he fo’i laó ‘a ē ko eni ki he *Appropriation Act* pau ke fai ha vakai ia ke tau ‘uluaki *Resolution* tautolu heni. He ko e nō ko ē ‘oku ‘omai heni fe’unga ia mo e 15.1 miliona ko ‘eku fakatokanga atu pē au ‘Eiki Sea koe’uhí ko e me’a fakalukufua mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai te tau fakalukufua ‘anai pea kapau te ke ‘ohake he Feitu’u na e fika ko eni pea ke fokotu’u mai ‘a e fika ko ia pea tau vakai’i pē ‘oku mo’oni ia ‘i loto he Patiseti fakavouti pea te tau tuku leva ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Fale ki ai. ‘Oku ‘i loto pē ia heni. ‘Ikai?

‘Aisake Eke: ‘Ikai, fakalukufua fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Fakangofua ki he nō ...

‘Aisake Eke: Kimu’a ke tau ala ki loto pau ke ‘osi ‘i ai e fakalao’i ‘etau pa’anga ‘e 15 ‘oku tufa ko ē ‘i loto kātaki ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku kei me’a mai e Feitu’u na ia mo e ngaahi fo’i me’a fo’ou he ē ...

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku fakamā’opo’opo atu eni e, ke lava hotau fatongia Sea. Ko e me’a ko u toe ‘osi pē ē kau ha’u ki he poini ko ení. Ko e fakalukufua ia Sea mālō.

Tali Pule’anga ‘oku ‘ikai ha’anau nō 15 miliona ke makatu’unga hano fakahū mai ki Fale Alea

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e 15 ‘o kapau ko e nō ‘oku ‘ikai ke nō e Pule’anga kapau ko e nō ‘oku pau ke fakahū mai e lao makehe ki he Fale ni ke tali.

Taukave Tongatapu 5 ‘oku nō 15.1 miliona Pule’anga ko e ponite

'Aisake Eke: Sea ‘oku nō tapu mo e Feitu'u na ‘oku nō he Pule'anga. ‘Oku ne nō mai e 15.1 miliona ko e pōnite.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e ta’u kuo ‘osi na’e fakahū mai e fiha? ‘A e ...

'Aisake Eke: 21 ... Mahalo 21.

Sea Komiti Kakato: 21 miliona. ‘I he founa tatau pē na’e ‘ikai ke tau toe fai ‘e tautolu e founa ko ena ke tau ō mai ‘o alea’i ‘o pālōti na’e ‘ohake pē he Feitu'u na na’e fakahū mai.

'Aisake Eke: Ko e ko u ki’i poupou atu ko e ki’i fakama'ala'ala pē ‘a e tafa’aki ko ia na’e ‘uhinga ko ia ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘o pehē ko e 15 ko ē tau pehē ko e fika ‘o e ta’u kuo ‘osi na’e pehē ‘e ha’u pē e 15. Ko e 15 pē foki ia pehē ‘e ha’u pē ‘a e fo’i 15 ia ‘o nofo ai fetāmate’aki pē ka ko eni ‘oku ‘ova ko e me’a ko u ‘ai atu ai koe’uhí ‘oku ‘ova eni ia ‘o 15.1 miliona 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘Ai pē ke u ki’i tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni mai angé ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘Io ko e ko e 15 ko e nō ia he *bond* he pōnite ‘oku 15 miliona pē ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e 100000 ia ai ko e pa’anga ia he totongi nō mai ko ē mei he ngaahi mei he ngaahi kautaha fakapule’anga ‘oku kau ko ē ki aí. ‘A ia ‘oku 15 miliona pē ‘a e pōnite ia ‘oku hā he ‘Esitimeti mālō.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ki he ‘Eiki Minisitā ke fakapapau’i ko e fika ko ē ‘oku ‘asi ko eni ‘i he pa’anga hū mai ko ē ‘esitimeti fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 15.5 miliona pea ko e poini ‘e 4 ai ‘oku talamai ko e fika ia ko ē ...

<009>

Taimi: 1215 – 1220

'Aisake Eke: ... tānaki tupu ‘a e ‘ū nō ‘oku ‘oatu ki tu’a ke nau totongi fakafoki mai. Pea ko e me’a ‘oku ‘asi ai pe ko ē he ki’i 17.1. Koe’uhí ko e fika ia ko ē na’e ‘omaí ko e ki’i fika pē ia ‘oku fai e noo’í. ‘A ia ‘oku ‘ova ai ko ē tautolu, ko ‘etau totongi nō foki ko e 12 miliona. Kea ko ē ‘oku noo’i mai e fo’i 15.1 ‘o totongi atu pe 12 pea toe e 3.1. Ko e poini pe ia ‘oku ‘ohaké ‘Eiki Sea, ke fakapapau’i pe, mālō.

Sea Komiti: Tokoni mai angē Minisitā Pa’anga koe’uhí ke tau foki mai ‘anaí ko u fiema’u ke tau ‘unu ā ki he voutí.

Tali Pule’anga ‘oku 15 miliona malie pē nō ‘a e Pule’anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā e, hangē pe ko ē na’e fakahoko atú. Ko e ngaahi, ko e tahá ia ko e .1 ko e ngaahi totongi fakafoki pē ia. Ka ko e ‘uhingá ko e nō ia ‘oku ‘i he 15 miliona pē, mālīe pē, mālō.

‘Aisake Eke: Kapau ko ē, ‘ai pe ke fakapapau’i pe hangē ko ‘eku lave

Sea Komiti Kakato: Me’a ki ‘olunga

Taukave Tongatapu 5 ko e feinga pē ke mā’opo’opo mo fakalao ngāue Fale Alea

‘Aisake Eke: Ke tau fakapapau’i pe ‘oku mahino ‘oku mā’opo’opo pea kapau ko e me’a na’e ‘uluaki talamāi ‘oku ‘asi he fakamatalá ko e 15.5. Pea kapau ko eni ‘oku toe 15, ‘oku hiki hake meí he poini 4 ‘o poini 5. ‘A e fika ko ē ngaahi totongi fakafoki e nō pea kapau ko ia ta ‘oku sai pē kapau ko eni ‘oku tali pe fakamatala ko íá.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Fakamanatu ki he Pule’anga ke fakahū mai ki Fale Alea mo e nō 2.6 m ne ne malu’i

‘Aisake Eke: Ko e fakapapau’i pe tau ‘alú ‘oku fakalao pe tau ngaahi me’á. Mahalo ko e me’a pē ‘e taha ‘oku toe hení, ko hono ‘omai ko ē fō’i nō ko ē ‘oku malu’í. ‘I ai fō’i nō foki ‘oku malu’i, 2.6 mahalo ‘oku fiema’u ke ha’u mo ia ‘oku malu’i. Ko e ‘asi ia ko ē ‘i he Laó kapau ‘oku ‘i ai ha malu’i ko e vave tahá ko ē ‘a e Fale Aleá ‘omai ki ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai e kautaha heni ko e 2.7, pea ‘oku ‘oatu pe ia ke fakamā’opo’opo pe ‘etau ngāué ‘Eiki Sea. Ko e taumu’a pe ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahino pe ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā ē

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia, ko ia, mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ko ‘etau, ‘anai he’etau foki mai ‘anai he 2 te tau ‘alu leva, te mou me’a atu leva ki he fakavoutí ē. Ka ko u fakamālō atu Fika 5 he fakamā’opo’opo maí ka tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Fakamanatu atu Hou’eiki e pēnolo ko ia Omipatimení ‘oku fakataha he 12. Toloí e Falé ki he 2.

(Toloí ‘a e Fale ki he 2pm)

<010>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato, fakamanatu pē ki he Sea ko ‘etau fakataha pē eni mei he 2 ki he 4, pea tau toki mālōlō. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e

Kapineti, tau toe a'u mai ki he ho'atā fakakoloa ko eni, hoko atu 'etau ngāue. 'Oku mou mea'i, pē na'a tau mālōlō 'anenai pea na'a ku 'osi fakahoko atu pē, te tau 'alu leva ki he faka-fo'ivouti. Pou to'o mai ange 'eta. 'E Hou'eiki, tu'o 2 eni hono tuku 'eku patiseti heni, ka 'oku 'ikai ke u lave'i pē ko hai 'oku ne to'o ia. Ka 'oku 'i ai ha taha 'ia kimoutolu 'i he kau ngāue pē ko ha ni'ihi 'oku ne to'o 'a e fo'i me'a ko iá pea ke fakafoki mai, he ko e ki'i me'angāue ia 'a e Sea 'o e Komiti Kakato. Ko eni ko e toe pepa fo'ou eni hono 3 'aki eni. Ka 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e me'a 'oku mou fakatupu fili pehē ai ki he tēpile 'a e motu'a ni. Kae kehe, kuo pau pē ke tau hoko atu 'etau ngāue.

Fakatatau mo e me'a na'e fai 'a e kole ki ai 'anenai fakatokanga'i pē ko 'etau taimi, te tau ngata mei he 4, pea 'oku ou kole pē Sea 'o e Fale Alea te u fakafoki hake pē ki he Feitu'u na, na'a ma ki'i 'ahi'ahi'i 'i he uike kuo 'osi, pea toki fai pē ha'o feme'a'aki pehē pē ke tau toe toloi, pea tau hoko atu pē. Pea kapau 'oku ke pehē pē 'e he Feitu'u na ia ke u lele lele ai pē au 'i he me'a, 'io, ka 'iate au ko hoku loto mo'oní ko e 12 te tau tuku ai 'i he pōó ni. Te tau toki mālōlō pē he pōó ni he 12. 'I ai ha'atau ngāue ke 'aonga, pea ko 'apongipongi ko e fu'u taimi 'oku hoko atu 'a e me'a 'e ni'ihi 'a e konifelenisi, na'a 'ikai ke me'a mai ha ni'ihi ia ki he Fale ni kae toe lahi 'etau ongoongosia hono feinga'i.

Kole mai 'a e Pule'angá ko e Vouti 18, fakamolemole 'a ia ko e vouti ia 'a e Minisitā ko eni ki he Ngoue, 'ai mo e 24 ko e Toutai ia 'a ia 'oku 'i ai 'a e Toutai, mahalo 'oku 'i he Feitu'u na pē, ka ke me'a mai pē 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku ou fakatokanga'i na'e 'omai 'e Tongatapu 5 kuopau pē ke u fehu'i mo e me'a ko ia, me'a mai.

Vouti 18 – Potungāue Ngoue

Lord Fohe: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu foki heni ki he kau Fakafofonga Nōpele, pehē ki he Palēmia mo e kau Minisitā, kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea 'oku ou kole pē ke kamata'aki 'a e ki'i talateu ko eni he himi 524, “ 'Oku tau teu 'a e ngoue, pea tō 'a e pulopulá, ka 'oku fakaviku 'e he nima he 'Otua. Ko e 'uhá pe matangi, momoko pē māfana, ko e 'omi pē mei he langi, ke tupu ai 'a e tengá 'oku to mei he langi, 'a e me'a lelei kotoa pea fakafeta'i, tau fakafeta'i he'ene 'ofá.”

'Eiki Sea, 'oku ou fiefia ke u fakahoko atu 'a e Palani ngāue 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao 'Akau ki he Ta'u Fakapa'anga, 2023/24 ki he 2025/2026. Ko e faingata'a kāfakafa ne fepaki mo e sekitoa ngoue, 'a Tonga na'e lahi 'aupito hono ngaahi ola tamaki, kau ai 'a e fakangatangata 'i he ngaahi kau'āfonua, pea mo e tātāpuni 'i he mahaki fakamāmani lahi ko e KOVITI-19, talu mei Mā'asi e 2020 'o a'u mai ki he'ene tō mai ki he fonua 'i 'Epeleli 2022. Maumau 'a e ngoue, uesia 'a e fanga monumanú pea mo e 'akau mei he efu e mo'unga afi, pea mo e *tsunami* mei he mapuna 'a e mo'ungaafi, Hunga Tonga, Hunga Ha'apai 'i Sanuali 2022, holo lahi 'aupito mo e kau ngāue leipá tupu mei he manakoa ange 'a e polokalama toli fo'i 'akau ki Nu'usila mo 'Aositelēlia. Fakautuutu mo e ...

<005>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Ngoue: ... hiki e totongi 'o e lolo pea mo e koloa talu mei he 2021. Lahi mo e fehikitaki mei he ngaahi 'otu motú ki Nuku'alofa toe lahi ange uesia 'i he feliuliuaki 'o e 'ea

tupu mei he ngaahi saikolone pea mo e la'ala'ā, ma'olunga ange mafana 'o e 'eá pea pehē ki he ma'olunga 'a e lēvolo 'o e tahí.

Ko e Palani Ngāue 'a e Potungāue 2023 ki he 2026 'oku ne huluhulu 'a e sekitoa ngoue ke ne tau'i 'a e ngaahi pole mo e ngaahi palopalema ko ení 'o fakatatau ki he vīsone, misiona pea mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e potungāue ke fai ha ngāue ki ai 'i he vaha'a taimi ko ení. 'Oku ne fakamatala'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e founa ngāue 'a e potungāue 'e lava ke a'usia ai 'a e ngaahi ola kuo fokotu'u ke a'u ki ai. 'Oku fuatautau 'a e ola 'o e ngāue'aki 'a e ngaahi me'afua kuo fokotu'u ma'a e va'a ngāue takitaha 'o e potungāue ke sivisivi'aki 'enau fakahoko fatongiá. 'Oku poupou'i 'e he palani ko 'eni 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa *SDGs* ngaahi taumu'a ngāue vivili 'a e Pule'anga *GPA* mo e Palani Langa Fakalalakaka Fakafonua hono ua 'a Tonga *TSDF 2*.

'Oku ou fie 'oatu heni 'a 'eku fakamālō loto hounga 'i he ngaahi hoa ngāue 'i he'enu ngāue 'osikiavelenga mo e tokoni fakalalakaka 'o e ngoue 'i Tonga ni ki he kautaha tokoni mei he Pule'anga 'Aositelēlia, Sekelitali *Community* 'o e Pasifiki, Pule'anga Nu'usila, Pule'anga Siaina, Pule'anga Siapani pea mo e Pule'anga 'o 'Initiá 'o fakafou mai 'i he Kautaha Fakatahataha 'a Māmani, Pangikē 'a Māmani, Senitā Teknikale ki he Ngoue mo e fetokoni'aki Fakatuku'uta *CDA* pehē foki ki he Kautaha FFakamāmani Lahi 'o e Me'atokoni mo e Ngoue *FAO*. 'Oku ou 'amanaki lelei te tau ngāue vāofi fakataha 'i hono fakahoko lelei 'a e palani ko 'eni he 'e tokoni ia ki hono fakatupulekina 'a e 'ekonōmika pea fakatokosi'i 'a e masivá mo ne tatakí kitautolu ke toe longomo'ui ange, malu mo mo'ui mo tu'umālie ai 'a Tonga.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Tongatapu 5 'i hono 'analaiso mai 'o e Patiseti 'o e ta'u ni pea ko u fakatokanga'i pē 'oku si'isi'i 'ene lave ki he'eku voutí ko u tui pē kuo fiemālie 'ene 'analaiso he 'ikai toe fai ha fakafekiki atu 'i he tu'unga 'i he taimi ni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki ko e me'a ia 'a e Minisitā fekau'aki mo e tafa'aki ko ē ki he *Agriculture*. Ko e 'ai pē ke tau fetokoni'aki pē ke ke me'a ki he ngaahi me'a na'e 'ohake 'i he Fakafofonga Tongatapu 5 'o fekau'aki pea mo e fakaikiiki fekau'aki mo e *hospitality* ko e *catering* mo e folau 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i vouti fika 12, kapau pē te ke me'a 'oku 'i ai pea mo e ngaahi *division* 'a e potungāue 'oku 'i ai pē 'enau folau ko e vouti 12 'e asi kotoa ia meimei 'i he 'ū *division* takitaha...

<007>

Taimi: 1425-1430

Sea Kōmiti Kakato : ...mahalo ko e *division* mahalo 'oku 6 pē 7 'a e Potungāue Ngoue. Pea kapau te ke me'a hifo fika 12 'oku 'i ai 'a e folau fakafonua ko e 12,000 ko e 'ū folau eni ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga. 'Oku 'i ai pea mo e folau ki muli ko e 30000 ko e fika 13 ko e 'utu 'o e me'alele me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'i he *division* tatau pē ko e 4000 mo e me'alele *maintenance* ko e 4000. Ko e 'u fika ko eni te ke ma'u pē kotoa ia 'i he vouti. Tatau kotoa pē 'u vouti mei mu'a 'o a'u ki he vouti ko ia 'i mui ke faingofua ho'omou feme'a'aki. Pea kapau 'oku 'i ai ha fika ke fakatonutonu kau ai mo e naunau ki he ofisi pē ko e *office supplies* 'oku 'i he vouti 14 ia. 12,13,14 'oku 'osi mahino pē 'a e vouti 10 ko e vāhenga fakalūkufua 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o toe liliu ia.

Ka koe'uhi ko e fakatokanga'i 'e he kau Mēmipa ko e ngaahi vouti eni pē 'oku malava ke fakasi'isi'i. Ka 'oku hangē ko e tali 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'oku 'i ai e ngaahi ngafa

fatongia e Pule'anga, ka ko e 'oatu pē koe'uhi ke fakafaingofua 'aki ho'omou feme'a'aki. 'I ai pea mo e vouti fika 15, ko e fakamole ki he pale fakalangilangi ko e *prizes and awards* ko e 164000. Minisitā Ngoue, mahalo ko e meimei 'uhinga eni ia ki ho'omou ki he *Show* ē. 'Oku si'isi'i pē 'oku lahi.

'Eiki Minisitā Ngoue : Kei si'isi'i pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā Pa'anga ko e Feitu'ú na pē. Kae kehe mou feme'a'aki mai, ka 'i he mahino ki he motu'a ni 'oku 'i he fakafō'i vouti fekau'aki mo e vouti ko eni 'a e Minisitā 'i he *Agriculture*. Fika 20 'i ai 'a e me'angāue fo'ou. Kapau pē te mou me'a ki he 10, 11, 12, 13, 14 ko e ngaahi fanga fo'i vouti ia. 'A ia ko hono *breakdown* ia 'o e pa'anga mei mu'a ko ē fakalūkufuá 'a ia 'oku 'i ai e *grant* 'i ai pea mo e pa'anga 'a e fonua mo e pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua kehe. Me'a mai Tongatapu 4 mālō ho'o laumālie tau toe ma'u e ho'atā ni. Me'a mai.

Māteni Tapueluelu : Mālō e laumālie 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea ki he ho'atā ni, laumālie e Hou'eiki Kapineti pehē ki he Hou'eiki Nōpele mo hoku kaungā Fakafofonga 'Eiki Sea kae tuku mu'a ke fai atu ha ki'i fakalavelave nounou pē 'i he vouti ko eni. 'Uluaki 'oku 'i ai e fakamālō lahi 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā, *CEO* mo e Potungāue 'i hono fataki e fatongia 'i he taimi faingata'a 'Eiki Sea tautautefito ki he taimi na'e fai ai e fakaakeaké mo e tokoni ko eni ki he kakai. Pea ko u loto pē ke 'oatu ha ki'i fakalavelave nounou. Ko e fanga ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē eni ia 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he vouti kuo tau nga'unu ki ai ho'o Kōmiti Kakato 'Eiki Sea.

Fehu'ia vouti 14 fekau'aki mo e totongi sivi mo'ui lelei

Pea ko u fie fakamalanga atu 'i he peesi 293 'o e vouti ko eni peesi 293. 'Eiki Sea ko e kole pē eni ia ke fakama'ala'ala mai ko e kongā lahi ia 'oku mahino pē anga e fokotu'utu'u. Ka ko e fakamole lahi eni ia na'e me'a atu ki ai 'a Tongatapu 5 Sea 'oku 'i ai pē 'a 'emau tokanga ko hono 'uhingā 'oku 'i ai 'a e ngaahi vouti 'oku ha'u kehekehe ai e *hospitality, catering* mo e *entertainment*. Hangē ha ngaahi 'u me'a kehekehe 'e 3 nau mei fekaukau'aki pē.

Ka ko 'eku kole fakama'ala'ala 'i he peesi 293 'Eiki Sea 'i he vouti 14 'oku 'i ai 'a e vouti ai ko e totongi sivi mo'ui lelei. 'I he Potungāue ko eni 'Eiki Sea 'oku pa'anga 'e 1000 ka ko 'eku kole fakama'ala'ala pē ko e hā nai 'a e vouti ko eni. 'Oku 'i ai ha toe vouti ia ke sivi mo'ui lelei kotokotoa 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, 'o hangē ko eni 'Eiki Sea pē 'oku makehe pē Potungāue ko eni, pē ko e hā nai hono 'uhinga mo hono ki'i puipuitu'a. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Vouti fiha koā fakamolemole.

Māteni Tapueluelu : Voui 14 'i he peesi 293.

Sea Kōmiti Kakato : 293 ?

Māteni Tapueluelu : Ko ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e vouti 14 'oku 'i ai e 'uhila ko e kasa ko e vai.

Māteni Tapueluelu : Pea ko e kongā mahalo kimui 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Konga ko ē e *examination fees*.

Māteni Tapueluelu : Totongi sivi mo’ui lelei 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ‘oku totongi e sivi mo’ui lelei *medical* ...

<008>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 1000 pē ia ...

Tali Pule’anga fekau’aki mo e totongi sivi mo’ui lelei

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia. Ko e ko e 1000 ko ia 'Eiki Sea ‘oku tu’u kakato pē ‘ū potungāue ko hono malu’i pē e kau ngāue. Ko e taimi ko ē ‘e fiema’u ai pea ‘oku ‘i ai pē ha, ha ki’i sēniti ‘e fakamavahe ki ai. Ko ia 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u kole pē mu’a ke tokoni mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha malu’i mo’ui ia fakalukufua he kau ngāue fakapule’anga ‘oku tokanga’i he Potungāue Pa’anga ‘oku toe veteki ai e fanga ki’i totongi sivi mo’ui lelei ia ko ení he ngaahi potungāue 'Eiki Sea anga ia e ma’u e motu’a ni. Ko e mo’ui lelei ‘oku malu’i fakalukufua.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Uhī pē ko u fakatokanga’i he Fakafofonga ko eni ‘io ‘oku ‘i ai e ‘a e konga ‘o e vouti pehē ‘i he ‘Eiki Minisitā Ngoue 14 fekau’aki pea mo e *medical* ‘a ia ko e sivi totongi sivi mo’ui lelei. Ko e kole pē ke ke me’a mai ange he ‘oku fiema’u he Fakafofonga pē ‘oku ‘ikai ke ai ha me’a pehē ki he kotoa kotoa ‘o e Hou’eiki ‘a e kau ngāue ko ē ‘i he me’a ‘ikai tuku pē ki he Minisitā Pa’anga Minisitā Ngoue.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fekau’aki fakalukufua ē ki he ‘ū potungāue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e fakataha ko e Vouti ki he ngaahi sivi mo’ui lelei na’e ko e vouti ‘oku angamaheni pē ‘oku fa’a tuku pē ‘i he kau ngāue ko e vouti ‘oku fa’a ‘ai ki he sivi mo’ui lelei ‘o e kau ngāue fakapule’anga pea na’e, na’e ‘i he Fale Pa’anga. ‘Ai pē ke mau vakai’i ‘i he tu’unga ko eni hono vahevahe ki he potungāue kae toki fakahoko atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e tu’u foki he taimi ni ia ‘oku ‘asi ia he Vouti ko eni ‘a e Potungāue Ngoue. ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e fo’i fika 14 kapau te ke me’a hifo ki he fika 14 kotoa ‘a ia ‘oku ‘i ai ko ē ‘ū fakamokomoko ko e komipiuta, totongi vai, totongi ‘uhila ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a pehē ia ‘i he ngaahi potungāue ko ia. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘a e Mēmipa

pē ko e hā e me'a kuo mo'ui lelei ai pē 'a e Potungāue Ngoue ia kae 'ikai ke kau e 'ū potungāue ai?

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu pē mo e Feitu'u na ka 'oku, 'oku mo'oni pē foki 'a e 'ohake e me'a ko ení ka ko 'eku 'uhinga atu pē pē ko e hā e 'uhinga lelei he ko e me'a hifo ko e pa'anga 'e 1000 pē ko e hā 'a e sivi mo'ui lelei 'oku pa'anga 'e 1000 mahalo pē ko e tuku pē ai ke, na'a toe tō mai e kōviti ke kumi mai 'aki e fanga ki'i me'asivi kōviti pē ko e ko e me'a ia 'e lava he pa'anga 'e 1000 ka ko e 'oku 'ai ko ē ke 'uhinga lelei hono tu'u ha me'a he Patiseti he ko e fu'u potungāue lahi eni. Pea ka ō kātoa pea mahino foki ko e sivi mo'ui lelei ia mahalo 'oku 'i ai pē 'ū me'a ia 'oku ta'etotongi ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku 'oku mo'oni pē hono 'ohake he ko e fu'u potungāue lahi pea kapau ko e 'avalisi ki he pa'anga 'e 1000 ko e hā ko e fanga ki'i *kit* pē ko eni ko ē 'oku 'ai ko ē 'o sivi Kōviti pē ko e hā 'oku 'ai ke kumi 'aki 'o tuku ke malu'i 'aki na'a tesi 'aki e kau ngāue pē ko e hā ha fa'ahinga lelei ki he me'a pehē mo e fakatatau mo e ki'i pa'anga mo e potungāue lahi ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Nōpele ko u ki'i fakatokanga'i hake he vouti ko eni 'oleva pē Minisitā Pa'anga ē kapau te ke me'a ki he 306 he 'ikai ke fai feme'a'aki Potungāue Ngaahi Ngāue lalahi ē fika 14 'oku 'i ai e me'a pehē ai ko e 3000 ia ē. 'A ia kapau te ke fakalukufua te ke kumikumi he 'oku 'i ai e 'ū potungāue ia he ē 'oku ke me'a pē ki ai ē 306 tatau pē e fika 14 'oku ai e me'a ko ia. Pea 'oku 'i ai pē mo e 14 ia ko e kau teknikale pē ia mo e kau *technical assistant professional* ē *consultant* pē ia ē. 'A ia kapau 'e toe 'i ai ha'o taimi pē ke ke toe me'a pē ... ke 'oatu ho taimi ki he, ka ko u vakai hifo pē ki he me'a 'oku ke me'a ki ai.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea ko ia ko e faka'amú pē ia ke fakatonuhia'i mo hono fakamatala'i e puiipuitu'a mo e 'uhinga mālie 'o toe hū 'a e sivi mo'ui lelei 'Eiki Sea pea kapau ko e taumu'a eni ia ko hono 'uhinga 'oku te'eki ke 'osi kakato e Kōviti mei he fonua ni mo ha toe ngaahi 'uhinga kehe ngalingali 'oku 'uhinga ai Sea ko e taumu'a ia ka ko u tuku pē he 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā te nau vakai ki hono veteki he ngaahi potungāue pea toki fakahoko kakato mai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia ngaahi foaki pale fakalangilangi 164000

Mateni Tapueluelu: Ka u hoko atu mu'a 'Eiki Sea ki he 'i he Vouti tatau pē 14 ki he Ngaahi Foaki Pale fakalangilangi 'Eiki Sea 'a ia 'oku 164000.

Sea Komiti Kakato: Vouti fē ia fakamolemole?

Mateni Tapueluelu: 'A tatau pē. 'Aho 15 Sea 'i he peesi tatau pē Vouti 15.

Sea Komiti Kakato: 'Io ma'u ia.

Kole fakama'ala'ala pē 'oku ma'u ha savea ki he ola ngaahi faka'ali'ali ngoue fa'a fakahokó

Mateni Tapueluelu: Ko e ko e fehu'i pē Sea kapau ko e 'uhinga eni ki he ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Mateni Tapueluelu: ... ki he faka'ali'ali ngoué. Ko u kole pe ke fakama'ala'ala mai angé fakataha pe 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i kolé ke fakama'ala'ala mai angé 'oku 'i ai nai hano, ha ki'i savea ki he ola 'o e ngaahi faka'ali'ali ngoué 'Eiki Sea ke mahino 'oku ma'u pe hono olá he ngaahi fakamole ko ení. Hangē ko ení kapau 'e tuku e faka'ali'ali ngoué 'e 'i ai e ki'i tō nounou nai 'i he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he kakaí. Ke mahino pē 'oku ma'u e taumu'a ko ē 'oku fakahoko ki aí ko e faka'ai'ai 'o e kakaí ke fakahoko e ngāue ko eni ki tTōkanga, Falehanga mo Tahī 'Eiki Sea.

Pea kapau 'oku lava 'o fakatonuhia'i mai, 'i ai nai ha ki'i vakai pe ki ai ke fakapapau'i he 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku lele 'a e faka'ali'ali ngoué. Pea taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke lele ia, 'i ai e ngaahi ta'u 'oku tu'u. Kae ki'i fakapapau'i mai ange 'oku mahu'inga mālie pea fakatonuhia'i 'a e ngaahi fakamole ko ení 'Eiki Sea. Ko e ki'i kole pe ia ki he 'Eiki Minisitā mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e vouti 15 ia, peesi 293 ē, fakamolemole pe 'Eiki Minisitā. Tulou atu pe ki he Feitu'u na, fakamole ki he pale mo e fakalangilangi.

'ikai lava he pa'anga vahea he Patiseti ki he ngaahi pale & fakalangilangi ke faka'ai'ai kakai he teuteu'i ngoué

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia 'Eiki Sea ko e tu'unga ko ē 'o e pa'anga ia ko ē 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia ke fakakakato 'a e fiema'u 'a e fonuá mo e potungāué ki hono faka'ai'ai 'a e kakaí ki he teuteu'i ko eni 'enau ngoué. Pea 'oku 'ikai ke taafataha pe ki he ngoué 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fekaukau'aki 'a e ngoué ia mo e 'ū me'a, 'ū tokoni ko eni 'a e, ki he kakai fefiné.

'Oku 'ikai ke nofo taha pe ia ki he kau ngoué ka 'oku 'i ai mo e 'ū fakamole kehekehe kau 'i hono teuteu'i 'o e ngaahi tēpile pe ko e tēniti mo e fefononga'aki 'o e fo'i pa'anga ko ení. 'Oku kau ia hono teuteu'i 'a e potungāué.

'Eiki Sea ko e sou ko ena 'a 'Euá, lolotonga pe 'a e hā'ele atu 'a Tupou VI ke 'Afio ki He'ene maa'imoá. Kuo folofola mai ia kiate au mo e CEO, 'oku totonu ke mo hanga 'e moua 'ai ha palau ke fakapale'i'aki 'a e kau ngoue lelei tahá. Kaikehe 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku mahino kia aú 'oku hoifua ki He'ene maa'imoá. Pea 'oku kei si'isi'i 'a e ki'i sēniti ia ko ení ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'o fakatatau ki He'ene hoifua ko ení 'Eiki Sea. Ko ia pē, mālō 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā kae fakatatau pe ki he pa'anga ko eni 'oku 'ave ko hono 'uhingá ko hono poupou'i e faka'ali'ali ngoué. Pea mo e me'a na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā fakatatau ki he mokoi 'o 'Ene 'Afió. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i faka'osí ai pē.

Fehu'ia pe 'oku kei hokohoko atu Pule'anga 'ene ngaahi tokoni houa palau

'A ia ngalingali 'oku hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi polokalama tokoni 'a e Potungāue ko ení 'i he ngaahi houa palau 'Eiki Sea, ki he kau ngoué. Ke poupou'i ai pē 'a e maa'imoa ko ení ke tuputupulangi 'Eiki Sea ko hono 'uhingá ko e founa pe ia 'e taha mahalo 'e lava ai 'e he Pule'angá 'o tokoni'i. Pea 'oku kole mai 'e he kakaí ke hokohoko atu Sea ko e ngaahi houa palau ke 'oua mu'a 'e tukuange, he vaha'a taimi atu ko ení. Ko e ki'i fehu'í pe ia 'Eiki Minisitā

he ‘oku mau falala atu foki ki he Feitu’u na, pe ‘oku hokohoko atu e polokalama ko iá ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea, ko e polokalama ko iá ko e kamata ia ‘a hono fakaakeake’i hake ‘o e tu’unga ko ē meí he mo’ungaafi pea mo e Kovití. Ko e tu’u he taimi ní ko e Patiseti pe ia ‘a e potungāué. Mahalo ko hono mo’oní ‘oku ‘i ai ‘ene tō he ta’ú ni kapau ‘e ‘i ai ha ngaahi ‘ofa pehē ke tokoni’i ‘e kei hokohoko atu pe ‘Eiki Sea. He ko e ‘ofa kotoa pē ‘oku ‘omai pe mo hono tu’utu’uni ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko iá. ...

<010>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘A ia ko e pa’anga ko ení ‘oku ‘ikai ke 164000 ē. ‘Oku 220300 ē ‘a ia ‘oku ‘asi ia he 297 Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai pea mo e pa’anga ko e 56300 ‘i he Vouti tataua pē 15, me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Fika 4. ‘Io Minisitā, ‘osi pē Minisitā ki he Ngaahi Sipotí mo e ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālō.

Sea Komiti Kakato: Kakai Fefiné pea hoko mai leva ki he Fakafofonga Fika 17 ē.

Tui ‘oku mahu’inga ke hokohoko atu fakalele polokalama faka’ali’ali ngoue he kaha’u

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō ‘Eiki Sea pea ko u kole pē ke u, kole pē ke u tokoni atu ki he fehu’i ko ē na’e ‘omai mei Tongatapu Fika 4. Ko e ngaahi palepale ko ē ‘o e Vahe Hihifó ‘Eiki Sea ko e palepale mei Vahe Hihifó, Tongatapu 6 na’a ne ma’ú ‘a mahu pea na’e lavea ai ‘a Tongatapu 5. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave atu ko ē ki ai ki he ‘aonga ‘a e ngāué ‘oku mahu’inga ke hokohoko ‘a e ngāue ko ení. ‘Oku ‘i, pea ‘i he tu’unga ko iá ‘oku ‘ikai foki ke fai e ngoué ni ia pea ngata pe ia ‘ia kimautolu. Ko e ngoué ia ‘oku tufaki mai ki koló ni, lave ai ‘a e ‘ū ngaahi vāhenga ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau ‘api ‘utá pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e maa’imoa ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Ngoué.

‘Oku ‘ikai ke fa’a fai ha lave ia ‘i he ngaahi palé si’isi’i ia, ka ‘oku fai ‘a e ngāué ni ko e ‘ofa fonua pea mo e tauhi ‘a e kaha’u ko ē ‘etau nofó. Mou mea’i pē na’a lavea ‘a Ha’apai, kau atu mo Ha’apai hono tauhi. Mālō ‘e Sea ma’u faingamālie.

Mateni Tapueluelu: Sea te u lava ‘o faka’osi atu ‘Eiki Sea he me’a fakahoha’a ki ai e motu’á ni ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Fokotu’u koe’uhi ko e mahu’inga e faka’ali’ali ngoue ke fakakaukau’i he Pule’anga hano fakaivia eni & kakai ‘ikai ha’anau kelekele

Mateni Tapueluelu: Pea u fokoutua au ki lalo. Sea ko e ‘uhinga Sea ‘a e fakahoha’a ko eni

kau ko ē ki he faka'ali'ali ngoué ke mahino ko ē hono mahu'ingá. He 'oku 'i ai e tui Sea pea ko u fakalukufua atu pē 'i he vouti ko eni 'Eiki Sea. Ki he kaha'ú ke fakakaukau mu'a ke 'i ai hano tokonia 'o e kakai ko ē 'oku nau vekeveke ke poupou ki he maa'imoa ko eni pea kau ai hono ngoue'i ko ē 'o e, hotau kekelelé ke tokoni'i mu'a he potungāue ko eni 'a e ni'ihhi pehē. Ha kakai 'Eiki Sea 'oku nau fie ngoue mo poupou ki he maa'imoa ko eni ka 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kekelele.

Pea makehe pē mu'a mei he fakakaukau'i 'o ha me'a'ofa palau pe ko ha toe me'a'ofa ange, kae fakakaukau'i mu'a ke kau ai ha tokonia 'o e kakai fakakelelele 'Eiki Palēmia ke nau poupou ai lava 'o poupou ai ki he polokalama maa'imoa ko eni 'i he kaha'ú. He 'oku ou tui 'Eiki Sea kau ai e motu'á ni mo e vahenga 'a e motu'á ni. 'Oku 'i ai e kakai tokolahi 'oku nau fie ngoue ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha kekelele, na' lava 'o kau ia 'Eiki Sea 'i he fakakaukaua ha pale 'o foaki ha ngaahi kekelele fakataimi pē ia ke ngoue ai 'a e kakai 'Eiki Sea. Ka ko u fakamālō atu Sea 'i he ngāue 'oku fakahoko he 'Eiki Minisitā mo e fakakaukau, kapau pē 'e 'i ai ha ivi 'a e Pule'angá pea toki hoko atu ai 'a e polokalama houa palau ma'á e kakai. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na ka u ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e hā e fakatonutonu e Feitu'una?

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e kekelelé 'oku 'ikai ke fai'aki ha aleapau ha totongi pale ha fa'ahinga katoanga. Hā hono 'uhingá, ko e to'o pē mei he *constituency fund* ka ne kole ha lisi 'i he 'uhinga e kekelelé ko e 'uhingá ko hono fei, ko hono vāhengá kapau 'oku nau fie 'ai ha kekelele ke ngoue. Ka 'oku 'ikai ke to'o noa'ia ha pa'anga ko ha pale pe ko ha me'a'ofa 'o 'uhinga ai 'a e aleapau 'o e mahu'inga 'o e ma'u kekelele he 'uhinga 'o e Lao Kekelelé. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Fonua.

Mateni Tapueluelu: Lelei pē me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā Fonua ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku Sea ke tuku ki he Pule'angá he 'oku 'i ai e kekelele 'o e Pule'angá. Na'e 'i ai e ni'ihhi heni na'e kole kekelele he ngaahi ta'u kuo maliu atu pea na'e tokoni'i pē ia he Pule'angá. Fakakaukau tatau pē Sea ke tuku pē ki he Pule'angá ke nau hanga 'o fakakaukaua he 'e lava pē 'enautolu 'a e mafai ka ko e ki'i fakakaukau pe ia mo e fakatangitangi. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Niua 17 me'a mai.

Fakatangitangi Niua 17 ki ha palau ma'a e ongo Niua ke tokoni he ngāue 'a e ongo motú

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea 'oku fiefia e motu'á ni ia 'i he a'u mai ki he vouti ko eni he ko u tui ko e vouti eni ia 'oku lave kātoa ai 'o a'u ki Niua mo Niua. Pea ko u fiefia au ia 'i he ngaahi pale ko eni pea

mo hono faka'oatu e, 'a e ngaahi pale fakalangilangi. Sea ko e me'á foki ia 'oku si'i loto ki ai e kāingá pea mo e kakai 'o e fonuá koe'uhí ko e tokangaekina 'o e ngaahi ngoue ko ē ki 'utá.
...

<002>

Taimi: 1445-1450

Vātau Hui: Sea 'oku fie fokotu'u atu pē 'e he motu'a ni ia ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakatokanga'i ange ke ne mea'i pē mu'a 'oku lolotonga hala foki 'a Niuatoputapu, 'i he palau Sea. Mahalo 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na na'a ta ō atu, na'e me'a atu 'a e Feitu'u na ia 'o ngāue 'aki 'a e palau pē 'a e vāhenga. Na'a tau, na'a ke me'a atu ki he 'Ofisi Ngoue ko e palau ko ia 'a e 'Ofisi Ngoue ko ē 'i Niuatoputapú lolotonga 'i falemahaki ia Sea. Ka 'oku ou, ko 'eku, 'oku kau 'a e ngaahi teke ko eni 'i he teke lelei koe'uhi he 'oku kau lelei ia ki he anga ko ia 'o e ngāue ki he mo'ui pea mo e fakalalakaka ko ia 'a e ngaahi fāfili, 'i he fekau'aki pea mo e ngaahi me'a ngāue. Ka ko 'eku sio hifo pē eni Sea 'oku 'i ai pē ngaahi, 'e 'i ai pē e ngaahi me'a 'e tokoni, ka 'oku ou tui lahi ko 'eku fakamanatu pē 'aku ia, ko e teu ko eni ke folau atu 'a e *show*, lolotonga hala 'i he palau 'a Niuatoputapu pea mo Niuafou 'oku si'i lolotonga nofo mo ia 'i falemahaki 'a e ongo mīsini palau ko ia he 'oku mei 'aonga ia ki he fetukutuku 'o e ngaahi ngoue ko ia mei he ngaahi feitu'u mama'o ange, ke 'ohake ki he *show*. Ka ko 'eku fakamanatu pē ke fakamolemole pē 'Eiki Minisitā, ke mea'i pē 'e he Feitu'u na mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e me'a pē eni ia 'oku me'a 'aki 'e he Fakafofonga 17 Hou'eiki Pule'anga mou fakatokanga'i pē e, Minisitā, fakamolemole. 'Io me'a mai Tongatapu 2, pea hoko mai leva 'a Ha'apai 13 e.

Tui Tongatapu 2 kei si'isi'i ngaahi fakaivia fakapa'anga ki he pale 'o e faka'ali'ali ngoue

'Uhila mo e Langi Fasi: Fakamālō atu Sea pea 'oku ou fakatapu mo e Feitu'u na fakatapu foki mo e Hou'eiki e Komiti Kakato.

'Uluaki pē Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoue 'i he teueu'i mai 'a e Patiseti ko eni, ka 'oku ou, ki'i me'a 'oku ou tokanga atu au ki ai, hangē ko ia ne fai ki ai 'a e feme'a'akí ko e ngaahi pale ko ē 'i he faka'ali'ali ngoue. 'Oku ou tui tatau pea mo e 'Eiki Minisitā 'oku fu'u si'isi'i 'a e pale ia ko ia, 'o fakatatau ki he kau ngoue. Ko hono mo'oní 'o'ona ia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Nōpele Fakafofonga 'o Tongatapu, 'oku 'ikai ke ma'u ha me'a ia 'a e tokotaha ngoué pehē pē ki he kau fefine 'o Falehanga, mei he faka'ali'ali ngoue. 'Oku nau kei fai pē ngaahi ngāue ko eni ko e 'ikai ke ngata pē 'i he 'ofa fonuá, ka ko hono kole ko ē 'ehe potungāue ke nau kau mai 'o poupou ki he ngāue ko eni, ki he maa'imoa ko eni 'Eiki Sea.

Poupou ke fakaivia maa'imoa faka'ali'ali ngoué ke kei hokohoko atu 'i he kaha'u

Ka ko e pale foki ia ko e ni'ihī pē ia ko ia 'oku ma'u palé 'oku 'inasi ai. Ko e fa'ahinga ko ē oku 'ikai ke ma'u pale 'oku 'ikai ke nau 'inasi nautolu ha me'a 'a ia ko e fu'u tokolahi taha ia 'o e fa'ahinga ko ē 'oku nau poupou ki he maa'imoa ko eni. Ka 'oku, ka 'oku ou poupou ki he lave ko eni, ki he lau ko eni ke tokoni'i a 'a e kau ngoue 'i ha founga kehe koe'uhí ke nau kei

vēkevekefai mo nau kei fie poupou ki he maa'imoa ko eni, he 'oku ou tui pē mo au ko e maa'imoa eni 'oku mahu'inga 'aupito ke hokohoko atu pea kei poupou'i.

Tui Tongatapu 2 kapau fakaivia he Pule'anga ngaahi houa palau 'e tokoni 'aupito ke faipoupoua faka'ali'ali ngoue

Ko e fokotu'u ko eni ki he ngaahi houa palau 'oku ou tui ki ai, 'oku kau ia 'i he me'a'ofa 'e lelei 'aupito mo 'aonga 'aupito pea 'e 'inasi ai 'a e tokotaha ngoue kotoa pē. Kuo mamafa foki 'a e lolo 'i he taimi ni pea kuo hikihiki e totongi houa ko ē 'a e ngaahi palau faka-vāhenga, ka 'oku lahi 'aupito hono 'eke mai 'e he kau ngoue pē 'oku 'i ai ha houa palau ke lava ke tokoni ange kiate kinautolu. Pea 'oku ou tui kapau 'e lava, 'e he potungāue mo e Pule'anga 'o tokoni' 'i 'a e kau ngoue 'aki ha ngaahi houa palau, ke tokoni ki he'enau tō ta'u, tokoni ki hono teuteu 'enau ngaahi ngoue'anga mo e ngaahi ngāue ki Tōkanga, te nau toe fiefia ange ai mo toe hokohoko atu 'enau fie poupou ki he maa'imoa ko eni.

Ko e tokolahi ia 'oku 'ikai ke nau tokanga nautolu pē te nau ma'u pale, pē 'ikai he 'oku mahino pē ko e ki'i pale ia 'oku 'omai 'oku 'ikai ke ofiofia ia ki he'enau fakamole na'e fai 'i hono teuteu'i 'enau ngaahi ngoue, pea mo 'enau ngaahi koloa ke 'ave ki he faka'ali'ali ngoué, ka 'oku ou tui kapau 'e 'i ai ha tokoni 'i ha founa hangē ko e houa palau, 'e 'aonga 'aupito pea 'e fakafiefia pea 'e toe fakalalakala ai kimu'a 'a e poupou 'a e kau ngoue 'o Tonga ni ki he maa'imoa ko eni. Ko ia pē Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 13 'osi pē pea hoko mai 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e ki'i fakahoha'a nounou ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Veivosa Taka: ... pe ia fekau'aki pea mo e vouti ko eni hangē pē ko e me'a ko ē 'a 17 kau eni
he potungāue tokoni lahi taha ki Ha'apai kae pehē ki he Toutai, ka te u toki fakahoha'a atu ki he Toutai.

'Eiki Sea ke mea'i he Feitu'u na na'e 'i ai 'a e ngoue fo'ou na'a ke me'a ange 'o 'oange ki Foa pea ko 'eku vakai ki ai 'Eiki Sea 'oku fiema'u 'e he kāingá pē 'e toe ma'u ha pulopula ai 'a e 'akau ko eni ko e talākoni. Ko 'eku toki lave'i pē e 'akau ko eni 'Eiki Sea he taimi ko ē na'e fua ai, pea ko u tui ko e me'a lelei eni 'oku ou sio 'oku kau ia ki he mo'uilelei 'a e kāinga ko eni 'o Ha'apai. 'Eiki Sea ko e kole 'uluaki ia.

Kole Ha'apai 13 ki ha tokoni Pule'anga fekau'aki mo e vao siale mohe ke tokoni ki he ngoue vahe Ha'apai

Ko e ua ko e kole ki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'i ai nai ha fa'ahinga pale te ke tokoni mai ki he potungāue ko eni ko Ha'apai ko e lahi taha ia ko e vao siale mohe pea 'oku 'ikai ke toe lava ha taha ia, ko e lahi tahá pē ia ko e pulutousa mo e *excavator* pea u ko u tui 'e tokoni lelei ia ki he ngāue pea mo e poupou ki hono langa hake 'a e potungāue ko eni ke lava 'o toe lahi ange mo toe ivi lahi ange 'a e kāinga 'o Ha'apai.

Kole ke fakalahi vouti ki he pale & fakalangilangi he faka'ali'ali ngoue

Ko hono hoko 'Eiki Sea ko e pale. 'Oku ou poupou atu ki he pale ko eni fu'u si'isi'i 'aupito, Sea fakamo'oni 'uluaki ngaahi fakapale ko ē na'e 'ai ki he ngaahi palepalé pea na'e 'i ai 'a e pale ki he palepale 'ufi palepale lelei taha. Na'e lele mai 'a e finemotu'a Ha'apai mo 'ene toni 'e 3 'e 4 'o 'ave ki he palepalé pea 'ikai ma'u pale ia, 'a ia ko e palepale 'e tolu. 'A ia 'oku ou tukuaki'i 'Eiki Sea ko e si'isi'i ko ē 'a e pale, ko e ki'i fo'i pale ko e pa'anga 'e 1000 neongo na'e ma'u ia he ki'i motu'a pē 'i Tonga 'eiki ni, ka 'oku 'i ai 'a hono faka'ai'ai pea mo hono teke 'a e kāinga ko eni ke nau lava 'o tokoni ki he faka'ali'ali ngoué. Pea 'oku ou tui ko e makatu'unga na'a ku hanga pē 'o fakafiemālie'i 'a e ki'i fefine ko eni koe'uhí ko 'ene lotomamahi he ma'u he ki'i *Hilux* na'e uta ange ai 'a e fo'i 'ufi 'o ne ma'u ko ē 'a e pale ki he 'ufi ka ko e toni eni ia 'e 3 'e 4 pea ko u tui 'Eiki Sea ko e taha ia 'eku fakamo'oni'i si'isi'i fau pea ko u kole atu ke ki'i fakalahi 'a e kongā ko ia.

Fakamālō'ia ngaahi tokoni Pule'anga kuo 'inasi vāhenga Ha'apai 13

'Eiki Sea ko e me'a hono hokó ko e fakamālō ki he potungāue ko eni kimu'a na'a nau tokoni ange 'a e houa palau 'e 200 tupu ki he vāhenga Ha'apai 13 pea na'e lava ai 'o kakato ai 'a e vahe Kauvaí mo e vahe Foá, pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē lea 'a e punake 'oku ne pehē mālō eni tulutā ka ko u fiema'u ha moana, pea ko u tui ko e fakatangi ki he 'Eiki Minisitā ko eni pea ko u tui 'e laumālie lelei ki he kole pea mo e fiema'u 'a e kāingá pea 'oku ou toe kole ai pē 'Eiki Sea ki he Minisitā *Trade* ke hokohoko ai pē ho'omou tokoni mai ki he kāinga ko eni ki hono fakaivia 'a e 'ave 'enau ngaahi koniteina ki muli 'o fakatau atu ki ai. Ka ko u tui 'oku ola lelei ne lava ai 'a e koniteina 'e tolu 'i he ta'u ni 'Eiki Sea makatu'unga pē ia mei he poupou 'a e potungāue ko eni. 'Eiki Sea 'oku nau fekau'aki ki he lava ko hono tokoni'i mo poupou'i 'a e ngāue lahi ko eni. Sea mālō kuo u ma'u e faingamālie pea kuo mahino ki he motu'a ni ko u fokotu'u atu ke tau tali 'a e vouti ko eni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki me'a mai 'io 'Eiki Nōpele 'Eua fakamolemole pea hoko mai 'a 'Eua 11, Tongatapu 5 pea Tongatapu 8 ē pea toki hoko mai 'a 12 e.

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni ko e Potungāue Ngoue ko e polokalama 15 'a ē fai ko ē foaki ma'u pale 'oku fe'unga pē ia Sea...

<007>

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku: .. 'a ē ko ē na'a ke me'a mai ki ai 'anenai. Polokalama 15 peesi 293 'oku 'i ai e 164 kilu pea 'i he Polokalama 15 - 297 'oku 'i ai 'a e 50000 ai Sea. Mālō Sea e fale'i mai e motu'a ni ke u lava ma'u e 'ū fika. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a ko ē ki ai 'Eiki Sea, fakalūkufua ko ē 'Eiki Sea 'o e pa'anga ko ē 'oku foaki ki he me'a'ofa 'a eni ko ē 'i he polokalama patiseti fakalūkufua 'oku fe'unga mo e 94 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: 94 miliona ko ia 'i fē'ia fakamolemole.

Lord Nuku: Peesi 8 ko e polokalama 15 'oku fe'unga ia pea mo e 94.7 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha 94 miliona ai fakamolemole ko e 99 pē ‘a ia ko e pa’anga tokoni mei muli.

Lord Nuku : Me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi 15.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io. 94.

Lord Nuku : 94 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni pa’anga koloa mei muli.

Lord Nuku : ko e me’a pē ‘oku fai atu ki ai e fakahoha'a ‘Eiki Sea koe’uhi ko e me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi ko e fo’i me’a pē ia ‘oku tu’u mai ko ē ai. Fe’unga mo e 94 miliona. Ka ko ‘eku ‘omai ko ē ki he Potungāue Ngoue ...

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki Pule'anga, mou ki'i fakatonutonu mai ange ma'u 'a e motu'a ni koe'uhi ko e *budget support* eni mei muli - *in kind* 'i ai mo e pa'anga ai *cash*.

Lord Nuku : ‘A e polokalama 15.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io polokalama 15 eni ‘oku ‘i ai e 94 ‘i ai mo e pa’anga mei muli ko e 70, ‘i ai mo e pa’anga ‘esitimeti tokoni koloa mei muli ko e 24 pea mo e 16 ko ē. Koe’uhi ke tokoni ki he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko ia ko e pa'anga ia ko ia 'oku fakalūkufua ai 'a e pa'anga tokoni pa'anga pea mo e pa'anga ko eni tokoni ki he Patiseti pea mo e pa'anga ko eni mo e ngaahi koloa ē. 'A ia 'oku fakakātoa 'a e fo'i laine ko ia ki he 9 mano, 94 miliona ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga. Mālō.

Tokanga ke fakalahi mei he \$200000 vahea he Patiseti ki he pale faka'ali'ali ngoue & toutai

Lord Nuku : Ko ia Sea. Ko e me’a ko ia ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni 'Eiki Sea ki he pa’anga ko eni ‘oku to’o mai ko eni ko ē ko ē ki he ngoue ‘a eni ko ē ‘i he polokalama 15 ki he ngaahi tokoni. ‘A eni ko ē ki he ma’u pale. ‘A eni ko ē na’a ke me’a mai ‘aki ‘anenai 293, ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ai ‘e 160000 pea mo e pa’anga ‘e 50000. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoha'a ‘aku 'Eiki Sea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā he'ene fai e fatongia 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku 'oange ma'ana. He 'ikai ke, ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'uhinga atu ai fai e fakahoha'a 'o sio ki he pa'anga fakalūkufua ki he'ene 94 miliona kae 'omai pē ki'i pa'anga 'e 200000 ki he peseti lahi taha ko ē fonua hangē ko ē ko ē na'e fai ki ai e fakahoha'a ko ia 'anenai.

He ko e me’a eni ia ‘oku a’u tonu ko ē ki he kakai ko ē fonua ‘a e pale ko eni. He ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ia he ko e konga lahi foki e ‘uhinga ‘o e fai e *show* Sea, ke mahino he ‘ikai ke fai ha hōngea he fonua. Pea ko hono faka'ai'ai 'o'ona ia 'oku taha pē ko e fakapale. He 'oku 'ikai, ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga atu au ki ai 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e fakapale ko eni ko hono faka'ai'ai ia na'a 'i ai ha honghe he fonua ni. He ko e ma’u pale ia ‘e ma’u pē ia ‘e he tokosi'i. Ka ko ‘ete sio ko ē ki hono tokangaekina ‘oku ou fakamālō'ia au ki he 'Eiki Minisitā, he ko e tonu ko ē ko e ki'i pa'anga ia ko eni mahalo na'e tonu ke vahe 'aki pē ia 'e 'Eua.

He ko 'eku faka'uhinga atu ko ē 'eku fakahoha'a foki 'oku pehē ni. 'A ia ko 'etau Patiseti ko eni, 'a ē ko ē ki he vahe ko ē ka hoko, 'a eni ko ē he 'ū *show* ko eni ko ē 'oku te'eki ai ke fai. Ko 'eku fie lave'i pē 'e au ia pē ko e silini eni ia ki ai pē ko e silini 'oku 'osi tānaki ia ki he me'a. 'A eni ko ē ki he *show*. Ka ko 'eku 'uhinga atú, kapau 'oku malava pea liliu mu'a 'a e fika ko eni 'o fetu'oaki holo pē 'i loto, ka 'oku tonu foki ke tau'alu kitautolu ki he me'a ko ē 'a e Falepa'anga mo e me'a koe'uhi ke fai ha feunu'aki ai 'a e silini, na'a lava ke hiki hake e me'a ko eni ko ē ki he kau ngoue. Ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai e fakahoha'a. 'Oku ou tui 'oku tonu ke lahi 'aupito e pale ke 'ave ki he kau ngoue mo e kau toutai. Mei he pa'anga ko eni ko ē...

<008>

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku: ... 'oku tānaki ko ē ko ē meia nautolu ke fai 'aki 'a e totongi me'a'ofa ko eni Sea ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia fakalahilahi hake pa'anga ia ko ē Minisitā Ngoue ke 'uhī ke ne lava 'o hiki hake he 'oku mea'i pē ia he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku me'a mai pē 'oku fu'u si'isi'i 'ene ki'i silini. Pea 'oku 'uhinga ia e fakahoha'a atu ko e fakahoha'a pē foki ki taumu'a na'a fai ha fe'unu'aki pea 'uhī ka tau toki liliu e fika he a'u ko ē he taimi te tau hanga ai 'o pāloti'i fakalukufua e me'a.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea.

'Ikai malava ki ha Mēmipa ke to'o pe fakalahi Patiseti tukukehe Pule'anga 'oku ngofua ke fe'unu'aki pa'anga he Patiseti

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e meimei Hou'eiki ko e meimei ko e Fakafofonga eni 'e ua pē tolu 'oku nau poupou ke fai ha tokangaekina 'a e 160000 mo e 50000 'a ia 'oku 200000 ia pea ko e kole atu e ki he Pule'anga koe'uhī he Hou'eiki Pule'anga 'i he kupu 185 'o 'etau tu'utu'uni 'oku 'ikai ke ngofua ia ki he kau Mēmipa ke nau to'o pē fakasi'isi'i pē fakalahi he *item* he vouti. 'Oku 'ikai ngofua ke fokotu'u ke tānaki atu (a) *item* fo'ou ki ha vouti pē ko ha vouti fo'ou ki he 'Esitimeti.

Ka 'oku talamai 'e he kupu 3 ia neongo 'a e Tu'utu'uni 1 mo e 2 mo e 3 'e ngofua ki he Pule'anga ke fokotu'u pe tānaki atu 'a ia ko e kole atu pē ia kia moutolu he toe 'i ai ha'amou tānaki atu he, vakai 'a ia kuo lava eni e fo'i *show* 'e ua pehē leva 'e 'Eua na'e tonu ke 'oange pē ki 'Eua pē.

Ka ko e taimi ko ē 'oku fai ai ha houa 'ilo ha fa'ahinga fakataha'anga ko e tokolahi pea fiema'u lahi 'aupito 'aupito e kakai heni. Pea nau poupou ki he ngaahi me'a kotoa ko ē 'e fai. Ko e *show* ko eni 'oku kongā eni 'oku mahu'inga 'aupito 'oku me'a atu he Pule'anga 'oku muimui he 'Ene Afio. Minisitā Pa'anga.

Fakahā Pule'anga fai fengaue'aki mo e ngaahi Potungāue & fakatokanga'i ngaahi kole fekau'aki mo e pale he faka'ali'ali ngoue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Fakafofonga 'io ko e ki'i fakama'ala'ala atu pē ko e 94 miliona 'a ē foki hangē ko ē ko ē ko 'eku lave atu 'anenai 'oku 'i

ai e ngaahi tokoni kehekehe ka 'oku kau ai foki mo e ngaahi tokoni *grant* ia hangē ha ki'i tokoni me'a'ofa ia hangē ko e ngaahi me'a ki he ngaahi ako'anga 'a e ta'efakapule'anga. Kau ai mo e ngaahi totongi *subsidy* ki he ngaahi me'a ngaahi fakamole pehē 'a ia 'oku nau kau katoa he fo'i laine ko eni 'oku ou fakamamafa'i atu.

Ko e pa'anga tokoni ko eni 'i he Ngoue ki he me'a'ofa 'io 'oku fakatokanga'i pē 'a e hangē ko ē na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngoué ka ko e ki he ngaahi ko ia ko u tui pē 'oku 'oku ko e pa'anga kuo vahe'i 'e tokoni ia ki he 'e tokoni ia ki he ngaahi faka'ali'ali ngoue ko eni 'oku hoko atú. 'Oku 'i ai pē fengāue'aki mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga koe'uhí pē ko e ngaahi tokoni mo e ngaahi tafa'aki taautaha 'uhī ke tokoni e ngaahi pale 'oku 'oku foaki he faka'ali'ali ngoue mo e ngaahi 'ū ngaahi me'a pehē. Ka 'oku fakatokanga'i pē 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki 'io me'a mai.

Kole Nōpele 'Eua ki he Pule'anga 'oku malava pē fe'unuaki e pa'anga he Patiseti ke tokoni'i kau ngoue & toutai

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia kapau ko e anga ē fakamatala ki he anga ko ē feitu'u 'oku 'alu ai e silini. Ko e kole atu ko e fiha mu'a 'oku ko ē 'oku nau lava 'o ma'u mai e 'ū me'a ko e fiha mu'a 'oku tokoni ki he ngoue fekau'aki pea mo e fakapale ko eni ko ē 'oku fai he kuo nau 'osi hanga nautolu 'omai e fika. Ko e 200000 ka ko 'eku tui ko ē 'a e motu'a ni 'oku si'isi'i ki hono faka'ai'ai ko ē me'a ko ia ko e *show*.

Ko 'eku kole pē 'a'aku ia pē ko 'eku kole pē ia he ko ē 'oku anga ko ē hono tuku mai mei taumu'a Sea mo'oni ia he 'ikai ke mau lava mautolu 'o hiki ha fika pē fakasi'isi'i ka 'oku lava pē e fe'unu'aki. Ko e 'uhinga ia na'e fai ai e lave ko ē ki he 94 miliona Sea ke fai ha fe'unu'aki mei ai na'a 'ilo angé 'oku toe 'i ai ha ki'i 'inasi ai e kau ngoue mo e kau toutai ko e 'uhinga pē ia e kole ka nautolu he ko nautolu pē te nau lava 'o fai hono fe'unu'aki. Ka 'i he 'omai ki Fale Alea ni ke fakapapau'i e fika ko ia Sea. Ko e 'uhinga ia e kole au pea kapau 'oku nau pehē pē nautolu ia ka ko e 'uhinga e kole atu ke tokoni mai ho Fale. Mālō Sea.

Tali Pule'anga 'oku 'i ai ngaahi tokoni kehe mei he 94m 'oku 'omai fakapipiki mei he ngaahi tokoni mei muli

'Eiki Palēmia: Sea sai pē ke ki'i tokoni atu. 'A ia ko e ko e fakakātoa eni ia e ngaahi tokoni kehekehe. Kau ai e hangē ko ē na'e me'a atu e Minisitā Pa'anga kau ai ai e *subsidy* 9 miliona mo e me'a ki he ako 'a e 'ū ako ta'epule'anga *non-government* he ē. Kau ai 'a e mo e sēniti 'oku 'ave ki *USP* 'oku fakataha'i katoa eni he ē. Pea ko e ki'i ko e ivi ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki ia ko e me'a ia ko ē ki he fakaivia 'a e ngaahi *show* ko eni ko eni na'e 'omai he ē. Ka ko e 'uhinga fakakātoa ia 'a e katoa ke 'oua 'e 'ai pehē 'oku 94 miliona pea to'o mai pē e 200000. Ko e 94 ko ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia 'oku 'omai 'aki pea ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ha 'ū *grant* mei he 'ū fonua muli 'oku 'omai fakapapau ke ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

'Eiki Palēmia: ... fai ke 'ai he ngaahi ngāue makehé. 'A ia ko e 'uhingá pe Sea 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia mai e 94 pea mau to'o hake pe 200000 'o 'ai ki hē. 'Oku 'i ai pe 'ū taumu'a 'oku

fakapipiki he 'ū pa'anga tokoni ko ení Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni pe Feitu'u na 'Eiki Palēmia, Hou'eiki kapau pe te ke me'a hifo ki he peesi tatau pe na'á ke me'a ki ai peesi 8. 'A ē 'oku 'i ai e pa'anga, koloa mei muli ki he Patiseti pe ko e *Government Budget Support*. 'Oku 'i ai pea mo e, 'oku 'i ai e pa'anga mo e koloa ē. Peá ke me'a hifo ki he fo'i kongá kimu'a 'i he 15 pe, 'oku 'i ai e 'esitimeti 'o e tokoni koloa mei muli, 'a ia ko e *in kind* ia. Pe 'oku tonu, pea fakatonutonu mai 'Eiki Minisitā. 'A ia ko e fo'i faikehekehe ko ē meí he 94 ki he 24 'oku malava ai ke fai ai hono tokangaekina 'a e me'a'ofa ko ē ki he, ka ko e me'a pe ke mou fakatokanga'í kau Mēmipa. 'I he 15 pe 'oku to'o 'e he Pule'angá meí he fo'i vouti tatau pe ko ení 'o 'ave 1.5 miliona ki he tafa'aki ko eni e sipotí, ki he Potungāue *MIA*.

'A ia 'oku 'ikai ke ngata pe he me'a'ofá ka 'oku toe 'i ai mo e ngaai me'a kehe 'oku tokoni ki ai e fo'i vouti ko ení. Ka 'oku fakatokanga'i pē'e he Pule'angá

Lord Nuku: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pe ia fakahoha'a atú he ko u tui 'oku fu'u si'isi'i. Ko e 'uhinga pe ia e fakahoha'a atú, mahinó he ko u hanga pe 'e au 'o lave'i 'Eiki Sea 'a e 'ū pa'anga holo ko ení mo hono ngaahi vahevahe holo. Ka ko 'eku 'uhinga pe 'eku fakatokanga atu 'aku ia ko e fakatokanga pe au ki he ngoué mo e kau toutaí. Pē 'e lava ke toe ki'i fakaleiange ko e ngata'angá pe ia.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ko ē kuo 'osi me'a mai pe 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku nau fakatokanga'i e me'a ko ení fekau'aki mo e me'a 'okú ke tokanga ki aí. Hoko mai leva

Tevita Puloka: 'Io

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pe Tongatapu 1 na'e 'osi 'i ai 'etau fakahokohoko ē. 'Eua 11 pea hoko mai 'a 8, 13 pea Feitu'u na pea toki Fika 5.

Tokanga 'Eua 11 ma'olalo e tupu 'i he sekitoa ngoue 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e kongá 'uluaki 'eku fakahoha'a Sea ko e sio fakalukufua pe ki he sekitoa ko eni he ngoué. Kapau 'e toki 'i ai ha ki'i taimi ange 'anai ange kapau 'e 'osi 'eku taimí pea toki 'omai pe ke fai 'oku 'i ai e ki'i ngaahi fehu'i pē. Ko e tafa'aki ko eni ki he ngoué 'e Sea 'oku mahino foki ko e Patiseti ko ení te tau hanga 'o 'oange ki he Potungāue ko ení 'a e Patiseti ko e 12 miliona. Ko ia 12.1 miliona ke fakahoko'aki 'enau ngāué.

Ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai Sea he koe'uhí 'oku tau fa'a hoha'a foki kapau 'e 'oatu ha pa'anga ki ha nima ha potungāue ke fakahoko'aki ha ngāue. Pea 'oku fakafoki mai 'a e me'a 'e ua, 'uluakí ko e fakafoki mai e me'a faka'ekonōmika. Pea ko hono uá ko hono fakafoki mai e me'a fakasōsiale. 'A ia ko e potungāue ko ení 'okú ne ma'u e ongo me'á 'e ua.

Ka ko u tokanga ki he me'a ko ē 'oku foki mai ko ē meí he ngoué he ko e fakatatau ko eni ki he Fakamatala ko ē he Patisetí. Ko e *economic return* ko ē meí he ngoué 'oku ma'ulalo. 'A ia ko 'eku fakatātā eni kapau te tau 'oange 'a e Patiseti ko ē 'o e ta'u ní. Ko e hā e me'a 'oku tau faka'amu ke foki mai meí he ngoué 'i he mahu'inga fakapa'angá. Ko e fakamatala ko eni faka'ekonōmika ko ē 'oku hā mai 'i he 'etau *Budget Statement* mo e ngaahi līpootí. Ko e *rate of return* ko ē meí he ngoué 'oku ma'ulalo ia. 'A ia 'oku tau 'alu atu pe 'a e me'a tatau 'o fakafoki mai pē me'a tatau he ko e me'a ko ē 'oku tau ma'u meí he ngoué tautautefito ki he *export*. 'Oku vāvāofi pe mo e fika patiseti ko ē 'oku tau hanga 'o 'oatú.

Ka ko e anga eni ko ē 'o 'etau fakakaukau Sea, kapau leva ko e me'a eni ko ē 'oku talamai ko ē 'e he tau fakamatalá ko e peseti 'e 88

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea ke 'eku ki'i fie 'ilo pe, ko fē ko ā 'a e peesi ko ē 'oku 'asi ai 'a e *rate of return*, ma'ulaló pea ko e hā leva e mā'olungá. Ko e 'ai pe ke *clarify* mai pe 'a e me'a

Taniela Fusimālohi: Ke ki'i sio angé ki he peesi 58 ko ē 'o 'etau *budget statement*.

'Eiki Palēmia: *Budget Statement*

Taniela Fusimālohi: Ko u sio au he fakapālangí

'Eiki Palēmia: Na'e fai pe foki e tokanga foki ia heni Sea, he taimi foki ko ē na'e tō ai ko ē 'a e efu ko ē meí he mo'ungaafi na'e 'i ai e uesia ai. Pea taimi ko ē na'e ta'ota'ofi ai e Koviti na'e 'ikai ke lava atu e ni'ihiki ki 'uta ko e 'uhingá pe ko e *restriction* ko iá. Ko e 'uhingá ke fakafaihehekehe'i 'a e ngaahi me'a ...

<010>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Palēmia: ... me'a na'e hanga he 'ātakaí 'o uesia ai e ngoue 'e ni'ihiki mei he fakahoko tau pehē ta'e-*efficient* 'a e ngoué., 'A ia ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ko ē ki he fo'i fakalea ko ení Sea. Pe ko e 'uhingá pe ia ko e me'a na'e hoko ko ē he taimi ko iá pe ko e 'uhingá 'oku tonu ke fakalelei'i e 'ilo 'a e kau ngoué hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11. 'A ia ko ē, ko fē ko ā e fika na'e 'uhinga?

Taniela Fusimālohi: Peesi 58 e fakapālangí 'oku ...

'Eiki Palēmia: 'A e peseti 'e 18 'a e *GDP*?

Taniela Fusimālohi: Peseti 'e ...

'Eiki Palēmia: 'A ena 'oku 'asi mai ko e sekitoa ngoue, vao'akau mo e toutaí peseti 'e 18.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ko u lau 'e au 'a e me'a ko eni 'oku pehē ko e *previous years negative 0.6 percent* 'a ia ko e tupu, ko e me'a ia na'e ma'u mei he ngoué. Kae *project* 'i he 2023 ke tupu peseti 'e 2 mo e poini 'e 5.

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'A ia hangē ko 'eku lau ko ē taimi ta'ota'ofi ai 'oku 'ikai ke te lava 'alu 'o huo mo alā me'a pehē ko e 'uhingá pē ko e ta'ofi ko ē he Koviti-19. 'A ē na'a ku fakahoko atu ko ē 'anenaí. 'A ia ke 'uhingá ke to'o fakatalatala ia mei he fakahoko lelei pe ta'elelei ko ē 'a e ngoué ke mahino 'a 'ene, 'a e *ROR* ko ē ki aí. He ko e ngaahi taimi pē ko ē 'oku ta'ehuo aí 'oku tau 'osi 'ilo pē me'a 'oku hoko ko ē ki he ngoué. Taimi ko ē na'e tō ai e efú na'e 'i ai 'a e uesia lahi ai. Mahino 'a ia ko ena sio 'oku 'asi hake leva ia ko ená 'oku hiki hake e sekitoa ni 'o peseti 'e 2.5 he ta'u fakapa'anga 2023 mei he holo peseti 'e 0.6 'i he ta'u fakapa'anga ia kimu'á, 'a ia 'oku 'i ai e fakalaka ia. Na'e holo 'aki ia e poini 6 ka ko eni ia 'oku faka, hiki 'aki 'a e 2.5. 'A ia 'oku ngalingali 'oku ki'i *recover* mai pe 'oku toe mo'ui mai 'a e tafa'aki ni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘A ia ko e fiká pē eni ‘oku ‘asi ko ē ‘a ia ko ‘etau foki mai ia ki he ngoué ka ko e fakatatau ko ē ki he ngaahi fika kimu’á ‘oku ‘ikai ke toe fu’u kehekehe. Ko ‘etau foki mai pē tautolu ia ki he me’a tatau pē. Ko e me’a ko eni ‘oku hā ko ē he fakamatala ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Ko e me’a na’e ‘uhinga ai hono fakatonutonu ‘anenaí ke mahino ko e fika ko ē na’e ‘asi maí na’e holo he ta’u kimu’á ka ko eni ‘oku ‘alu hake ‘aki e 2.5. ‘A ia ‘oku ‘alu ke sai ange, ‘a ia ko e ‘uhinga ia e fiká Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ka ko e sio ko ē he palakalafi hoko maí ko e fakafuofua ‘a e tupu ‘a e sekitoá ni ‘i he ngaahi ta’u ‘e tolu ka hoko maí ‘oku ‘ikai ke toe kehekehe ia mo e 2.5 ko ē, ‘a ia ko ‘eku ‘uhingá ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, tau nofo pē mu’a he me’a ko eni he taimí ní he ‘oku ‘ikai ke tau mea’i hā e ‘alunga e, na’a a’u ia ki he uike ta’u kaha’ú ‘oku toe pā e mo’ungaafi ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea ‘e toe holo ia mei he 2.5 mo e 2.8 ki he poini 6.

Tokanga ke ‘oange ha patiseti lelei ma’a e sekitoa mahu’inga ‘oku peseti ‘e 88 ngaahi famili nau fakafalala he ngoue

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ka u hoko atu ‘eku fakamalanga he koe’uhí ko e sekitoá ni ‘oku mahu’inga he ko e peseti ‘e 88 e ngaahi fāmili ‘oku nau, ‘oku nau falala ‘i he sekitoa ko ení. Ka ko e, he ko e fakamatala ko ē fekau’aki mo e tau ngoué ‘oku ‘osi ‘ilo’i pē ia he tokotaha kotoa ‘i he ‘etau ‘ekonōmiká, ‘ilo’i pe ia he tokotaha kotoa ‘oku fakafalala pē ‘i he me’a ko ení. Ka ko ‘eku poini Sea, ko e hā e ‘uhinga ‘oku tau kei ‘oange ai ‘a e patiseti pehé ni ki he potungāue mahu’inga pehé? ‘A ia ko e ‘uluakí ia. Kapau leva ko e peseti ‘e 88 ‘o e ngaahi fāmili ‘oku nau fakafalala ‘enau, ‘a eni ko ē te nau, ke nau fua ‘a e tukupau ko ē ‘oku tau tānaki maí, ko eni ko e me’a eni ko é ‘oku tau ‘alu ko ē ke fai’aki e fakalalakaka he sekitoa ngoué, ‘a ia ko e ‘uluakí ia.

‘A ia ko ‘eku fehu’i ia pe ‘oku tonu ke tau ‘ange ā ha patiseti lelei ange he ‘oku tau fanongo ki he me’a ko ení ‘e Sea ‘i he, ‘i he mahino mai ‘oku ‘i ai e ngaahi fakafe’atūngia he sekitoa ngoué. Hangē ko ení ‘uluakí ko e me’angāué. Ko eni ‘oku tau fanongo ki he me’angāué hono ‘ai ‘a e palau, ko e ngaahi me’a kehekehe fekau’aki pea mo e tauhi ‘o e ngoue. Ko e ngaahi me’a ko iá ‘oku ‘ikai ke hā mai ia he Patiseti ko ení ‘oku ‘ai ke feau ha me’a pehé. Mahalo ‘oku hā ia ‘i he fakamatala ko ē ke tau toki ō ‘o nō peseti ‘e 1 ko ē ‘i he pangikē. Ka ‘oku toe ‘asi mai mo e fakafe’atūngia ia ai. ‘Oku ‘ikai ke lava lelei ‘o fai ha nō he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u ia ‘a e pangikē ‘oku nau faka’amu ke fakakakato. ‘A ia ko e ‘uluakí ia ko e me’a ‘oku ‘asi mai ko ē hení, ko e hā ‘a e me’a ia ‘oku fai he Patiseti ko ení ke faka, ke to’o angé ‘a e fo’i fakafaingata’a’ia ko ē ko e me’angāue.

Mo’oni pē na’e fai mai ‘etau tufa ko e ngaahi palau ka ko e taki ua ‘a e vāhenga. ‘Oku tau ‘osi sio pē ‘i hono ngaue’aki ko ē ngaahi palau he ngaahi ...

<002>

Taimi: 1515-1520

Taniela Fusimālohi: ... vāhenga, ‘oku kei si’isi’i ‘aupito, pea koe’uhi ko ē ‘e si’isi’i ai ko ē ngaahi palau ‘e ‘alu leva ke mamafa ‘a e fo’i houa. ‘A ia ‘i he’ene tu’u ‘a’ana ia ko ia, ‘oku ‘ikai ke fu’u tokoni fēfē ia ki he tokotaha ngoue.

Ko hono ua Sea ko e tafa’aki ko eni ki he fakapa’anga hangē ko ‘eku talanoa ko ē ‘anenai he ‘oku mahino mei he’etau fakamatala fakalukufua, ‘oku si’isi’i ‘aupito ‘a e pa’anga tukuhau ko ē ‘oku tau tānaki fakalukufua ‘oku si’isi’i ha konga ia ai ke fai’aki ‘a e ngaahi ngāue pehē, ‘a ia ko ‘etau me’a leva ‘oku tonu ia ke foki ia ki he pa’anga tokoni, ke fakaai mei ai. Ka he ‘ikai ke lava ‘e he pa’anga tokoni ia ‘o fakaai ‘a e vāhenga kotoa pē ‘i he’enua fiema’u me’angāue.

Ko e taha ko e fiema’u pa’anga ko ē ‘a e tokotaha ngoue ke fakahoko ‘aki ‘a e ngoue ko ē kae lava ‘o mavahe mei he tafa’aki fakasōsiale ko eni ko e tauhi pē hono fāmili, ke lava ‘o komēsiale ‘ene ngāue. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku tau ‘ave ki he pangikē, pea ‘oku tau vahevahe ia ai, Pangikē Fakalalakaka, tau vahevahe ia ai, ki he ngoue, toutai mo e takimamata. Ka ko e lahi ko ē ‘o ‘etau pa’anga ko ē ‘oku ‘ave ki ai ke tāketi’i ‘a e kau ngoue ko eni ‘oku nau lau mano, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fe’unga e fo’i ngāue ia ko ia.

Tokanga ‘oku vaivai e ngāue ke akonekina tafa’aki ki he ngoue

Ko hono tolu Sea, ‘oku ou pehē ko e tafa’aki ko eni ki he ako’i ko ē tokotaha ngoue ki he liliu ko ē ‘a e fakakaukau pē ko e *mindset* ki he me’a ko e ngoue, pea ‘oku ou tui ‘oku kei vaivai pē. Ko ‘etau, ‘i he tafa’aki ko eni ki he ako ngoue, ‘oku ‘alu ia ‘o fu’u tō ia ki he faka’atamai, kae ngalo ‘a hono ako’i lelei ‘o e kau ngoue ia ko ē ‘oku nau o ki Tōkanga ‘o fakahoko ko ē ‘a e fatongia ko ē ‘o e ngoue.

Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku talanoa pehē Sea, koe’uhi ko e patiseti ko eni mo hono lahi mo e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e faka’amu ‘a e palani ko eni ‘a e potungāue. ‘Oku mahino mei he hisitōlia ‘o ‘etau fai ‘a e ngoue na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’a tau o ki ai, ‘o a’u ki ai ‘o ‘ilo hono lelei pea tau toe foki mai tautolu ‘o toe feinga ke foki ki ai ‘oku ‘ikai ke toe lava ia. Ko e ‘uhingā pē ko e fa’ahinga fakaiuia ko eni ‘oku tau fai ko eni. Hangē ko ‘eku fakatātā eni ki he taimi ko ē na’a tau o ai ko ē ki he tafa’aki ko ē e hina, tau o ma’u ‘a e māketi ko ia ‘o lahi fe’unga, ‘ohovale pē ‘oku tau toe foki mai tautolu ia pea tau toe oatu ko ē ke feinga tu’o 2 ki Siapani ki he hina, ‘oku toe faingata’aange ia he fo’i ‘uluaki feinga.

Tokanga ki he ‘ikai tokangaekina tafa’aki ki he ngoue vanila mo e kava

Ko hono ua ko e vanila, na’a tau ‘alu mo e vanila, Vava’u, Vava’u, a’u mai ki’i afuhia mai ki ‘Eua ‘alu mo ia, ‘alu ‘a e māketi ko ia ‘o ma’u ai ‘a e pa’anga lelei na’e *economic return* ki he fonua na’e sai. Ko eni ia kuo ngalo ‘a e vanila ia ‘ikai ke u sio au ia he ‘oku fai ha fakamamafa ai neongo ‘oku fai ‘a e tufa pulopula.

Ko e taha ko e kava, na’a tau ‘alu ki he māketi ‘o e kava ‘o a’u ki ‘Iulope ‘ohovale pe ‘oku hoko ‘a e me’a foki mai, tau toe feinga eni faingata’a, taimi ko ē mataka ko e me’a tatau ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu mei he Pule'anga kau 'a Tonga he lahi taha 'enau uta kava ki muli

'Eiki Palēmia: Ko Tonga 'oku lahi taha 'ene uta kava ki 'Asitelelia, fakafehoanaki ki Fisi, Vanuatu mo e 'u fonua uta kava, ko Tonga ni 'oku lahi taha. 'A ia 'oku 'ikai ke tau pehē 'oku holo, 'oku 'alu ki 'olunga, kau ai 'a e fonua 'oku fakafofonga' i 'e he Fakafofonga, 'a e lahi ko eni 'etau kava, 'a ia 'oku fehangahangai eni mo e poini 'oku ne talamai hangē 'oku holo, 'osi ange ko ia 'oku talamai mei 'Asitelēlia ko e kava Tonga 'oku lahi taha 'ene hū ange ki 'Asitelēlia, tatau ai pē pe ko Fisi pē ko Vanuatu, lahi tahá ko Tonga. 'A ia 'oku 'alu ki 'olunga 'a 'etau lahi 'etau 'oatu ko eni 'a e kava ki 'Asitelēlia Sea, ko e ki' i anga pē ia 'a e fakatonutonu atu e.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku mo'oni 'a e fakamatala ia ko iá, ka 'oku hangē ia ko ē mahalo ko e lea ofi taha pē ki ai ko e tupu ka 'oku tupu lilelila. Ko e tupu ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tupu hā.

Taniela Fusimālohi: Tupu lilelila, 'a ia 'oku 'i ai pē 'ene tupu ka 'oku 'ikai ke fakatokanga' i 'e taha ia pē 'oku tupu ko ā pē 'ikai. 'A ia 'oku pehē 'a e tupu 'etau ngaahi ...

'Eiki Palēmia: Me'a ange Sea 'oku sai ange 'a e tupu 'i he'ene 'alu ki laló. Mahino 'ene tupu 'oku lahi ange ki' i seniti 'oku ma'u 'e he kāinga 'Eua pē ko e kāinga Vava'u, ko e me'a 'oku tonu ke tau fiefia ai, ko e 'uhinga he 'oku mahino 'oku ola lelei 'enau ngāue 'o lahi ange 'enau me'a 'oku 'oatu ki muli na ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eua 11. Ko e taimi ko ē 'oku fai ai ha tokoni pē ko ha me'a pea ke me'a ki lalo koe'uhi ke tauhi ai pē ho'omou molumalu. 'Oku mālie 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai, ko e me'a mo'ui pē 'oku te sio pē ki ha'ate fu'u me'a, si'i, 'ikai ke 'ilo pē ko e hā 'a e me'a 'oku pehē ai 'a e konga kekelele 'oku tupu lilelila ai 'eku maniole he ē. Ko 'eku toki fanongo eni ha me'a 'oku 'osi hono process, fa'o milemila, mohe ki ai, toka ki ai pea fetuku pea 'oku me'a mai leva 'a e Fakafofonga 'i he Fale ni, 'oku tupu ka 'oku lilelila, he ē, mālie 'aupito ho'o fo'i tufunga lea, pē ko e tufunga me'a na'a ke me'a mai 'aki ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Sea Komiti Kakato: ...Hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Io ko 'etau taimi ē, fakama'opo'opo mai miniti pē 'e taha.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku kei toe ia, kae sai pē ka u toe hoko atu 'anai.

Sea Komiti Kakato: Te tau foki leva ki he 'etau tu'utu'uni miniti pē 'e 10.

Taniela Fusimālohi: Ka u toe hoko atu pē 'anai ange.

Sea Komiti Kakato: Sai pē kapau te ke toe hoko atu 'anai.

Taniela Fusimālohi: Koe'uhí ko e toki vaeua eni ia 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Tau pehē mu'a ko 'eku pehē atu pē toe e miniti 'e taha tau tu'utu'uni pea ke fakamā'opo'opo, 'oua te ke toe kole mai na'a ke foaki ki ha taha ka tau fetukuaki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhinga kapau te tau 'alu ki he vīsone ko ē 'a e potungāue 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o faka'ai'ai ke tau puna 'oku tau ki'i mangaanga iiki pē tautolu he Patiseti ko eni mo e Palani ko eni. Sio ki he lea 'oku ngāue'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u kole pē 'e lava ke u tokoni atu ki he Fakafofongá

Sea Komiti Kakato: Manatu'i pē ko e tokoni 'oku to'o ai ho taimi 'a'au.

Taniela Fusimālohi: 'Io 'oua 'e toe tokoni mai.

Sea Komiti Kakato: Sai me'a ki lalo 'Eiki Minisitā fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Kae sio ki he lea ko ē 'oku ngāue'aki he vīsone ko e pukepuke ko e hokohoko ko e tokangaekina ko e lea ia 'oku ne hanga 'e ia 'o puke 'a e me'a ko ē ke tupu lilelila. Kapau 'e tukuange ka tau 'oatu 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u me'a ngāue pa'anga mo e ako'i e kau ngoue ke nau fai 'enau ngāue, ko e 12 ko ē 'oku tau 'oange 'oku totonu ke foki mai ai 'a e 48 miliona ia mei he me'a ko eni. Pea ko e 'uhinga ia Sea ko e hā 'oku tau 'ai ai 'a e fa'ahinga Patiseti ko eni ki he 'elia mahu'inga pehē ko e ngoue 'oku fakafalala ai 'a e peseti 'e 88 'a e ngaahi 'api ke ma'u ai 'enau mo'ui pea ke ma'u ai mo ha me'a ke nau ma'u me'atokoni ai. Sea ka u toki hoko atu pē 'anai ka toe 'i ai ha faingamālie mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a hifo.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: 'Io Tongatapu 8.

Vaea Taione: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā e potungāue 'i he Patiseti mo e ngaahi kaveinga ngāue ko eni 'oku fakahoko mai pehē ki he kau ngāue 'oku nau lava mai he 'aho ni. 'Oku fiefia pē e motu'a ni ia Sea 'i he Patiseti ko eni 'oku 'i ai e ki'i me'a mahu'inga ange na'a ku vakai ki ai pē 'oku 'asi he lipooti Sea 'oku 'asi pē ia ka 'oku 'ikai ke 'asi. Hangē pē mo e vīsone ko eni 'oku fai mai ki ai 'a e...'a e vīsone ko ē 'a e potungāue 'i hono tokangaekina 'a e māketi 'aki hano fakahoko ha ngāue fakangāue 'oku tu'uloa pea hokohoko atu. Faka'ofa'ofa 'aupito Sea. Ko Tonga ni foki Sea he tui 'a e motu'a ni ko e koula pē ia 'oku toe 'i Tonga ni ke tau hanga 'o ngāue'i ko 'uta pea mo tahi. Pea 'oku te'eki ai ke tau hanga 'o maximize 'a e ngoue ki he me'atotonu 'oku totonu ke a'u ki ai 'a e silini ko ia pea pehē ki tahi.

Ko e 'uhinga 'aki pē ia Sea ko e tokotaha ngoue 'a Tonga ni 'oku 'ikai ke ofi mai 'a Fisi ia mo Ha'amoā ki he ngoue ko ē 'oku fai 'e Tonga ni. 'E hanga 'e he tokotaha ngoue 'a Tonga ni ia 'o tō 'a e 'eka 'e 8 Sea 'o 'osi lava lelei. Ko e faka'ofa 'a e taimi ko ē 'oku fai 'a e harvest Sea

‘ikai ha seniti ia ke fai’aki hono *harvest* ‘a e ngoue ko eni ko hono ta’aki, fufulu, fakaheka toe ‘omai ko ia ‘o uta ha koniteina ‘o ‘ave *private* pē ia Sea pea kapau ‘e si’i ‘ave ko ia ki muli pea ‘ikai ke toe ma’u mai ha sēniti ko ‘ene ngata’angá ia.

Tokanga ke ‘i ai ha māketi pau ki he fua e ngoue ki tu’apule’anga

Ko e me’a ko ē ‘oku ou fiefia au he sio ko eni ki he Patiseti ko eni Sea ‘oku ‘asi mai he kongā 5 ko ia ko e Vouti eni ia ‘a e potungāue ‘oku ‘asi ai fika 5 he peesi 21 tokanga’i ‘a e hū atu ‘a e ngoue mo e ngaahi koloa vao ‘akau ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u mei he ngaahi fonua hū koloa mei muli. ‘A ia ‘oku ‘osi ‘amanaki lelei Sea ‘e ‘i ai ‘etau māketi. Ta’u eni ‘e fiha Sea ‘oku te’eki pē ke ‘i ai ha māketi ia ‘a Tonga ni tukukehe ange ‘a e kau *private* ia Sea taautaha, ka ko u ‘uhinga au ki he Pule’anga Sea he ko u tui lahi ko e me’a te ne hanga ‘o fakaivia ‘a e kakai ko e ‘i ai ha māketi ‘i Nu’usila pē ko ‘Asitelēlia he ko u tui lahi ko Nu’usila ia Sea ‘oku a’u hei’ilo pē ‘e toe a’u ‘etau ngoue ‘atautolu ki ‘Asitelēlia ke ‘i ai ha’atau māketi pau. Na’a tau hangē pē ‘ohovale pē ‘oku tu’uaki mai pa’anga ‘e fiha ki he kilo talo ‘ave ki Ha’amoā fo’i māhina pē ‘e fiha pea ‘osi fakangatangata pē.

‘Oku ou loto pē ke u hanga ‘o ...te u kole pē ki he Minisitā ke ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai pē ‘e ‘i ai ha māketi ki he kau ngoue ‘a Tonga ni ha taimi ‘uhinga fakatatau ki he ngaahi me’a, mahino pē ‘oku holo hifo ‘etau Patiseti ...

<007>

Taimi: 1525-1530

Vaea Taione :... ko eni Sea mei he 26 ‘alu hifo holo hifo eni ki he 12 ‘e Sea, mei he 16 ki he 12.2 Ka ko u tui lahi ko e ngoue ‘a Tonga ni ko e me’a pē ‘oku hoko ko ē ki ai he ‘ikai ke lava ‘ave ki muli *flood* kātoa he ve’ehala, *flood* ‘a kolo pea ‘alu pē ngoue ia ‘o maumau. Pea kapau ‘e ‘i ai ha māketi pea fakamahino mai ‘e he Minisitā ‘a e anga hono founga ‘e fai ai e ngāue ko eni. Tau pehē kuo ‘osi *contract* kātoa ‘a e kau ngoue ‘i he ngaahi kolo kotoa pē, fakaivia nautolu pea a’u ki he taimi ko ia ‘e fai ko ē hono *harvest* e ngoue, fakaivia mo nautolu kae lava ke kakato mai e ngoue hono tauhi mo e me’a kātoa. Ka ko e tu’u ‘a e motu’a ni ia ki he patiseti ko eni Sea ‘oku ou pou pou lahi au ia ki ai. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io me’a mai 12.

Kole Ha’apai 12 ha palau ma’a hono vāhenga

Mo’ale Finau : Sea tapu pea mo e Feitu’u na mālō e fua e fatongia. Sea ko e ki’i me’a nounou pē ko u fie fakahoha’a Sea. Ko u tui au ia ko e fu’u 12 miliona ko eni kuo lava pē ‘e he Minisitā Sea ‘o leva’i mo ‘ene kau ngāue fakapotopoto’i ‘o hangē pē ko e Feitu’u na ‘Eiki Sea he taimi na’a ke ‘i he Potungāue ko eni. He ‘oku tau tui ‘Eiki Sea ko hono fakapotopoto’i ko e ki pē ia ke ikuna e ngāue.

Sea ko u ki’i fakahoha’a atu pē au he ki’i peesi ko eni 298 ‘oku ‘i ai ‘a e *in kind* ai fe’unga mo e pa’anga ‘e 260000 ‘Eiki Sea. Ne mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ko e *in kind* kau ai ‘a e ngaahi naunau kehekehe. Pea ‘oku hangē ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘e ‘i ai mo e ngaahi palau ‘e ha’u kotoa ai. ‘Eiki Sea ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Minisitā, koe’uhi ko e Ha’apai 12 ne te’eki ai ke ‘i ai ha’ane palau ia ‘a’ana ‘Eiki Sea he taki 2 ko eni na’e toki ‘osi.

Sea Kōmiti Kakato : Fika fiha ia.

Mo'ale Finau : Peesi 298 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fika fiha?

Mo'ale Finau : Fika 14. Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki ai kapau mu'a 'Eiki Minisitā 'e ma'u mai ha palau 'i he *in kind* ko ē. 'Oku mahino foki Sea ko e *in kind* ia pea mo 'ene tu'u ko ē mei muli, 'oku te'eki ke hā mai ha me'a ia ke pau ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha me'a pehē. Ka 'oku fokotu'u foki 'Eiki Sea koe'uhi 'oku 'i ai mo e ngaahi fekumi 'a e Potungāue. Nau lava 'o fai 'a e ngaahi fekumi hoko ma'u mo e ngaahi palōmesi pea nau fokotu'u leva 'a e ngaahi fika ko eni 'Eiki Sea ke tuhu ki he kaha'u. Ko e me'a ia 'e ha'u ki he fonua. Pea ko ia Sea 'i he'eku tui 'a'aku, ko 'etau alea patiseti foki eni 'Eiki Sea pea 'oku totonu ke tau nofo pē ki he fika 'o e Patiseti. Pea ko u kole ai ki he 'Eiki Minisitā ke ne palōmesi mai mu'a 'e 'omai ha palau 'e 2 he *in kind* ko eni 'a eni ko ē 'oku hā mai, ke 'omai ia ki Ha'apai he 'oku 'ikai ke u toe malanga atu au 'Eiki Sea ha toe fa'ahinga me'a makehe. Ko u malanga pē au he Patiseti he 'oku hā mai ia 'i hē ka 'oku te'eki 'oange ha palau 'e 2 'a Ha'apai 12 'i he 'inasi ko ia na'e taki 2 ai 'a e kau Fakafofonga 'a ia na'e toki 'osi 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a faka'osi pē 'Eiki Sea ko u ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole ē, fakamolemole pē ko e 'ai pē ko e 'uhinga ke fakatonutonu 'etau miniti ē. 14 'e 2 'oku 'asi ke 298. Ki'i me'a hifo ki lalo ē.

Mo'ale Finau : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e 14 'uluaki ko e 'uhila, 14 hono 2.

Mo'ale Finau : 2 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Naunau ki he faama.

Mo'ale Finau : 'Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 250000.

Mo'ale Finau : Ko ia fakahoha'a atu pē Sea ko e ki'i kongā faka'osi pē ke u fakahoha'a atu pē ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e 'uhinga 'o e 250000 ko eni ki he, koe'uhi he 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga'i 'e Ha'apai 'oku nau vakai pē na'a 'oku 'i ai ha faingamālie 'o Ha'apai 12 ko si'ene fakatangitangi pē. Ki'i me'a hifo fika 12. Hā e 'uhinga 'a e 2 kilu 5 mano ko eni ki he naunau ki he faama. Kapau ko ha'amou 'ai palau pea ko e si'i me'a ia 'oku kole mai 'e he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'Eiki Sea, ko e fo'i pa'anga ko ē na'e 'omai fakatefito pē ia mei Siaina ke fou, 'a ena ko ē 'i Vava'u, langa'i hake 'a e 'ū tafa'aki ko eni 'oku tokanga'i 'e he kau Siaina 'i he Potungāue pē. 'Oku kau ai 'a e monumanu, pea 'oku 'i ai pē mo e fa'ahinga ko e 'akau ko eni ko e *dragon fruit* 'oku kau mo ia ai hono tokanga'i 'e he kau Siaina 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mo'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai pē fu'u mahino. Ka ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole 'Eiki Minisitā kapau 'oku hū mai ha palau ko e naunau faama eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, Fakafofonga ko ena 'oku ne 'osi me'a mai ko e 'omai koe'uhi ko e tokoni ki he 'ū me'a ko eni fekau'aki pea mo ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Sea Komiti Kakato: ... mo Vava'u ko eni ki he me'a ko eni 'a e kau Siaina ko ē 'oku fokotu'u ko ē 'i ai. Ka 'oku kau ai pea mo e *dragon fruit* 'a ē na'e kole 'e Ha'apai 13 kapau te ke me'a he peesi valu 'oku 'asi lelei ai 'a e fofonga e kole ko ē na'e fai he Feitu'u na.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea ko u nofo pē au ia he naunau ki he faama.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Naunau ia 'oku kātoa ai e me'a kotoa pē kau ai mo e faile mo e hele, palau mo e me'a kātoa ko ia kau ai mo e tenga'i 'akau kau ai mo e me'a ko ena 'i Vava'u 'Eiki Sea. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou kole pē au ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole 'oku te'eki ai ke 'omai ha'amau palau 'e ua ko 'eku poini ia. Pea ko ia 'oku kole atu 'omai 'emau palau 'e ua koe'uhí ke tatau mo e kau Fakafofonga ko ē 'e toko 17 mālō 'aupito 'Eiki Minisitā ko u vakai atu pē kuo ke me'a mai kuo ke fiemālie.

Sea ko e kongā faka'osi ko u tu'u hake ko eni 'Eiki Sea 'oku ai 'a e lea 'oku pehē 'Eiki Sea kapau 'oku tau fie langa e fonua ke lelei ange 'oku fiema'u ke liliu 'etau mainiseti (*mindset*). 'A ia ko e *mindset* 'Eiki Sea ko e tūkunga fakakaukau. Te u 'oatu e poini ko eni 'Eiki Sea ko Vava'u ko e vanila ko e tefito'i ma'u'anga mo'ui ia 'a Vava'u, talu pē mei fuoloa. Faingamālie ai e kāinga 'Eiki Sea pea na'e hoko ia ko e 'akau tu'ufonua pea falala ki ai e vāhenga 'Eiki Sea pea tau fononga mai ai. Ko 'Eua ko e kava mo vanila ko Ha'apai 'Eiki Sea talu e patiseti mo e patiseti mo e to'u Pule'anga mo e Pule'anga 'oku te'eki ai ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ia 'e tu'u fonua pea hā mai ko e me'a ia ke mo'ui ai e kāinga 'Eiki Sea.

Fokotu'u Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke tokoni fokotu'u hono fakamāketi kape & manioke ki honau kāinga 'i tu'apule'anga

Ko u fokotu'u atu ki he Fale ni ki he 'Eiki Minisitā 'ai mu'a e kape mo e manioke ke hoko ia ko 'emau 'akau tu'u fonua pea ngaahi fokotu'u mo e ngaahi fale mo e ngaahi me'a kehekehe pea fakalalakala'i ke lava 'o *export* nau toki sio hifo 'Eiki Sea 'i he ki'i me'a ko eni mei Fisi toki mea'i pē eni 'aneuhu 'a pē 'oku 'asi ai hanga 'e Fisi 'o tāketi 'enau *diaspora market*.

'Eiki Sea kau ia he me'a fakatuputupulangi mo'oni 'a e nofo ha fonua 'o tāketi'i 'a e māketi *diaspora market*. 'A ia 'oku 'uhinga 'Eiki Sea ko e kakai Fisi ko ē 'i 'Amelika, 'Aositelēlia mo Nu'usila kātoa hangē he Pule'anga Fisi 'o fatu 'enau ngoue mo e me'a kotoa pē 'o taketi ki he'enua māketi *diaspora*. Ko u fokotu'u atu 'Eiki Minisitā. 'Ai mu'a Ha'apai ke tau hanga 'o polopolo'i ke fokotu'u mai ka mau tokoni atu 'e Minisitā ke hoko e ngaahi fonua ko eni ko e

fuofua vahefonua ke ne hanga ‘o fatu pea tāketi’i ‘a e māketi *diaspora* ‘i muli kakai Ha’apai ko ē ‘i muli Sea. Ko ia Sea ‘oku ou ‘oatu e fakakaukau ko eni ...

Veivosa Taka: Sea kole atu pē ha’aku ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12.

Veivosa Taka: Ko ‘eku kole ha ki’i tokoni pē ki hoku tokoua.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e tokoni Ha’apai 13? He ē?

Mo'ale Finau: Sekoni pē ‘e 30.

Sea Komiti Kakato: Sekoni pē ‘e 30.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e me’a mo’oni ‘oku me’a ki ai e tokoua ka ko e me’a ko ē nau fakahoha’a ki ai fekau’aki pea mo e talakoni ‘oku lolotonga fakaili ia ‘i Tonga ni e pulopula ko ia ko e *show* te mou me’a ange ‘o mamata ki ai ‘a hono ‘oange ki Ha’apai ‘a e fa’ahinga ‘akau fo’ou ko eni.

'Eiki Sea ko e me’a ‘e taha ‘oku tokoni ki ai Sea fekau’aki pē mo e mo e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku tau fakahoko ki he, ‘i he ngaahi *Ministry* ko eni ‘oku ou ‘oku ‘i ai foki ‘enau ngaahi palani ke tau te u lele atu ‘o ‘ave ki ai ‘a e *priority* ko ē ‘a Ha’apai pea toki fai ai hono ‘omai ki he *Government priority* pea te nau lava leva ‘o feme’a’aki ai ‘i heni ‘e Sea ka ko u tui ko e ko e ngaahi me’a lelei eni hangē ko e uafu ko ē ‘o Nomuka mo ‘Uiha he ē pea ko u tui ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ki ai ‘a e Pule’anga. Ka ko u fakamālō atu ‘i he hoha’a kuo fai he tokoua ke mau focus ‘i he ‘i he ngoue he ko e me’a ia ‘oku ma’u ai e *income* ki Ha’apai ngoue mo e toutai mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō ‘aupito Fakafofonga tokoni. Sea ko e ki’i ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea pehe ni ko e kape mo e manioke ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha vahefonua ia ‘e kano lelei ange mo e *quality* lelei ange ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e kape ia ‘a Vava’u ‘oku toe ki’i kano lelei ange Sea ka ko e ki’i poini ‘oku ou fie tokoni atu ai he ‘oku toutou ‘ohake 'Eiki Sea. Ko e ke mea’i pē Hou’eiki ko e tafa’aki fakamāketi ‘oku ‘i he potungāue ‘a e motu’a ni he ‘oku toutou ‘ohake heni ka ‘oku ‘oku ou fokoutua pē ‘oku fe tu’u hake tali Sea ka ko e ‘ai pē ke manatu’i pē he Fale ni ko e tafa’aki māketi ...

<009>

Taimi: 1535 – 1540

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ‘o kau ai e māketi e ngoué mo e ngaahi tafa’aki ko iá ‘oku ‘i he, ko e ngāue ko iá ‘oku lahilahi fakahoko ia ‘e he Potungāue Fefakatau’aki. Ka ‘oku ‘ikai ke u fie fokoutua hake Sea he ko e Patiseti eni ia e Potungāue Ngoué, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku sai pē foki ‘e Minisitā ‘a e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga 12, Ha’apai he ko e ngoué. Ka ki hono māketi ‘e me’a mai e Feitu’u na ‘o tokoni ki he Vahefonuá, Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, Sea ko e poini ‘a e motu’á ni ‘oku pehé ni. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ia heni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u ma’u e peesí ka ko e pa’anga ki he *research*, ngaahi fekumí. Pea mo hono fokotu’utu’u ko ē e ngoue lelei ke leleiangé. ‘Oku ou tui ‘e hu’u ki ai ‘a e fakamalanga e motu’á ni Sea ke lava leva he ko u fakatokanga’i ‘Eiki Sea ‘a e, mo’oní ko ‘eku toki lele mai ‘Eiki Sea. Ka ne u fakatokanga’i ‘a e ngaahi tipeiti ‘i he fakalukufua ko ē ‘o e taumu’a ko ē ‘o e Patisetí ‘a e *inclusiveness*. ‘A e kau kātōá, ke kau mai e Leipá, ‘e kau mai e Potungāue Ngoué mo e Toutaí, mo e sino kehekehe ke langa e fonua ko ení Sea.

Pea ko e poini e motu’á ni ‘Eiki Sea kimu’a ke u nofo ki laló. Ko u kole fakamolemole pe au ki he ‘Eiki Minisitā hono ‘ohake ‘emau palaú. Hangē ‘oku ake mai ‘Eiki Sea ‘eku fakakaukau ‘ai mai ā ke *inclusive*, mau kau. He ‘oku mau hala mautolu kae taki ua ē ia, ko e ‘uhinga ia ko e ‘uhingá ia hono ‘ohake ai heni. ‘Ikai ke mole ke mama’o ko ha pehē ko ha fakataata, ‘ikai. Ko e ‘ohake pe e fakakaukau ‘Eiki Sea he ‘e tokoni ki hono teke e ngoué hotau vahefonuá.

Ko hono faka’osí ‘oku ou kei kole pe heni ‘Eiki Minisitā, ‘ai mu’a ‘a Ha’apai ke makehe. ‘A e ongo ki’i fo’i ngoue ‘e 2 ko ‘ē. Neongo ko e ngoue motu’a Sea ka kapau te tau *focus* ai ko u fakapapau’i ‘e fokotu’u e taumu’a ko ē ‘a Fisí. Ke tāketi ‘a Ha’apai ke *diaspora market* Ha’apai ‘i māmani kātōa pē. Ko ia pe Sea ki’i fakahoha’a mālō.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ki’i fakahoha’a atu ai pe Sea he fakakaukau ko eni ‘oku ‘ohake ‘e Ha’apai 12. Sea ko ‘eku fanonga ‘a’aku ki heni

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga 17

Vātau Hui: ‘Oku Ha’apai 12

Sea Komiti Kakato: ‘E Niua 17

Vātau Hui: Ko au

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou sio tama ka moutolu ‘a eni ko eni mei tahí ‘oku mou ki’i taka ‘ai’ai noa’ia he’etau me’a he Falé ni ē.

Vātau Hui: Sea ko e toki taimi eni ‘oku ma’u ai homau faingamālie ke mau lava ‘o fakahoha’a atú

Sea Komiti Kakato: Na’á ke ‘osi me’a pe ki he’eku fakahokohoko e ‘ū feme’a’aki e Falé ni.

Vātau Hui: Ko ia Sea ka ko e ‘uhingá ko ‘eku tokanga foki koe’uhí ko Ha’apai 12, ‘ene tokanga ‘a’ana ki he kape Ha’apaí. Ka ko u nofo’aki ‘e au ke u tokanga ki he ‘ufi lei ko ē ‘a Niua Sea. Ko e me’a ia ko ē ko u fie fakahoha’a atu aí, fakamolemole atu Sea. Sea ko e fakahoha’a ‘a Ha’apai 12 koe’uhí ko ‘enau palau. Na’á ku fakahoha’a ‘anenai ki he palaú ke takitaha e Ongō Fonua Lalahi ko Niutopotapu mo Niuafo’ou, lele holo ai e ngaahi me’alele lalahi ia. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha palau, hangē kiate au ne ‘osi ‘i ai e palau ‘a Ha’apai 12. Ka ko e mahalo ko e Fakafofonga kimu’á pe ‘oku ‘i fē ia.

Mo’ale Finau: Fakatonutonu atu Sea,

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

Mo’ale Finau: Sea ko e fakatonutonu ‘oku pehē. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha’amaulau palau

‘amautolu he tufá. Ko e palau ko ē ‘a Ha’apai ko e fakatau ia ‘e mautolu ‘aki ‘emau silini vāhengá, 30000 ki he palau. Ko e fokotu’u ko ē ‘a e Fakafofongá ‘ene kole palaú. ‘Oku ‘osi ma’u pe palaú ia he’ene sēniti, ‘a ia ‘oku ‘ikai tonu ke fai e fa’ahinga kole ia ko iá ki he Pule’angá. Ko ia ai, ‘oku ‘ikai ke u kole au ‘Eiki Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘omai ‘emau palau ‘e 2 ko ē na’e tufa tatau mo e ngaahi vāhengá. ‘A ia ko ‘eku fakatonutonú ia ‘oku te’eki ai ke tufa mai ha’emau palau

Sea Komiti Kakato: Sai mo me’a lōua ki lalo

Vātau Hui: Sea

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo ē

Vātau Hui: Ki’i fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ki lalo e Feitu’una, kapau ‘oku fie fiema’u ke ‘ai ke tufa tatau ē. Ko u fanongo ‘oku ‘i ai ho’omou misini *excavator* na’e ‘oatu ‘e he Pule’angá. Hā me’a ‘oku ‘ikai ke tufa ai he kotoa ki he ‘ū vāhengá.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu pe he lēkootí, ko e *excavator* ko iá na’e ‘omai pē ‘e he Pule’angá ko e ‘omai pe ke mau ngāue’aki hono ngaahi e fōsoa e Tu’í.

Sea Komiti Kakato: ‘Oo

Mo’ale Finau: Na’e ‘ikai ke foaki mai ma’atolu, kapau ko e foaki mai ko e sai tahá ia. Kapau ‘e foaki mai ai leva ka ‘oku te’eki ai Sea. Fakamālō ai leva ki he Minisitā he tokoni ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Niua 17

Vātau Hui: Mālō Sea, Sea ‘oku ou, ‘oku ‘i ai e palau na’e kei tau ‘i tu’a hē, hangē kiate au ko e palau ‘a Ha’apai 12 ia. Kapau ‘oku ‘ikai ngāue’aki pea ‘oange ā ia ‘o fakaheka he vaká ke ‘ave ki Niua ke mau kamata mai’aki ‘e mautolu. Ko e pehē ko ē ki he pa’anga vāhengá, ‘oku tau lolotonga kole he taimí ni ki he ‘Eiki Minisitā. Ko hono ‘uhingá ko e teuteu e sou ko ení, ko e teuteu e sou na’e ‘i ai e palau na’e ‘ofa mai ‘e he Palēmiá. Ko ia ena na’e tā, na’á ke me’a ange peá ta ō si’i palau’aki. Ko e fō’i palau pē, ko e me’a ki he fahí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fahi ia ai ‘e fe’unga ke fahi’aki. Loto foki e ki’i kāingá ke ‘osi e palaú pea ‘ai ‘o, ‘i ai pea mo e fahi ke fahi koe’uhí kae tokoni ki he’enau tō ‘ufi leí. Kala lava ia Sea, ko e palaú pē pea nau toki ngāue’aki ai pe ‘enautolu, mahalo ko e huo langa.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia, mo’oni ‘aupito ia e Fakafofongá ke ke me’a ki ai. Hā hono ‘aonga e ‘omai ha palau kae ‘ikai ke ‘i ai ha fahi, ta ko ē ‘e ‘ikai ke fahí kae ‘omai e palau ia

Kole palau ma’a e ongo Niua mo ha tenga’i meleni ke tō he kāingá ke uta ki muli

Vātau Hui: Ko ia, ko e ‘uhingá ke ‘ai mo ha fahi koe’uhí ke tokoni ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Vātau Hui: ... ke fahi'aki e ngaahi ngoue he ko e 'ufilei lelei tahá Sea ma'u ia 'i Niua. Pea 'ikai ngata aí ko u, 'oku ou kau fakataha he fokotu'u fakataha heni pea mo Ha'apai 12, 'Eiki Minisitā e Fefakatau'akí, ko e ngoue lelei taha ke mau tō 'i Niua ke 'ave ki Pangopango ke ke hanga mu'a 'o mea'i angé ke mau, ka mau 'ai ke mau fakatau mautolu ki ai 'oku ofi angé, ko e meleni. Ko e meleni 'i Niua 'oku 'ikai ke toe 'ai ia 'o tatau pe ia mo e 'ufi ka ko u tui ko e meleni 'oku ki'i faingofua ange, 'oku 'ikai ke toe fana faito'o ia, *organic*. Ko hono tō pē 'ona pea 'osi ko iá pea, ko 'ene me'a pē 'a'ana 'oku fai ko e huo 'e he tangata ngoué kae lele pē Kelesi ia 'o fakaheka 'i Niuafo'ou mo Niuatoputapu, Pangopango, pa'anga lelei.

Ko ia ai 'e 'Eiki Minisitā e Fefakatau'akí ko 'eku fokotu'u foki 'a'aku eni ki he 'Eiki Minisitā ko ē Ngoué. Ko hono 'uhingá kapau 'e fakaivia ange mautolu ia ai 'oange hamau palau taki taha ha palau pea mo ha tenga'imeleni ka mau tō meleni. Ko u kole atu 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki taha eni ia e me'a 'oku fiema'u lahi 'e Pangopango. Ko e Kelesi ai hano ki'i taimi 'ona, lele ange pē 'ana ko iá 'o 'oatu ia ki ai. Ka ko u tui ko e ngoue ia 'amautolu 'e fu'u 'aonga lahi 'aupito ia ki he kāingá. Ka ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā ko eni 'e fai e faka'ali'ali ngoué ko e, 'o pe 'i sai mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole pē ke fai ange ha ki'i fakama'ala'ala pē pē 'e mahu'inga mālīe ki he ongo Fakafofonga ko eni kae tuku ā e kolé. Ko e Patiseti ko eni 'a e potungāué *recurrent* ko eni 'o e 23/24 'oku fe'unga pē mo e 9,419400. 'Oku holo 'aki 'e ia mei he 10,205700. Holo'aki 'a e pa'anga 'e 786000. .

Sea Komiti Kakato: Peesi fē ena 'Eiki Minisitā fakamolemole?

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko hono fika'i mai eni 'e he kau ngāue 'e 'Eiki Sea 'a e patiseti ko ē 'o e fakakātoá. Ko e 'uhingá 'oku 'ikai ko e 12 miliona ke mahu'inga mālīe ki he ongo Fakafofonga 'oku 9,419400 pē kae tuku ā e kolé he 'ikai ke malava ia he Patiseti 'o fakapa'anga 'a e ngaahi fu'u palau ko eni 'Eiki Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea fakamolemole. Ke fakahoko ki he Minisitā 'oku 'ikai ke u kau au he kolé. Ko 'eku fokotu'u ke 'omai 'emau koloa 'amautolu 'oku 'i ai 'emau totonu ki ai, palau 'e ua. Ko e kolé ia ko e Fakafofonga Niuá, ko au ia ko e fokotu'u atu ke 'omai ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo, mo ki'i me'a hifo ki lalo. 'E Hou'eiki 'oku ou lave'i pē au 'a e me'a ko eni 'oku ke me'a ki ai 'o fekau'aki mo e palaú ē. Ka ki'i tali mai ange eni 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a pe ia na'e totonu ki ai e kau Mēmipá pe ko e me'a'ofa pē ia na'e fai 'aki pe ia 'a e vahevahe 'o e ni'ihiko ē na'a nau 'i ai e 'ū misini palaú.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea. Ko e ki'i me'a'ofa pē ia na'e, mo e 'ū palau pe ko ē na'e me'a'ofa mai 'aki mei Siaina me'á na'e tufa pe ia 'ia nautolu ko ena na'e faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Malavá.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea ka u ki'i faka'osi atu. Sea kapau ko e tufa ko 'eku kolé 'oku pehé ni. Kapau 'oku 'ova ha palau 'e ua he na'e taumu'a mai e palaú ki he 17. Kapau 'oku 'ova he uá Minisitā pea 'omai e ua 'a Ha'apai. Pea mo e taha Sea, kapau ko e 'omai mei Siaina mei he *province* ko ē ko *Dongguan City* 'oku ou fokotu'u atu heni ko e *Dongguan City* ko e *sister city* ia 'o Ha'apai. 'Oku 'ikai ha totonu ke hala 'a e *sister city* 'o *Dongguan City* 'i ha fa'ahinga tufa 'oku fai he fonua ko ení. Koe'uhí 'Eiki Sea he na'e taumu'a, ko e *sidewalk* ko ena na'e langá ...

Sea Komiti Kakato: 'Io Minisitā *Foreign Affairs* pea mo e *Tourism*.

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a ki lalo, fakatonutonu Ha'apai 12.

Fakamahino Pule'anga kehe pe tokoni na'e 'omai mei *Dongguan City* makehe ia mo e fengae'aki mo Ha'apai

'Eiki Minisitā ki Muli: Ki'i fakatonutonu. Ko e pa'anga tokoni ko eni mei *Dongguan City* ko eni na'e 'omai 'oku kehe pe ia mei he polokalama ko eni tokoni *sister city*. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā *Foreign Affairs*.

Mo'ale Finau: Sea kapau 'oku kehe pe ia pea tuku ā 'eku 'ohake 'a'aku e me'a ko iá ka ko e anga ia 'eku fakakaukau Sea he na'a ku pehē foki au ko e tokoni mei Siainá mei he *Dongguan City*.

Sea Komiti Kakato: Tonu pē ho'o me'á ke ke me'a haké ...

Mo'ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'aho ni ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato: ... kuo ke ma'u'a e mo'oni.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea kapau ko ia ka ko fē leva 'a e palau 'e 2 ko ē na'e tonu ke 'omai ki Ha'apai he 17. Ko 'eku 'eké ia, ko fē palau 'e 2 ko ē 'oku 'ova.

Vātau Hui: Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga 12.

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'io Niuua 17.

Vātau Hui: Ko hono 'uhinga Sea 'oku ne hanga foki 'o tala foki ko e kolé eni 'oku, kapau te u kole sai pē, ka koe'uhi 'oku ne pehē foki, ko fē 'ene palau 'e 2, palau pē eni 'e 1 'a Niuua 17 Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Vātau Hui: Ka ko e fonua Niuatoputapu fu’u fonua lahi ia, Niuafu’ou ko e toe fu’u fonua lahi mo ia ‘e taha, palau pē ‘e taha, kapau ‘e ‘omai ‘o lī ai ‘a ‘Uiha ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu Sea. Mālō Sea. Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ‘Eiki Sea, na’a mau kau pē he ma’u e me’angāue ko eni, ‘i he taimi ko ē na’a mau hū fo’ou mai ai. Pea na’e ‘inasi kotoa pē ‘a e ngaahi vāhenga, ka na’e ‘i ai foki ‘a e komiuniti ngoue ia ‘a 12 ‘i Tonga ni. Pea na’e ‘ave leva ‘e he Fakafofonga ki ai ‘a e ‘inasi ko ē ‘o 12, ‘a ia ‘oku ou tui ko e kongā pē ‘o e tokoni atu pē ki he’etau ngāue ke vave ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau talī ia. (ne poupou’i)

Vātau Hui: Mālō Sea. Sea ‘oku ou tali ‘e au ‘a e fakatonutonu ko eni ‘oku fai ‘e 13 Sea, ta ko ē na’e ‘i ai ‘a e tokotaha foki ia na’e ‘uluaki mu’a mai, pea ‘e ‘oange palé ki ai ‘a ia ia ko ia ia ‘oku ne ‘osi hanga ‘o ‘ave. Ko ‘eku fakahoha’a pē ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā, ko Niua pē ‘oku toé ke na taki taha, pē ‘e ‘oange pē a ki he Potungāue Ngoue ke na toutou ... mo e ongo potungāue, fakamālō Sea, fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mālō. ‘A Tongatapu 1.

Tokanga Tongatapu 1 ki he fakamāketi ‘e Fisi ‘a e sinisa mo e turmeric ki ‘Amelika

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, pehē ki he fakataha ‘Eiki. Sea ko ‘eku ki’i fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e ngāue lahi pea pehē ki he CEO mo e kau ngāue ‘oku nau fai ‘a e fatongia ko eni. Na’a ku lele atu ‘i he ngaahi māhina atu kimu’a he me’a pē ia ‘a’aku ki Fisi, pea ma’u faingamālie ai ‘o talanoa mo e taha ‘o e kau ‘ikonomika tu’ukimu’a ‘o e fonua pea na’a ne talamai kiate au ko e ngoue ‘e 2 ‘a ia ‘oku kaka ‘a hono maketi’i mei Fisi ‘i he ‘aho ni, ko e ‘akau ko e turmeric pea mo e sinisā. ‘A ia ‘oku ma’u ai ‘a e māketi ki ‘Amelika, ko e ‘uhinga, he na’a ma talanoa ki ai ko hono ‘uhinga ko ‘ema talanoa ki he kava Tonga. ‘O ne pehē ‘oku kaka ‘aupito ki ‘olunga ‘a e ongo ngoue ko iá, fakafehoanaki ki he kava. Pea ko hono ‘uhinga lahí, ko ‘ene taimi nounou ange, fakafehoanaki mo e kavá, pea ‘ikai ke ngata ai ko ‘ene manakoa he ko e fa’ahinga ngoue tokua ‘oku organic, ‘o ma’u ai ko ē ‘o ‘uhinga ai ko ē ‘oku ne pehē ko e māketi lahi taha ia ‘i Fisi ‘i he ‘aho ni.

Mo’oni ‘aupito pē ‘a e kava Tongá mo e anga ‘o e māketi ai ‘a e fonua ni ‘o tau hanga ‘o ma’u local ia pea toe uta ki muli, pea hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e kava lahi, hono fakafehoanaki ‘o Tonga ni ki he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. ‘Oku ‘ikai ke ngata pē ai, ka ko e tō, tokotaha to kava lahi taha ko ē he Pasifiki taautaha, ‘o ‘ikai ko ha kautaha, ko e ki’i motu’a ko eni ‘i ‘Eua. Kuo ‘osi fakamahino ia ko ia, ko e tokotaha ko iá, tokotaha tō kava taautaha lahi taha ia ‘i he Pasifiki.

Ka ‘oku ou tui lahi ‘oku hangē ko e talanoa na’e fai ‘e he tokotaha ko eni pea ko e me’a pē ia ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene potungāue, ‘oku ou tui au ‘oku nau ‘osi mea’i ‘enautolu, nau mataotao ange ki ai, pea hangē ko e me’a na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni ki hono fakamāketi’i ‘o ha fa’ahinga fua ‘o e fonua ki muli. ‘Oku tau tui lahi pē mo e ‘amanaki lelei ki ai.

Na’e lave’i ‘e he motu’a ni na’e ‘i ai ‘a e polokalama fēngāue’aki pea mo Thailand ki he ngoue, ‘a ia ‘oku ou tui pē mahalo ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai pē ha’amou kaunga ki ai, ‘oku ou tui na’e taha ia ‘a e ngaahi me’a na’e fokotu’u mai ki ai ‘a e tokanga mei he Tama Tu’i ki he founga ngāue mo e founga ngoue ‘a e fonua ko eni.

Ko e taha ‘o e me’a ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku tau tatau ai pea mo Kolea, Kolea Tonga eni, ‘a eni na’a ku konisela ai talu mei he 2009 ‘o toki ‘osi pē he ta’u kuo ‘osi he’eku hū mai ‘o Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha makakoloa ia ai, ka ko e koloa ‘o nautolu ‘oku tatau tofu ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Tevita Puloka: ...Tautau tofu pē mo Tonga ni ko hono kakai, pea ko e ‘uhinga ia na’a nau hanga ai ‘o tokanga’i makehe ‘a ia na’e me’a’aki ‘e Tongatapu 5 ‘i he’ene malanga ‘uluaki ko eni he Patiseti. Hono feinga’i ke o’i e kakai ko ia ‘a eni ‘oku nau tu’unga tu’umālie ai he ‘aho ni, ‘oku ‘ikai ha’atau vāvāofi ‘etau faingata’a’ia ‘atautolu mo e faingata’a’ia ‘o e kāinga Kolea pē ko e fonua ko eni ko Kolea Tonga talu ‘ene langalanga fo’ou ko ē ‘i he ‘osi ‘enau tau ‘i he nima ngofulu. Na’e faka’ofa ‘aupito, ka na’e vave ‘enau langa ngoue, *infrastructure* he na’e fakalele’aki ia ‘a e Pule’anga fakakautau na’e ‘ikai ke hangē ia ko ‘enī mo e tu’unga ‘oku tau ‘i ai he ‘aho ni pea na’e vave ‘aupito ‘aupito ‘a e kake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o Kolea.

‘Oku nau toe malu’i foki ‘enautolu ‘a ‘enau kau ngoue mo ‘enau kau faama ‘aki ‘enau hanga ‘o *apply* ‘a e *tariff* ki ha ngoue ‘e *import* ange mei ha fonua ki ai. Na’e fai ‘a e feinga ‘a e motu’a ni ia ‘i he kole ‘a e kau ngoue ‘i Tonga ni ke lava ‘o a’u atu ‘a e hina ‘o kau atu mo Kolea ai ‘a eni ki Siapani, ka na’e me’apango he ‘ikai ke lava ‘o tali ko hono ‘uhingā ka tali kuo pau ke nau tali mo e ngaahi fonua kehekehe pē ‘i māmani ‘o hangē ko e ngaahi vahefonua ‘i ‘Afilika ‘oku nau malava ke hū atu ha ngoue pē ko ha ngoue tatau ‘oku tau fai ‘i heni.

Poupou Tongatapu 1 ki he Patiseti Potungāue Ngoue & poupou’i ke tali

‘Oku ou tui lahi pē pea mo e Patiseti ko eni ‘oku mahino pea hangē ko e me’a kuo me’a’aki he ‘Eiki Minisitā ko eni kuo holo ia ‘ene Patiseti, pea hangē ko e pa’anga ko eni na’e ‘ohake fekau’aki pea mo e pa’anga me’a’ofa ki he si’i kau ngoue ke ‘asi ‘oku faka’ilonga’i’aki ‘oku ‘i ai honau ‘aho pea ‘oku ‘i ai mo hono ki’i fakatokanga’i ‘a e ngāue ‘oku fai. ‘Oku si’i fa’a fai pē ‘e he potungāue he ko u lave’i pē he motu’a ni ‘i he ngaahi ta’u atu kimu’a ‘a ‘enau tohi kole holo ki he ngaahi pisinisi ke fakalahilahi ‘enau ki’i pa’anga ‘e 140000 ko eni ki he pale ‘o e kau ngoué pea ‘oku fa’a lava pē ‘o fetokoni’aki ai mo e ngaahi pisinisi taautaha ‘i Tonga ni hono tokonia ‘a e polokalama ko eni.

Ka kuo u tui lahi pea ko u poupou lahi pea hangē ko e me’a kuo me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e hā ‘oku si’i holo ai ‘ene Patiseti ‘o hangē ko ‘ene talaloto’aki ka ko u tui lahi pē ko e Pule’anga pea mo e fokotu’utu’u ko eni ‘oku tau fai kae pehē ki he potungāue ko eni. ‘Oku fiemālie pē ‘a Tongatapu 1 ia ‘Eiki Minisitā he palau pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia he ko Kolomotu’a ko e kole ngoue ia ‘o Nuku’alofa ka ‘oku mau fiemālie pē he palau ‘oku ma’u’ange mālō fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. ‘Io Tongatapu 5 ē fakamolemole, fakamolemole pē Hou’eiki ka tau toe foki mai pē ki he ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ki’i nounou pē.

Aisake Eke: ‘Io sai pe ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io ki'i me'a nounou mai pē.

Kole ki he Pule'anga ke fakatokanga'i ko e palopalema he ngoue ko e 'ikai ha māketi ki he ngoue

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea. 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni ia heni ko e Patiseti ko eni 'oku ou tui pē 'Eiki Minisitā ko e fakalalakaka'i ko ē 'o e ngoue 'i Tongá ni ko hono palopalema 'uluaki 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha māketi ia, māketi taautaha pē.

Ko hono ua 'oku 'ikai lava he kau taautaha ke totongi 'a e 'uhila 'a e mamafa ko ē 'a e 'uhila 'i he koniteina. Ko e me'a pē 'a ē 'oku ou tokanga atu ki ai 'Eiki Minisitā he ko hono fakalalakaka'i ko ē ngoue he polokalama 2 ko ho'o Patiseti 'oku ua pē polokalama 1 polokalama 2 ko hono fakalalakaka'i 'a e ngoue. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga atu ki ai 'a e ki'i fakamalanga atu pē ko eni ko e fakamāketi he ko e taimi ia 'oku faka'ofa taha ai 'a e kakai Sea 'ete lele atu ko ē he efiafi Tokonaki 'alu ko ē ki he po'ulí ko e feinga e silini kapau na'e 'i ai ha māketi hangē ko ē na'a ke fai ko ē ko ē 'i he Toutaí fakatau e ika ko eni ko ē 'o fakatau atu. Ka ko e anga 'a e kole atu 'oku 'ikai ke 'asi ha founga ia ke faifai pea fakakaukau 'a e Pule'anga ke fakapa'anga 'a e potungāue 'a e 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o fakatau 'a e fanga ki'i kato manioke 'e tolu pē ko ha tangai 'e 10, he 'oku malava ia he taautahá 88ef ai Sea ka 'oku 'ikai ke malava ia 'enautolu ke fua 'a hono ngaahi fatongia ko ē ki he 'uhila mo e me'a pehē mo e tali ki he vaká. Ka ko e kole pē ki he Pule'anga ke nau vakai'i pē 'a e fakamāketi he ko e palopalema ia ko ē 'a e ngoue 'i Tonga ni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Minisitā ko e fakatokanga'i pē me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua 'oku 'ikai ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Sea Kōmiti Kakato : ... ha māketi ka 'oku fiema'u ke 'i ai ha māketi. Lahi e tō ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku, te u toki tu'u pē ka 'i ai ha lave ki ai 'a e Minisitā ko eni Fefakatau'aki, ka ko e me'a ko eni 'oku mahino ko ē kiate au fekau'aki mo e Potungāue 'Eiki Sea, he 'ikai ke lava 'e he kau ngoue ia 'a Tonga ni, 'o hokohoko atu ha fo'i ta'u kakato 'e taha hono tauhi 'o e māketi. 'Oku fiema'u ia ke fakapapau'i 'a e tokolahi ia 'o e kau ngoue 'o lēsisita mo e lahi 'o e fa'ahinga ngoue ko ia te ne ma'u mai ke hokohoko pea fakapolokalama'i ke vilo vilo 'o malava. Ko e palopalema lahi ia 'eku fakatokanga'i 'aku fekau'aki mo e fa'ahinga ngoue 'atautolu. Ko e mo'oni 'a e tokolahi ia 'a e ngoue 'i he'ene kei fakatau atu 'i he ve'ehala. Ka 'oku pehē ke tuku ki he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ke 'omai ha'ane toe fale'i ange 'a'ana mei he tu'unga ko ia 'oku 'i ai. Mālō.

Lord Nuku : Sea ko e 'uhinga pē e fakahoha'a atu 'Eiki Sea ..

Sea Kōmiti Kakato: 'Io Nōpele 'Eua.

Tokanga Nōpele ‘Eua ko e anga pē fokotu’u na’a lava ke fakatau fua e ngoue kau ngoué ke hangē ko e fakatau ika kau toutai

Lord Nuku : He na’e fai ‘e he Potungāue ‘i he taimi ko ia na’e fakataha ai e Potungāue Ngoue mo e Toutai hono fakatau ‘a e iká mei he kau toutai koe’uhi ko e faingatā’ia fakamāketi Sea. Pea ko e anga pē e ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau pē ‘e lava ki he kau ngoue he na’e lava ia ‘i tahi. Pea ‘oua ‘e talamai ia na’e ta’elavá he na’e fai. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'Eiki Sea. Sai pē ke tuku ke u talanoa ki ai mo e Potungāue na’a ai ha ngaahi fakakaukau ki he fekau’aki mo e fehu’i ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Eiki Palēmia,

'Eiki Palēmia : ‘Ai ke u ki’i tānaki vave atu pē ki ai. ‘A ia na’e ‘omai pē mei he Potungāue ‘oku pehē ‘oku lahi ange e fakamole he lelei ‘oku ma’u mei ai. Ka he ‘ikai ke tuku ha me’a ‘oku lelei ‘Eiki Sea ka ko e ‘uhinga pē ia Sea ‘a e fokotu’u mai ia ko ē ke fakataitaimi atu na’a toe fai ha sio ha toe founa ‘e taha na’a toe ala tokoni ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mou kātaki pē Hou'eiki ko e ‘osi pē eni kongá ko eni ko u tui pea ‘oku tonu ke tau ...

'Aisake Eke : Kei taimi lelei kei ‘aonga ke fai ha fakahoha'a 'Eiki Sea. ‘Ai pē ke maau lelei ‘etau ngāue.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kole ki he Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke, kau ia ha me’a ha taha he Fale ni. Pea ko e fakatonutonu ia Fakafofonga. Ki he fatongia ko ia ‘oku ke fakahokó ‘oku ‘ikai ke ke kau koe pē te u tu’u ki ‘olunga ‘o fakatonutonu e Feitu’ú na ka ko ‘eku fakatonutonu pē Feitu’ú na pea ke me’a ki lalo.

'Aisake Eke : ‘Ikai ko u fakatonutonu Sea. Ko e Feitu’ú na ‘oku ke fai mai e taulama.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

'Aisake Eke : ‘A ia ko u si’i tu’u hake au hē ‘oku nau si’i ‘ai mai ka ko u pehē ‘oua ‘e hoha’a. Sea fakatapu mo e Feitu’ú na Kōmiti Kakato kae fai ha fakahoha'a he Potungāue mahu’inga eni.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ki’i fakatonutonu ē ‘a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea tapu mo e Feitu’ú na Sea. Ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘aonga ia ke ‘oua ‘e toe *repeat* heni. Fai ai pē siolalo mo e me’a ‘oku tonu ke tuku. Kapau te ke fie ‘ai hake pē ki he Kalake ke ‘ohake ho’o me’a na’a ke me’a ‘aki. Ka ‘oku ‘ikai ke u toe loto ke toe *repeat* ia. Tau nga’unu atu pē kimu’a, ka ko e mei ‘osi eni ‘a e vaeua’i ‘aho ni ‘i he’etau lele he pē Potungāue ko eni. Ko e anga pē ia ‘a e tapou atu pē Sea na’a toki, tau fakavavevave ‘amui, pea fai ha hanu ‘osi ange ko ia ko e taimi lahi ia na’e mole pē he Potungāue ko eni kae ‘ikai ke tuhani lelei he toenga ‘o e ‘u Potungāue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 5.

Holo pa'anga ngāue Potungāue Ngoue ki he ta'u fakapa'anga hoko

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Kōmiti Kakato Sea. Ko e Potungāue mahu'inga foki eni Sea pea 'oku ou vakai hifo 'a ia ko e Potungāue ko eni ko 'ene hiki ko eni 'ene patiseti ko eni 'i he ta'u kaha'u 'a ia 'oku hiki mei he 12.9 'o ki'i tō hifo 'o 12.2 Ka ko 'eku fakahoha'a ia ko ē 'e fai ko e sio fakalūkufua pea toe ki'i sio pē ki he ngaahi me'a 'i loto he ki'i Potungāue ko eni Sea. Ka ko e tu'unga ia ko ē, 'a ia ko e hiki ko ē 'ene pa'anga ngāue mahalo ko e pa'anga mahu'inga ia 'ene ngāue 'oku hiki 'aki ia e 900000 mei he faka'osinga ko ia e ta'u ni ki he ta'u kaha'u. 'A ia ko e tu'unga ia 'ene ngāue neongo ko e fakafehoanaki ko e mei he 'esitimetri ko ē ta'u ni ki he 'esitimetri ha hoko 'oku holo ia. 'A ia 'oku holo 'aki ia 'a e 4.7 miliona 'a ia ko 'ene pa'anga ngāue 'oku holo'aki 'a e 800000.

'Uluaki Sea, ko e 'uluaki ko e hā e tefito'i fatongia e Potungāue ko eni. Ko e Potungāue ko eni ko hono tefito'i fatongia...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Aisake Eke: ... ko hono fale'i pē kakai ki hono ngoue'i ko ē e ngoue. 'Uluaki ia 'a ia ko hono fale'i pē nau o 'o ako o mai 'o fale'i anga hono tō e ngoue koe'uhí foki ko 'enau taumu'a ke lava 'o hakeaki'i pea mo lava 'o lahi 'a e fua ko ē 'o e fonua 'oku lava ko ē 'o ngoue'i 'o 'omai 'a e utu ta'u ko ē 'oku fai. 'A ia ko e fatongia ia 'a e potungāue ko eni fale'i 'osi ko ia pea ko e ua 'a ia ko e ngoue pē eni nau toe fai 'a hono vakai'i fakaako fai 'a e ngaahi fakatotolo nau o fai 'a e ngaahi fakatotolo kimu'a 'i he ngaahi me'angāue fakasaieni'i 'i he anga ko ē hono tokangaekina ko e hā e fa'ahinga ngoue ko ē te tau tō 'o taau pea mo e fa'ahinga kelekele ko ē mo e 'ātakai ko ē e fonua ni Sea.

Pea ko hono tolu 'oku nau toe tokangaekina foki 'a e fanga monumanu hono tokanga'i e fanga monumanu ke mahino 'oku lava pē 'e he monumanu tatau pē mo e ngoue 'o lava pē 'e he fonua ni 'o tauhi pē 'a e fonua ni 'enau fiema'u fakangoue ki he me'atokoni pea pehē foki ki he monumanu 'a e kakano'i manu. Koe'uhí kae fakasi'isi'i 'a e fakafalala ko ē ki muli Sea.

Pea ko hono tolu pē 'a e fatongia mahu'inga ko ē 'a e potungāue ko eni. Ko 'enau tokanga'i ko ē 'a e felakaaki ko ē fakavaha'apule'anga. 'A ia 'oku nau 'i ai 'enau tafa'aki ki he *quarantine* 'a ē 'a e ngaahi fua ke mahino ko e ngaahi koloa 'oku 'alu mei heni ki muli, ngaahi koloa 'oku ha'u mei muli ki heni 'oku mahino 'oku 'ikai ke ha'u ai ha ngaahi 'inisēkite te ne hanga 'o maumau'i 'a e ngoue ko ē he fonua ni Sea. Ko e ngaahi tefito'i fatongia ia pē ia 'a ia 'oku meimei lahi pē ko e fale'i.

Pea ko u vakai hifo ko ē ki ai, ko u vakai ki he'enau fokotu'utu'u ngāue ko ē 'i he ta'u ni. Ko e lahi taha 'enau lele pē 'enau fale'i ka 'oku lahi mo e fanga ki'i ngāue 'oku nau fai 'oku nau feinga ke nau vakai'i pē 'oku fēfē pē 'oku lava 'a e fanga ki'i ngāue ko ia 'o lava 'o toe 'ai ki ha lava pē 'o *viable* 'oku lava pē 'o lele lelei pea 'osi ko ia pea toki tuku mai ki he kakai ke nau hoko atu, tatau pē 'i he ngoue pea mo e monumanu. Ka ko u lave fakalukufua ki he potungāue kiate au fu'u mofele fu'u lahi e fanga ki'i me'a 'oku fai 'e he potungāue ko eni 'ikai ke nau nofo pē ha fo'i me'a pē 'e taha.

Tokanga Tongatapu 5 fu'u fālahi ngaahi ngāue fakahoko Potungāue Ngoue ka 'oku fiema'u ke tupulaki

Ko u tui Sea kapau ko e fokotu'u pē ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole ki'i vakai'i ange potungāue fu'u lahilahi ki'i vakai'i atu ē ki'i vakai'i atu ē. Ko 'ene 'osi ange 'ikai ke loko 'i ai ha me'a ia 'e ma'u ka ko e fokotu'u fakakaukau pē ki he 'Eiki Sea taha e me'a na'a ku 'osi vakai'i 'e au 'osi hanga he potungāue ia 'o vakai'i 'oku lava ke fakalahi tautefito ki he me'a ko eni 'a eni ko eni 'a e fanga monumanu pea 'ai ko eni e *biogas* kasa ko eni ngaahi ...me'a ko ia 'oku 'osi mahino ia 'osi lava ia ke hoko lelei.

Pea ko u kole atu ko e anga e fokotu'u fakalahi'i ē kapau te mou nofo pē moutolu ai feinga'i ke tau fengāue'aki fakataha 'a e potungāue pea pehē mo kimautolu ngāue'i e silini ko eni feinga'i ke *upscale*. Lahi e me'a ko eni te tau lava ai tautolu 'o fakalahi'i 'a e monumanu ko eni ko e puaka hūfanga he fakatapu. Tau lava pē tautolu ai 'o ma'u 'a e kakano'i manu ki hotau ngaahi fatongia fakasiasi pea 'ikai ngata ai mo e ma'u 'a e fāmili pea si'isi'i 'a e hū koloa mai mei muli.

Ko e taha ia he me'a ko 'eku fokotu'u ki he Minisitā kātaki ke fakakaukau ki ai, koe'uhí kae lava mai pē ā 'a e ivi 'o 'ai he fo'i me'a 'e taha. Ta'u kaha'u 'ai e fo'i me'a ko ē koe'uhí ke 'osi ange 'oku 'i ai ha'ane fu'u kau peau lahi. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou fakatokanga'i ki he anga ko ē fokotu'utu'u 'a e potungāue ko eni ki he'ene founga ngāue Sea.

Kole ki he Potungāue Ngoue ke fengāue'aki mo e *MORDI* mo e *IFAD* ke fakalalakaka ngoue e ngaahi kolo

Ko hono ua Sea ko u kole atu ki he potungāue ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole fai ha fengāue'aki pea mo e *MORDI* ko e *MORDI* foki ko e kongā ia e *IFAD* 'a ia ko e kongā fakavaha'apule'anga ia ko ē ki he ngoue fakalalakaka e ngoue pea 'oku nau 'omai 'a e va'a ko eni ki Tonga ni ko nautolu ko ē 'oku nai fai 'a e ngāue ko ē ki he ngaahi kolo ki he *community*. Ko u fokotu'u pē Sea 'oku 'i ai 'a e palopalema he taimi ni 'a 'enau fokotu'utu'u ko ē he taimi ni pehē ko fē kolo 'oku pehē 'oku tonu ke nau kau 'i he ngaahi tokoni ko eni 'oku fakafou 'ia nautolu. Lahi e ngaahi kolo, kau ai 'a Nukunuku 'emau feitu'u 'ikai ke kau ia, talu pē lele mai e ngaahi ta'u ko eni 'ikai ke kau ia pea ko e 'eke atu ko ē ki he ...ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke kau ai 'a Nukunuku fēfē 'a Houma kau 'a Houma ia. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke kau ai 'a Nukunuku ko 'eku fakatātā pē Sea me'a 'oku tu'umālie pē 'a Nukunuku ia. Ko u pehē atu na'e anga fēfē ko e hā e *statistic* na'e ngāue'aki 'o talamai na'e 'i ai pē e fika. Ka ko 'eku vakai ki Houma 'oku tu'umālie 'a Houma ia 'i Nukunuku.

Ka ko u kole pē au ki he 'Eiki Minisitā ko ia te ne fai e talanoa ko eni mo e kautaha ko eni ke 'ofa mai liliu, vakai'i pē ko e hā e 'uhingá pea liliu mo 'enau founga koe'uhi ko 'ene 'osi ange 'oku totofu e fonua ni. Pea ko u tui 'oku 'i ai mo e fonua pehē hangē kiate au 'a Hahake, ka ko 'eku 'uhinga 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga 'e taha ke lava pe ko e hā e 'uhinga 'oku kau ai kae 'ikai ke kau ē. Pea 'oku 'osi ange 'a e ngaahi tufa talamu mo e me'a ko eni lele pē ni'ihi 'ikai ke kau e ni'ihi pea ko e taha ia e me'a 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā ke fai ha tokanga mu'a ki ai mo e me'a ko eni ke liliu mai 'enau founga ngāue koe'uhí kae lava 'o tau 'inasi kotoa 'a e fonua ni he 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku nau ...tau tatau pē 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau lava pē 'o fua pea 'oku 'i ai pē mo e ni'ihi ia 'oku 'ikai ke nau lava...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

'Aisake Eke: Ko hono uá, ko e taha, ko hono 3 Sea ko e taha eni ia e ki'i me'a na'á ku fakatokanga'I talu pe eni meí he to'u Fale Alea kimu'á ka 'oku te'eki ke u fakatokanga'i 'e au 'oku fakahoko. Ko e taha e hoha'a koe'uhí ko e 'inasi, ko e o ko e kakai e fonuá 'o nau, hūfanga he fakatapu, 'o nau ma'u me'atokoni ko e meí he vesitapolo ko eni 'oku fakatau mei māketí.

Tokanga ki he malu & hao ngāue'aki vesitapolo ki he mo'ui e kakai

Na'e 'i ai e hoha'a lahi ki ai koe'uhí ko e anga foki e fongá 'oku 'i ai pe ngaahi 'aho 'e fiha ke ke 'osi ai ho'o fana ko e tau pehē ha fu'u kāpisi. 'Osi ha fo'i 'aho 'e 3, 'osi ko iá pea toki 'omai 'o fakatau 'i he māketí. Koe'uhí ko e 'osi ko iá 'oku tō ki lalo 'a e kemikalé. Ka na'e fai e kole ki he potungāué ke mai angé ha me'a mou o mai 'o tesi pē. Koe'uhí ko e mo'ui e kakai ka ko u fakatokanga'i 'e au 'oku te'eki pe ke fai e fo'i me'a ia ko iá. Pea ko u fakatokanga'i e fa'a o atu ko e ki māketí. Ko u fakatokanga'i e kakai 'oku nau o atu pe 'o sio fē ha me'a 'oku ki'i ko e 'e he 'unufé, nau pehē, 'o sai ē. Koe'uhí 'oku 'alu pe taimí mo 'enau tokanga ki he me'a ko iá.

Pea 'oku ou kole pe au 'Eiki Minisitā fakamolemole ko e ai pe ke vakai'i hake pē. Koe'uhí ke fai 'e he potungāué ia 'enau ki'i mopaila, lele pe 'o vakai'i holo koe'uhí pe ko e mo'ui 'a e fonuá 'Eiki Sea.

Tokanga ke fakavia fakame'angāue he Potungāue Ngoue 'ene 'ofisi ngoue fakavāhe 'i Hihifo

Ko e faka'osí pe he fakalukufuá, ko e anga ko e 'enau tokangaekina ko e fanga ki'i vahe, fanga ki'i 'ofisi ko e fanga ki'i vāhengá. Kau ai mau ki'i vāhenga, tatau pe 'a Houma pea pehē ki Fo'ui. Mahino foki hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e ki he Lotofonuá. Ne hangē ne ki'i mu'a atu 'a Tongatapu 6, hangē 'oku muimui ofi atu pe 'a Tongatapu 5. Ka ko e anga ia ko e 'ene tu'ú ko 'eku vakai'i ko e Sea 'emau o ko e ke mau ngāue fakataha pea mo e 'ofisi ko ení. Faka'ofa atu 'a e me'angāué, pea ko u kole pe au koe'uhí he 'oku talamai ia 'oku 'ikai ke 'iai ha'anau, ko 'enau vahevahe e me'angāué. Pea 'oku 'i ai foki e faka'amu talaange 'oku mau fakataha ke mau ki'i takai holo 'o sio he ngoué. Talamai ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau me'alele.

Pea ko e meimei ko 'enau ngāue 'anautolu 'oku faí, meimei 'oku 'i ai pe finemātu'a 'e 2 pe 3 'i 'ofisi. Ko e tokotaha ko e 'oku pulé 'oku fe'alu'aki pē, ka ko e sio atu ki he 'enau ki'i *laptop* mo 'enau ki'i me'a ngāue. Fu'u faka'ofa 'aupito, 'a ia ko 'eku kole pe 'aku ke fai ha tokanga ki ai. Koe'uhí ke si'i lava mo nofo 'i koló ni ka ko u tui ko 'enau tokoni ko e ki he ngaahi koló, ko u tui ko e me'a mahu'inga ia.

Tokanga ki he vāhenga Potungāue Ngoue na 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku totonu ke hiki 'o ngāue tu'uma'u (staff)

Sai, Sea ko e ki'i konga hono uá, ko e ki'i vakai ofi pe ki he vouti 'a e potungāue ko ení 'Eiki Sea. Ko u tui ko e ha'u pe ki he 'enau vāhengá, 'oku mahino foki ko e vāhenga ko eni 'a e Potungāue 'a e Ngoué. Ko 'enau vahé 'oku 'alu ia, hiki ia ko e 3.9 miliona e ta'u fo'ou. Ka ko e pa'anga ko e na'a nau fakamolekí 'i he ta'u ko ení, fe'unga pe mo e 3.63 miliona. 'A ia 'oku hiki'aki ia 'a e 249800, 'a ia ko e vakai'i pe ki he lahi.

Pea ko e me'a 'e tahá 'Eiki Sea na'e 'i ai e ki'i finemotu'a mei Hihifo na'e 'alu 'o fai 'ene ako ngoue. Lele atu e finemotu'á ki Alafua, ma'u hono mata'itohí. Pea ko e talu si'ene ha'u, tali ke ma'u 'ene vahé. Talu mei Sanuali, Fepueli, Ma'asi, 'Epeleli, ko e 'eke atu ko ē ki he potungāué talamai kātaki 'oku mau anga pehē mautolu ia. 'Oku tuai pe e vahé ia, ka 'oku ou sio atu au 'oku faingamālie pe e siliní ia. Pea ko e sai pē na'e talaange ki he ki'i finemotu'á, nofonofó ai pe 'oua tatali ho'o 'alú, nofonofó atu pē ai. Ka ko 'eku 'ohake pe 'e au 'Eiki Minisitā 'i heni koe'uhí ko e ngaahi me'a ia 'oku hoko mahalo 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he 'Eiki Minisitā. Ka 'oku hangē 'okú ne uesia ai si'i loto ngāue 'a e mātu'a ko eni kau ngāué. 'A ia ko e ki'i vakai ki ai Sea 'oku mahino 'oku 'ohake pe ki ai.

Ko u sio hifo ki he'enau tafa'aki ko ē, nau vāhenga ki he vāhenga lau 'ahó. 'Oku ki'i hiki'aki pe 5000, na'e 600000 'a ia meimei 700000 pe ia 'i he ta'u ka hokó. 'A ia ko u 'ilo foki mahalo ko e kau ni'ihí eni 'oku nau 'i he fanga ki'i faamá. Ko e tō vesitapoló mo e mahalo mo e ni'ihí. Pea ko 'eku fehu'i pe kapau 'oku fu'u lahi pehē. Na'a 'oku 'i ai ha ni'ihí ia na 'oku totonu ā ke nau 'alu hake ā 'o *staff*. Na 'oku nau fu'u lahi 'i lalo hē, he ko e 'uhinga pē foki e 'ai e fa'ahinga ko ē lau 'ahó. Kapau 'oku 'uhinga pe 'oku nau ō mai pe 'o fai e fanga ki'i ngāue pe ko e huohuo mo e fanga ki'i me'a pehē. Ka ko u sio ki he fu'u lahi e pa'anga ko eni ko e me'a 'oku ou ki'i hoha'a aí. Ko e hā e 'uhinga 'oku lahi pehē aí kae nofonofó pe 'i he lau 'ahó. Ko e fie 'ilo pe 'Eiki Minisitā ki he me'a ko iá.

Felāve'i ko eni tatau pe ia pea mo ho'o, ko u tui ko ho'o leipá 'au mo ho konitulekí sai pe 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a lahi ia ai. Pehē ki ho'o vāhenga ko ho'o tafa'aki ki ho'o kau ngāue 'oku 'omai ki he konituleki mai, 'oku sai pē.

Pehē pea mo ho'o teungá, ko u sio mahalo ko e teunga ko eni mahalo 'oku 24000. Mahalo ko e kau faka'ulí pe eni mahalo mo ho'omou kau tama ko eni 'oku nau fana ko eni *benlate*. Ko ia ko u fakafuofua atu mahalo 'oku mei 'alu atu pe 'i he tafa'aki ko iá. Ko e me'a ko ē ki ho'o *office supplies*, ko u sio pe ki ai 'oku meimei tu'uma'u. Ki'i hiki'aki ia e 28500 ka ko e vakai atu pē 'e toki me'a ki ai e Minisitā na 'oku lava, fu'u lahi ē kae 'alu ha me'a kehe na'a lava 'o tokoni ai. Ko 'ene ki'i me'a ko ē ki he ...

<010>

Taimi: 1610-1620

'Aisake Eke: ... ki he me'atokoní, 'io 'oku 70000 'ene ki'i me'atokoni 'ana ia ko ē ki he me'á, fakataha pē ki ai pea mo 'ene ki'i me'a, me'atokoni ko ē ki he *hospitality* 'oku 'i he 12000. 'A ia ko e fanga ki'i me'a ia na'a lava 'o fai ha toe vakai ki ai 'i he me'á.

Poupou Tongatapu 5 ki hono ako'i 'a e kau ngāue

Ko 'ene tafa'aki ko eni e akó ko 'ene 41500, 'oku ki'i hiki eni mei he 8000 ka na'e ha'u ko ē mo e 'esitimetí na'e 42000. Kae kehe ka ko u tui poupou 'aupito pē ki heni ki he ako'i ko ē e kau ngāué. He ko e taha foki e palopalema na'e hoko 'i Tongá ni 'a e ta'ofi ko ē 'etau fo'i melení. 'Osi ko ē 'oatu fo'i melení ia 'o fua pē ia hanga pē he kau tama he *quarantine* 'o tali, a'u ki Nu'usilá 'ai haké 'oku 'i ai fo'i 'unufe ia 'i loto. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia ke tokanga'i pē koe'uhí ke 'oua toe hoko e ngaahi palopalema pehē te ne uesia 'etau hū koloa ko ē 'oku fai ko ē ki mulí.

Tokanga Tongatapu 5 ki he tafa'aki 'o e ngāue 'ovataimi & folau ki muli

Ko u vakai'i hifo ki he'ene 'ovataimí 'oku 'i he 200000, hiki ia 'oku hiki 'aki ia e 21400. 'A ia 'oku hiki ia mei he 270000 ki he 295000, ka ko 'eku lave'i ko ē 'e au meimei ko e potungāue ko ení meimei kau tama ko eni he *quarantine*. Kau tama ia 'oku nau, pea 'oku totongi pe ia he ngaahi kautaha vaká 'a e kau tama ko ení. 'A ia ko u sio hifo ki he fika ko ení mahalo kapau ko ia pē ia. Na'e lahi ia 'i he kuohilí na'e a'u ia 'o 600000 pea 500000 he ngaahi ta'u ko ē ka u sio 'oku holo hifo, mahalo pē na'a ko e holo hifo pē kia nautolu. Ka ko u lave'i pē ko e taha ení ia e si'i kau, kau ngāue 'oku fa'a lāunga mai ko ē tuai ko ē 'enau 'ovataimí ka 'oku sai pē kau tama ia ko ení he 'oku totongi pē ia 'e he ngaahi kautahá. 'A ia ko e kongá ia 'i he tafa'aki ko ía.

Ko e sio ki he'ene *overseas travel* ko u sio hifo ko e taha ení e potungāue 'oku ou pehē 'oku si'isi'i taha 'ene folau. Na'e 100000 ia 'ene vahe 'ene folau ko ení 'i he ta'u ko ení 'oku 52000 pe ia 'ene ki'i folau 'i he ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'eke fehu'i pe eni ia. 'A ia ko 'etau founzá eni te tau toe 'alu 'o *line item* fo'i vouti kotoa pē? He ko u 'ilo pē ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'osi 'ova 'ene miniti 'e 10 'a'ana ia ka 'oku kei faka'atā pē.

'Aisake Eke: Sio ha'u ia ke Sea, ko e me'a ia ko u pehē ai ko ē, ha'u ā koe 'o Sea.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e anga pē fehu'i atu ki he Seá.

'Aisake Eke: Ha'u ā e Feitu'u na 'o Sea. Nofo ho'o feitu'u!

'Eiki Palēmia: Kapau ko e me'a ia 'oku ke ...

'Aisake Eke: Fakahela!

Sea Komiti Kakato: 'E, me'a hifo angé Tongatapu 5, me'a hifo 'Eiki Palēmia. 'E Tongatapu 5 ki'i fakamokomoko pē 'oua te ke tokanga ki he me'a 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmia ki ai. Pea ko e tahá 'oku ke meimei faifekau, 'oku hangehangē kiate au 'e fokotu'u koe 'i he konifelenisi ko ení ke ke faifekau pea 'oku totonu ke ke 'ulungaanga faka-faifekau.

Ko e 'ū me'a ko ení 'oku ke me'a ki aí na'a ku 'osi kole atu pē he *statement* ke tau 'unu ki he fakavoutí he te ke me'a mai pē he me'a tatau pē pea ke kalokalo mai. 'Aho ni kuo ke me'a mai pē he me'a tatau ki he motu'á ni ...

'Aisake Eke: Sea 'oku kehe ia ...

Sea Komiti Kakato: Pea ...

'Aisake Eke: 'Io, 'ai me'a.

Sea Komiti Kakato: Pea ko u 'osi lave'i pē 'e au ia 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki aí 'o felāve'i pea mo e 6.8 miliona ki he ngaahi 'ofisí. 'Oku 'i ai pea mo e *catering* mo e

talitali pea na'a mo fai homo fakafekiki mo e Pule'angá pea ke me'a mai 'oku 'i ai 'a e vouti kehe ia ki he *hospitality* tali e kau folau mei mulí ko e 1.7. Ka 'oku holo mei he 2 milioná ki he 1 milioná. Pea ke kamata me'a mai ki Fale Aleá pea fai ai 'etau, pau kole atu ke tuku ka tau hoko atu, na'e tonu ke tau 'alu ki he voutí ki he 'Esitimetí ki he Akó pea 'oku tui e Feitu'u na 'oku totonu ke poupou'i e akó 1.6 miliona ka 'oku 'unu ki he 2. Pea 'i ai mo ho'o me'a 'i, 'o fekau'aki mo e Pangikē 'a Māmaní 'oku 'i ai pē 'enau ako neongo 'enau mata'itohí ka 'oku, ke me'a ki he me'a ko ē 'oku ou hanga 'o hiki ē pea na'a ke me'a ki he 'ovataimí. Kapau na'a tau foki mai ki he fakavoutí te ke toe me'a pē he me'a tatau pē ko iá ka 'oku toe 'asinisini ange ia ka na'e fakalukufua foki e Feitu'u na ia ē. Ka ko eni ko ho'o toe fakaikiiki ko ení 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kehekehe, ko 'ene 'ave pē ko iá 'o totolo 'o ma'u kātoa e fo'i fika fakalukufua ko ē na'e kamata'aki he Feitu'u na ē. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na ke ke fakamokomoko pē he 'oku mahino pē ki he motu'á ni pea 'oua te ke fa'a tuputāmaki vave ...

'Aisake Eke: Fakamolemole atu.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke ngali ia mo e ma'u fakahā 'oku ma'u he Feitu'u na.

'Aisake Eke: Kole fakamolemole atu 'Eiki Sea fakamolemole atu, ko u kole fakamolemole 'Eiki Palēmiá fakamolemole atu. Koe'uhí ko u meimei tau au ia 'eku me'a ka ko u kole fakamolemole atu ka u hoko atu ai pē.

Sea Komiti Kakato: Fai mo 'ai ke tau.

Tokanga ke hiki fakamole he folau ki tahi & kole fakaivia 'ofisi potungāue 'i Hihifo

'Aisake Eke: 'A ia ko u sio hifo ki he potungāue ko ení 'a ia ko u sio hifo ki he'ene, ko 'ene folau ko ē ki mulí ki tahi 'oku hiki lahi ia, hiki 'aki ia e 100000 'ene *domestic travel* ko ē 'a e potungāué. Mahalo pe ko e, 'a ia ko e fakafuofua ko ē 'osi e ta'u ní meimei 'i he 190000 pe ia, 'oku 'alu eni ia 'o 300000. 'Ilo mahalo 'e ki'i lahi ange hono vakai'i e, 'a e ngaahi feitu'u 'i tahi ka ko u tui na'a kau ai pē 'a Hihifo, ki'i vakai'i ange mo Hihifo, 'omai ha'anau ki'i *laptop* mo ha'anau ki'i me'a pehē ke si'i fai 'aki 'enau ngāue 'a e tu'unga mātu'á Sea.

Tokanga ki he hiki fakamole ki he tauhi tu'unga tolonga ngaahi me'alele

Pea 'oku ou tui 'oku kau mo eni 'i he me'a, mo e me'a 'e taha ko e *maintenance* ko ē e me'alelé. 'Oku hiki ia pea mei he 110000 'o 130000. Ko e taha foki eni e potungāue 'oku me'a 'oku lahi 'enau me'alelé ka 'oku mahalo 'oku motu'a mahalo, 'a e toutou ngaahí. 'A ia mahalo pe 'oku fēfē e 'enisinia ko ē e potungāué ka ko u tui pē 'oku mahu'inga pē hono 'ohake e me'a ko iá. Ko e kongā ofi pe ia ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimí ko u lave'i pē 'oku liliu e founa 'etau ngāue 'aki e houa 'e 1 pea mou ki'i mālōlō miniti 'e 15 pea 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ki he motu'á ni ko e meimei ko e houa 'e 2 ho'omou me'a heni. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua ho'omou me'a fuoloá, 'oku 'i ai pē ngaahi ta'u ia heni 'oku 'ikai fa'a malavalava 'a e fa'a me'a fuoloa heni. 'Oku 'i ai pē ni'ihí 'oku nau kei iiki tapu pē mo moutolu. Ka ko u pehē tau ki'i mālōlō mu'a ka koe'uhí pea tau toki foki mai 'anai he 5. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Na’a tau ngaue’aki e founa he uike kuo’osí ko e toloi pē Falé ‘oku ‘ikai ke toe kelesi, ‘e tatau pē e uiké ni. Toloí e Falé ki he 5.

(*Toloi e Falé ki he 5efiafi.*)

<002>

Taimi: 1710-1720

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, toloi mai ‘a e Fale mei he 4 ki he 5 pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke tau fakataha mei he 5 ki he 7, pea te u toki tuku atu pē ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke ne fakafuofua pē, toe hoko atu’a e fakataha ‘a e Fale Hou’eiki.

Hou’eiki ‘oku ki’i tōmui mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, te u tuku heni ‘a e faingamālie kia Tongatapu 1 ke ‘ohake ‘a e me’a na’e tokanga ki ai ‘i he pongipongi. Me’a mai.

Ongoongo fiefia he mālohi Kolomotu’a he fainolo mo e timi Ha’asini Roosters mo fakamālō’ia va’inga ne fakahoko

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, fakatapu atu, Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea ‘o e Hou’eiki Nōpele, pea pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Fakamālō lahi atu Sea, ‘i he ki’i mōmeniti ko eni fakafeta’i pē kuo hoko e tōmui mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ke ‘omai ai ‘a e faingamālie ‘a ia na’a ku kole pē ‘aneuhu ka ‘oku fakafeta’i ‘oku ma’u ‘a e ki’i mōmeniti ko eni.

Ko e ‘uhinga lahi pē Sea, ‘eku fakahoha’a ‘aku, ‘o makatu’unga ‘i he’etau toki sītu’a mai ‘i he *weekend* na’e toki ‘osi. Na’e fai ‘a e ngaahi me’a lalahi na’e hoko ‘i he fonua ni, ‘o tautautefito ki he ‘aho Tokonaki na’e tau’i ai ‘a e sila ko ē ‘o e ‘akapulu ‘o Tongatapu ‘i he timi ‘akapulu ‘a e Tamasi’i ko Pilinisi Kalaniuvalu, ‘oku fakakaungatāmaki ai ‘a e motu’a ni ko e Sea, mo toe faiako pē. Pea na’e fai ‘a e tau pea mo e timi ‘oku mau fiefia lahi ai ko e timi na’e ui ko e Kali ‘o Māvaetangi, pea toe ui ko e Ha’asini *Rooster* pē ko e Moa mei Ha’asini, hono ngaahi ui, pea na’e muimui ange ai ‘o taki mai ai ‘a Hu’akavameiliku mo e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o Tongatapu 9, ‘a e *MOI*.

‘Eiki Sea ko e langa ngāue na’e fai ‘e he motu’a ni ia, pea neongo ko e ta’u fakaloloma eni ki Kolomotu’a, ‘a e pekia ‘a e Ta’ahine Pataloni ‘o e ‘akapulu ‘a Kolomotu’a talu mei mu’a, ‘a e Ta’ahine Pilinisesi, ka kuo faka’ilonga’i ‘e Kolomotu’a ‘i he ‘aho ni, ‘enau hu’i ‘a e tauanga’a, ‘a e fu’u kai fakavalevale hūfanga ‘i he fakatapu ‘i ha *final* kuo hoko ‘i Tonga ni. Pea ko e ‘uhinga lahi ia ‘oku ou fakamālō lahi atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Fakalotofonua ‘ene me’a ange ‘o fakaafe fakalāngilangi ‘i he fe’auhi.

‘Oku toe, ‘oku tā mo laka pē ‘a e faifatongia ‘a e tu’unga mātu’a mei he kolo ‘Eiki, ko ‘ene fakalaka eni kae hoko atu ki he’ene toe fakahoko ‘a e fe’auhi angamaheni pē ko e Kolomotu’a *Sevens* ‘a ia ‘e fai ia ‘i ‘Akosi, ko ‘emau teuteu ia ki he’emau fononga atu ‘o fakafongia’i e ngaahi kalapu ‘akapulu ‘o Tonga ni ‘i he *World Cup* ‘a e ngaahi kalapu ‘akapulu ‘oku ‘amanaki fai ki Falanisē, mei he ‘aho 20 ‘o Sepitema ki he ‘aho 30. Pea ‘oku ou fakamālō lahi atu au ‘i

he timi ko eni na'e, na'a nau me'a ange 'o longoa'a 'i he mala'e va'inga Halaono, faka'ofa'ofa 'aupito kuo mou hanga 'o fafangu e Kolo 'Eiki, pea 'oku ou kole atu pē 'o hangē pē ko e me'a na'a ku tohi atu mou toe foki pē 'o keli takai, vakai ha ta'u 'e 10, pea mou toe feinga mai.

Ka 'oku ou fakamālō he lavame'a mo e talēniti 'o e fānau mei he kolo ko eni 'o e 'Eiki Palēmia, he lava mai 'a e matāpule mei Siapani ko e taha pē 'enau kau fānau tama 'o langa'i hake 'a e maa'imoa 'i he ki'i vaha'a taimi nounou 'o nau a'u ai ki he 'epoki fo'ou ko eni, ko 'enau a'u 'o *final* 'i he 'akapulu.

Ko e 'akapulu hono tataki 'e he Kalapu 'Akapulu 'a Kolomotu'a 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'oku mau fai 'emautolú ko e langa fonua. Kuo mau maau kimautilu, pea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha fe'auhi pehē ia 'i Tonga ni he 'oku ne tala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'akapulu fakalotofonua. Ko e si'isi'i taha pē kai ia ko e 36 ki he 8, ko e toengá 'oku nofo pē he fāngofulu mo e nimangofulu mo e onongofulu. Pea 'oku, pea ko e pole ia ki he kau poupu 'o e maa'imoa 'akapulu 'i he fonua ni ke muimui mai ...

<005>

Taimi: 1720-1725

Tevita Puloka: ...mo tā sipinga, hangē ko e me'a na'e kole 'e 'Eua 11 tokoua 'oku kole mai ke mau *partner*, kae kātaki 'o 'uluaki feinga'i ke a'u 'a e timi tau toko 7 'o toko 7 pea mou toe feinga mai ke hangē pē 'o ako ha me'a mei he fu'u 'api.

Sea ko e 'uhinga pē ia pea mo e fakamālō lahi atu pea ko u fakatu'amelie pē ko e hili ko eni 'oku hoko atu 'emau feinga sēniti ke fakalava 'a e tokoni kuo fakahoko mai 'e he komiti mei Falanisē ne nau totongi 'a e toko 22 ki he folau pea ko e folau ki he toko 35 pea 'oku mau hanga atu ke fai 'emau kole mo e fakatangi ki Kolomotu'a mo e Kolo 'Eiki ko e feinga ha sēniti. Pea ka hili ia te mau toe hoko atu ki he ngaahi kalapu 'akapulu ko eni na'a mau fakavalevale'i he ta'u ni 'o kole atu ke nau tokoni mai pea ka hili ko iá Sea pea u toki hanga atu he ko u tui he 'oku fiefia ma'u pē 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *MIA* he'ene toutou me'a ange ki hono 'api ki he mala'e va'inga Halaano mo e fu'u fakalalakaka 'oku a'usia 'e he kolo 'oku 'ofa atu 'a e tu'unga mātu'a 'oku mau fetāngutu'i 'o faifatongia 'i he Kolo 'Eiki tu'a 'ofa atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Poupou ke hokohoko atu fakalele ngaahi fe'auhi 'akapulú ke ma'u ha fānau lelei ki he va'inga 'akapulu

Lord Tu'ilakepa: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Pule'anga tapu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki, Fakafofonga 'a e Kakai kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tu'u pē au ia tātaaitaha koe'uhí 'oku te fihia kita he fatongia ko ē Sea. 'Io ka ko e fatongia 'oku matu'aki mahu'inga pea 'oku te pole ki ai pea ui kita kita ki ai pea 'oku te fai e lelei tahá 'Eiki Sea. 'Ikai ke u toe lave au 'Eiki Sea 'oku 'i ai e uestia he fatongia 'i he mala'e fakapolitikale Hou'eiki kapau te te nofo 'o fakatokanga'i 'a e uestia ko iá he 'ikai ke lava ha me'a ia. Pea kapau te te taumu'a 'aki pē 'a e fatongia ke taau mo fe'unga 'Eiki Sea ko u tui 'oku falala mai pē 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea ki he fatongia 'oku faí.

Ko u tu'u pē au 'Eiki Sea ko u 'ohovale pē au he fo'i liliu kī ko eni 'oku fai he Feitu'u na ka ko u pehē tau pou pou mu'a ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 1 ki hono langa 'o e sipoti he vahefonua Sea.

'Eiki Palēmia ko u fakamālō atu ki ho'omou timi, ko u vakai ko ē 'a'aku ki he 'aho ko ia na'a mau tangutu pē mautolu he sea mo e kakai pau na'e 'uluaki fai ho'omou timi ho'omou me'a fakamuimui 'ikai ke si'i ta'euesia e 'ikale ia. Ko u talanoa mo'oni eni e me'a na u sio ai, mālie 'aupito 'aupito toki 'unu mai 'a e Kapiteni 'a e Tonga A 'o toki fai hono faiva neongo ko e ki'i motu'a Mataika mei Vava'u ka 'oku fakafiefia 'aupito ko e ki'i tama pē ia 'oku ou sai'ia pē he'ene va'inga, pea ko u pou pou lahi atu ki hono langa 'o e 'akapulu he fonua ni.

Ko e me'a pē 'oku ou kole ki he fonua ni hokohoko atu 'a e 'ai 'a e 'ū tau fakavahe, koe'uhī ke tau kumi ha fānau 'i Tonga ni 'o 'ikai toe kau ai 'a muli hangē ko Fisi 'Eiki Sea, pau te mou me'a Hou'eiki he taimi ni ki Fisi nga'unu 'a e 'akapulu 'a Fisi ki 'olunga pea ko eni ko e naunau ia mo e me'a 'oku tau faka'amu ke hoko ki ai, pea ko u fakamālō atu ki he ongo timi lōua fiefia lahi 'a'aku he'eku sio he timi 'a Ha'asini neongo 'Eiki Sea ko au 'oku ou nofo 'i Kolomotu'a ko 'eku lele mai mei Vava'u ka ko u nofo 'i Kolomotu'a pou pou ki he'emaui timi Kolomotu'a ka ko u toe fiefia taha he fakalakalaka hake 'a e timi 'a Ha'asini.

Ko e fehu'i ko e fakamaau mei fē 'a e fakamaau ko eni na'a ne fai 'a e fakamaau ko eni, ko 'eku tali 'Eiki Sea ko e ki'i motu'a mei Vava'u hangē pē ko au ka ma nofo Kolomotu'a. 'Oku mālie 'aupito 'aupito 'a e fakamaau kaikehe Sea 'ikai ke u faka'amu ke uesia ha tafa'aki ka ko e pango foki pē mautolu ki Ha'asini mo 'emaui fiefia hokohoko 'emaui fiefia mo e kaipola mo u mea'i Kolomotu'a 'oku ...mālō pē 'emaui fiefia pē sila ka na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a fēfē 'e fai he vahefonua, ka ko hono fakakātoa 'e Fakafofonga Tongatapu ...

<007>

Taimi: 1725-1730

Lord Tu'ilakepa : ...me'a fakafiefia mo'oni ko 'ete sio he toe 'unu 'a e 'akapulu he fonua ni. Pea ko 'etau faka'amu ia. Vakai na'e me'a ai e Palēmia me'a ai pea mo e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'i ai pea mo e Fakafofonga Ha'apai. 'I ai e Feitu'ú na Tongatapu 1 pea 'oku fakafiefia 'aupito 'aupito 'aupito. Pou pou kakato atu 'Eiki Sea ki he ki'i, pea ko hono 'ai ia Hou'eiki he Fale ni, ko e lolotonga pē 'etau tālānga fakapolitikale mo 'etau tālānga puputu'u 'ai ha ki'i fo'i nota kehe, ke tau afe ki ai koe'uhi ke ne fakamā'opo'opo 'a kimoutolu pea toki hoko atu 'a e feme'a'aki ko eni 'i he Fale Kōmiti Kakato.

Kole Sea Komiti Kakato ke lele Fale Alea ki he 2:00 pongipongi

'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie 'oku ou kole pē ki he Hou'eiki Pule'anga ki he 'etau patiseti. Mou laumālie lelei pē he te tau 'unu'unu pē. Faka'osi Sea ko u kole atu ki he Feitu'ú na tuku mai kiate au kotoa mei he 7:00 ki he 2:00 'ahengihengi 'Eiki Sea. Pea ko 'eku kole 'Eiki Sea ka 'oku ke fiu pē Mēmipa pea ke me'a atu ka ki he Fale ni 'oku ou kole atu ke tau fonofononga atu pē mo 'etau ngāue. Ko 'apongipongi 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau kau 'i he Konifelenisi ka 'oku mahu'inga eni. Ko fē me'a te tau fili ki ai? Konifelenisi pē ko e lele 'a e Fale. Hou'eiki 'oku matu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito e Fale ni ke mou me'a heni. Ko e hā hono 'uhinga 'Eiki Sea, kapau 'oku mou fiema'u Hou'eiki Pule'anga ke fakakakato hotau fatongia ki he kakai e fonua 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa. Hangē pē ko e kole ko ia 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato te u faka'atā pē ki ai ko e hā pē taimi 'oku fie mālōlō ai pea toki toloi ki 'apongipongi 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Sea mālō e ma'u faingamālie pea ko u kau pē he kaungā fiefia he ongoongo ko eni 'oku tau fanongo ki ai. Ka 'oku ou fie to'o hake pē 'a e poini ko ia na'e fai 'a e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'i he feinga'i ko ia ke mo'ui 'etau 'akapulu ko ē 'i Tonga ni, ke tau ō 'o fakafofonga'i 'a Tonga 'aki pē 'a e kau tangata na'e 'ohake pē 'i Tonga ni. Ka ko e poini 'Eiki Sea he koe'uhi foki ko 'etau sio ko ia ki he ngaahi mōtolo e fakalalakaka pehē 'oku kamata mei lalo 'aupito. Kamata pē ia mei he ta'u 5 'o lele hake ai. 'Oku 'ikai foki ke fai 'i Tonga ni. 'Oku fai ia 'i muli tautautefito ki he ngaahi fonua ko ia 'oku nau hau he 'akapulu ko e kamata ia mei he lautohi Pule'anga 'a e lele 'a e ngaahi polokalama pehē.

'Oku 'i ai foki e ki'i polokalama 'oku kei lele he taimi ni mahalo 'oku mea'i pē 'e he Minisitā ko ia ki he *MIA*. Ko e fanga ki'i timi 'akapulu 'oku nau lava atu ki Nu'usila, pea ma'u ai 'enau fanga ki'i sikolasipi he ngaahi 'apiako Kolisi. Ka ko hono maumau eni Sea he 'oku tau toki tānaki mai pē 'a e tamaiki he Kolisi ke fai 'a e 'akapulu he lēvolo ko ia e Kolisi. Ka 'oku totonu ke 'alu hifo ki lalo pea 'oku totonu ke tau 'oange ha patiseti fe'unga ki he 'Eiki Minisitā ko eni Sipoti he *MIA* ke fai'aki e fatongia ko ia ka tau lava fakafoki mai 'a e kamata'anga totonu e 'akapulu ke kamata ai. Pea ko e 'uhinga ia 'oku mole ai 'etau fānau 'i tu'apule'anga, ko e 'ikai ke 'i heni 'a e naunau fe'unga mo ha pa'anga fe'unga ke fakahoko'aki 'etau ngāue. 'Oku ou pou pou au ki he fakakaukau ko ia ka 'oku ou tui ko e fo'i vaha'a halafononga lōloa ke fai ai 'etau fakafokifoki mai ke tau hanga pē 'o ohi hake pē heni 'etau fānau ko ia te nau fakafofonga'i kitautolu ki tu'apule'anga. Ko e tu'u ko ia he taimi ni ko e tokolahi taha foki 'etau kau va'inga 'atautolu nau ō nautolu 'o ako va'inga he ngaahi fonua ko ia 'oku 'iloa ai 'a e polokalama ko eni.

Ko hono ua Sea ko e tafa'aki ko ia ki he 'etau lele ko ia he efiāfi ni, kuo mo'oni pē foki tuku pē ki he Sea e Kōmiti Kakato. 'Oku ou tui pē tonu pē ke fakapotopoto pē ki he anga 'etau fononga mo e efiāfi ni mo e fiema'u 'e he sino ke mālōlō mo 'etau kei ma'u ha 'atamai lelei. Ko e pehē pē ke tau lava pea tau lava. Mālō Sea.

Tali Sea Fale Alea fokotu'u Sea Komiti Kakato ki he taimi ngāue 'a e Fale

'Eiki Sea : Fēfē ia Hou'eiki, te u tukuange pē ki he Sea e Kōmiti Kakato ke ne tataki kimoutolu kapau 'e a'u ki he 10:00 'oku toe 'i ai hano fehu'ia pea tau fakafoki mai leva ki Fale Alea ke tau toki tu'utu'uni ki he hoko atu. Ka ko e anga ia e faka'amu Hou'eiki, tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki, mālō 'Eiki Palēmia 'i ai pē ha ni'ihi he Fale ni 'oku fiema'u ke to'o atu hono fetongi 'a e kote, 'io tali lelei pē 'e he motu'a ni koe'uhi ko e Kōmiti Kakato 'oku malava pē. Ko e Fale Alea 'oku ...

<008>

Taimi: 1730-1735

Sea Komiti Kakato: ... 'ikai ke malava ke fai pehē. Mālō ho'omou laumālie tau toe ma'u

ki he houa ko eni Hou'eiki tau hoko atu 'a 'etau feme'a'aki 11, 'io ko 5 fakamolemole faka'osi'osi mai pē 5 ē.

'Aisake Eke: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na, faka'osi pē eni ia ki'i me'a pē 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Te tau taki miniti 'e 10 pē.

Fokotu'u ki he Pule'anga ki ha poloseki fale fahi kakano'i manu (abattoir)

'Aisake Eke: 'Io ki'i me'a pē 'e taha. Ko e kole pē ko e ta'u foki eni ia 'e fiha 'a e ha'u ke fokotu'u ha'atau fale ki hono fahi ki ai 'a e kakano'i manu. 'Oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehē 'i Tonga ni 'io 'a e *abattoir* 'oku te'eki ke 'i ai ha tau me'a 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e *project* pehe ni he Potungāue Ngoue ko u sio 'e tokoni ia ki he 'etau hoko atu mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Si'i 'oleva pē 'Eua 11 ke hoko mai 'a Fika 4 pea toki hoko mai 'a e Feitu'u na.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea mālō e laumālie ki he efiāfi ni pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea kae fai atu ha ki'i fakalavelave nounou pē mālō e ma'u faingamālie 'i he kaveinga kehe eni Sea. Ko u lave atu au ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e potungāue ko eni 'Eiki Sea mahalo 'oku kau ai 'a e fokotu'utu'u ko eni ki he langa 'o ha fale fahi monumanu hūfanga he fakatapu 'oku hā eni he peesi 25 'o 'enau palani ngāue 'Eiki Sea hangē mahalo na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5. 'A ia ko e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau fo'ou pē ko e *new initiative* mahalo 'oku kau ai 'a e langa 'o ha fale fahi monumanu ke fakatau mai ha loli fahi monumanu 'Eiki Sea 'a ia 'oku hā ai.

Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue Potungāue Ngoue ke langa hake ngoue ke lahi hono uta ki muli

Sea ko u kole pē ke u hanga 'o taki 'a e tokanga 'a e Komiti Kakato ki he ngaahi ngāue kehe 'oku fokotu'utu'u 'e he potungāue ki hono langa hake 'o e ngoue kamata 'i he peesi 71 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai ha ngoue lalahi 'e 6 'oku fokotu'utu'u 'e he potungāue ke hiki 'a hono tokoni'i kae pehē ki hono fakalahi hono ua ko ē ki muli. 'Oku kau ai 'a e manioke mahalo na'e tokanga ki heni 'a Ha'apai 12, manioke, 'ufi, talo, kava, hina mo e meleni, pea 'oku hā 'i he peesi 71 'Eiki Sea 'a e fokotu'utu'u 'o e founga hono hiki'i 'o e ngaahi ngoue ko eni ke lava ke ma'u mai ha toe pa'anga lahi 'o fakafou pē 'i hono fakalahi 'o e ngoue 'Eiki Sea, ka na'e 'ohovale lahi 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'i hono fakatauhoa 'o e ngaahi fiká ko e lahi taha 'i he fokotu'utu'u palani ngāue ko eni 'o e potungāue ko e manioke 'oku fakakaukau ke a'u 'o 7.2 miliona 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, fakalaka ia 'i he hina 'oku 2.25 miliona pē kau ai mo e meleni 'Eiki Sea.

Pea ko e ngaahi fakakaukau 'oku poupu lahi ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ka 'oku 'i ai 'a e ... ko e ngaahi palani ko ia 'oku hoko atu 'i he peesi 72, 73, 74 fakaikiiki mai ai 'Eiki Sea 'a e ngaahi taumu'a ngāue, tāketi ke a'u ki ai 'a e ngāue, ko e founga 'e fakahoko'aki 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai mo e ngaahi palopalema. Pea 'oku makatu'unga ai 'a e fie fakalavelave 'a e motu'a ni 'Eiki Sea kapau 'oku pehē te u lave pē 'i he peesi 72. Ko e polokalama fakalalaka 'o hono tō 'o e 'akau foha kau ai 'a e 'ufi, manioke, talo, talo tonga, talo futuna, kape mo e kumala.

Kole fakama'ala ki he palopalema kau ngoue he'ene hā 'i he lipooti

Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e kole fakama'ala'ala 'Eiki Sea he 'oku hanga ... 'oku a'u ki he peesi a'u ki he peesi 81 'a ia ko e 'osi pē ia 'a e palani 'Eiki Sea 'a hono fakaikiiki mai 'a e founa ngāue pea kau ai pea mo e palopalema, pea 'oku makatu'unga ai 'a e kole fakama'ala'ala he 'oku hā hangē ko eni Sea 'oku hā 'i he peesi 74 ko u lave pē eni ki he ngaahi palopalema.

Ko e palopalemá ko e 'ulungaanga 'o e kakai ngoue, hā ia 'i he peesi 74. Ko e fo'i palopalema ko eni 'oku ki'i lahilahi 'ene hā mai toe hā pē 'i he peesi 77 ngaahi palopalema 'ulungaanga 'o e kakai ngoue, peesi 77 'alu hifo ki he kolomu taupotu ni'ihī 'o e kakai ngoue 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau konga 'api ke fakahoko ai 'enau ngoue 'a ia ko e konga eni 'o e palopalema ko ē na'e fai ai 'a e fakalavelave 'a e motu'a ni 'anenai 'Eiki Sea 'oku hā mai pē ia 'i he Palani Ngāue ko eni 'a e potungāue.

'I he peesi 79 ko e palani...

<009>

Taimi: 1735 – 1740

Mateni Tapueluelu: ... he palani ko eni ki he meleni 'Eiki Sea 'oku toe hā pe ai ko e palopalemá ko e 'ulungaanga 'a e kakai ngoué. Pea to e hā pe ai ko e ni'ihī 'o e kau ngoué 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau konga 'uta ke fakahoko ai 'enau ngoué. Pea ko 'eku fehu'i 'Eiki Sea ko e 'uluaki ia ke toki fakaikiiki mai pē mu'a 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e hā nai e palopalema 'o e 'ulungaanga 'o e kau ngoué 'Eiki Sea.

Ko e ki'i fehu'i faka'osi pe ia, 'i he ngoue meleni 'Eiki Sea. 'Oku fakahoko mai ai 'a e ngaahi founa ngāue ko ē he ta'u 'e 3 ka hoko maí. Hā eni 'i he peesi 80 'Eiki Sea, peesi 80 'a ia ko e kōlomu 'i loto mālié ē. Ko e founa eni 'e fakahoko'aki e ngāué, fakahoko ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi naunau 'a e tokotaha ngoue takitaha. 'Oku kau ki ai 'a e teuteu'i 'o e konga kekelelé, fafanga kemikale mo e kemikale. Fakafou 'i he pa'anga tokoni meí he Pangikē Fakalalaka 'o Tongá pe ko e Potungāue Ngoué.

'A ia Sea ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai e motuá ni pe ko e ngaahi tokoni ko iá fika 2 ko ē 'a e kole fakama'ala'alá. 'Oku lave kotoa ai 'a e ngaahi ngoue ko eni ko ē 'oku fiema'u ke hiki'i hake e lahi e uta ki mulí, pe ko e meleni pe ia 'Eiki Sea ē. 'A ia 'oku toe hā pe eni 'i he peesi 81 'Eiki Sea, fekau'aki pe mo e meleni. Ko e fakahoko ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi naunau 'a e tokotaha ngoue takitaha. 'A ia ko e fehu'i pe ia Sea, pe ko e tokoni pehé ni na'e fai atu ai e kolé hangē ko ena 'oku toe hā pe he kolomu muimui atu pe ai 'e malava ke tokoni 'a e potungāué ki he kau ngoué 'o kamata pe mei hono teuteu'i 'o e kekelelé. 'O a'u pe ki he fetu'utaki ki he fakafetau'aki fakapule'angá.

'A ia Sea ko e fakama'ala'ala eni ko ē 'oku kole atu 'e he motu'a ni he na'e fai atu foki 'a e fakalavelave 'anenai fekau'aki mo e fakatangitangi ki ha houa palau ma'a e kau ngoué 'Eiki Sea. Ka 'oku hā makehe 'ū tokoni ia ko eni fakapatonu pe ki he kolomu, ki he meleni. Pe 'oku kau nai 'a e ngaahi ngoue kehé pe ko e meleni pe ia. Pea ko e uá ko e hā nai e 'ulungaanga 'o e kau ngoué 'oku fiema'u ke fakalelei'i e 'ū palopalemá.

Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pe ia Sea 'i he ngāue mahu'inga 'oku fakahoko 'e he potungāue ko eni 'oku fakatokanga'i 'e he motu'a ni 'a e ngāue lahi 'oku fakahoko 'e he potungāue ni.

Hangē ko ia ‘oku fa’a me’a’aki he Falé ni peseti ‘e 88 ‘o e kakai ‘o e fonuá ‘oku fakafalala ‘i he ngoue mo e fanga monumanu. Pea ‘oku ‘i ai ai ‘a e fakamālō ki he fua fatongia ‘oku fai he potungāué. Ka ko e kolé ke fakama’ala’ala mai pe ongo poini ‘e 2 ko iá ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoué

Tali Pule’anga ki hono fehu’ia e palopalema faka’ulungaanga kau ngoue

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Kae ‘atā ke fai ha ki’i tokoni atu ke mahino ki he Fakafofongá ‘a e ki’i tokoni ko ení. Ko e ‘uluaki e me’a ‘oku fekau’aki ‘oku lahi taha ‘ene ‘asi hē fekau’aki mo e ‘ulungaanga ‘o e kau ngoué. ‘Oku, ko e me’a ko ē ‘oku anga maheni ki ai ‘a e kau ngoue tokolahi ko e sio pē ki ha fa’ahinga ngoue ‘oku pa’anga lelei, liliu leva ‘enau fakakaukau ‘anautolu, ‘o ‘oho ‘o fu’u ‘oho tokolahi ia hangē ko e melení.

Ka ko e ‘osi ange ko iá ia ‘oku ‘ikai ke kei muimui pau nautolu ia ki he fale’i ‘a e potungāué. ‘Oku fa’iteliha pe nautolu ia ki he ‘enau ngoué. Ka ko e taimi ko eni ‘e ‘omai ai ko ē ke sivilivi’i ai ko ē ke ‘ave ‘enau ngoué ‘oku nau loto mamahi ai. He ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke a’usia ‘a e fiema’u ia ko eni meí he māketí ke ‘oange ‘a e tu’unga ko ia ‘o e fua ‘o e ngoue ko iá.

Ko e fakatātā mahino pe eni ‘Eiki Sea ki he vanilá, tō vanila ko ē ‘a Vava’ú. Ko e taimi ko ē na’e ‘alu hake ai ‘a e mahu’inga ia ‘o e kavá. Ne tuputāmaki e kau ngoué ‘o faka’auha ‘enau ngoue’anga vanilá ka nau tō kava nautolu ia. Ka na’e fai e fale’i ‘a e potungāué ‘o ...

<010>

Taimi: 1740-1745

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... ‘o kole ‘a e fa’ahinga ke fakahaofi pē ha kongá pea ko e kongá ko iá ‘osi, ‘oku toe liliu ko ē ‘a e fakakaukau’ pea ‘oku, ‘oku fakaili atu ‘aki ‘a e kau ngoue ‘e ni’ihi ‘i Vava’u fekau’aki mo e vanilá.

Ka ko e tafa’aki ko ē ki he kelekelé ko e mo’oni Sea he ‘ikai ke ma’u ‘api ‘a e taha kotoa pē ka ‘oku hanga ‘e he potungāué ‘o poupu’i ‘a e fa’ahinga ngoue ko eni ko e toutu’u. Ko e tafa’aki ia ‘e lava ai ke ne totofu ha ki’i vāhenga ‘i he fengaue’aki ‘i he toutu’ú ‘o tatau pē ha fa’ahinga ngoue ‘o a’u ki he tutu. Kapau te nau ngāue faka-*community* ki ai pea ‘e malava, he ‘ikai ke ngata pē ‘i he ‘enau kau, ‘i he fa’ahinga honau vāhengá ‘i honau vāhengá ‘oku ma’u kelekelé ka te nau toe lava pē ‘o kau atu ki ha vāhenga kehe ‘o kau ‘i he ngaahi toutu’ú. Ko e tafa’aki pē ia ‘oku fakalotolahi’i ai ‘i he potungāué ‘a e fa’ahinga ko eni ‘oku nounou mo e kelekelé ke nau ki’i kole kole atu pē ‘i he ngaahi, ngaahi toutu’ú ke nau kau atu ai ke ma’u ai e, hanau fiema’u fekau’aki mo e ngoué. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Fehu’ia pē oku kau kotoa ngaahi ngoue he tokoni’i fakapa’angá pe ko e melení pē ia

Mateni Tapueluelu: Sea. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Sea ka ko e kole pē eni ia ‘a e motu’á ni pe ‘e laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e tokoni pē ki he ‘Eiki Palēmiá kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā ko ē Pa’angá. Ko e ngaahi tokoni fakapa’anga ko eni mo e fakanaunau ‘oku hā

‘i he kolomu ko ē ki he melení ‘i he peesi 79 – 80, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke hā ia ‘i he ngaahi ngoue kehé ‘o kau ai e hina ko e kava, ko e manioke, ko e talo. ‘E lava nai ke fakapapau’i ‘e lave ai e ni’ihi ngoue ko iá pe ko e melení pē ia? Mālō Sea.

Kau ‘a e ngaahi ngoue kehe he tokoni’i fakapa’anga he Pule’anga ‘i he sekitoa ngoue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. ‘Io ko e tali pē ki aí ‘e, ‘oku kau pē ‘oku ‘atā pē ki he ngaahi ngoue kehé. Ko e sēniti ko ē ‘oku ‘ave ko ē ki he, ‘o fai ‘aki e ngāué hangē ko ē he Pangike Fakalalakaká ka ‘oku faka’atā pē he, ‘oku ‘ave pē ki he sekitoa ngoué, ‘a ia ‘oku kau ai pē mo e ngaahi ngoue kehé ‘oku nau ala fai ki ai ha tokoni. Mālō.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu ko u fiemālie au pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, mālō e ma’u taimí ‘Eiki Sea, ta ko ē ‘oku lave kotoa pē ‘a e kau ngoué. Mālō ‘aupito Sea ma’u taimí.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eua 11.

Tokanga ki he mahu’inga ‘i ai kosilio ngoue fakavahefonua ke tokoni ki he palopalema faka’ulungaanga kau ngoue

Taniela Fusimālohi: Sea mahalo ko e ‘uluakí ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he ‘ulungaanga ko ē kau ngoué na’e ‘ohaké. ‘Oku ou manatu’i ko e, toe fakama’ala’ala mai pē ‘Eiki Minisitā na’e ‘i ai foki ‘a e ngaahi kosilio ngoue fakavahefonua. Na’e mahu’inga foki ‘a e ngaahi kosilió ki he, he ‘oku ‘i ai honau fatongia ke faka’ulungaanga’i ko eni e kau ngoué ‘i he’enau talanoa ki he ngaahi ngoue mo e palani ngāue ke nau hanga ‘o fakahoko.

‘Ikai ke ngata pē he ngaahi kosilio fakavahefonuá ka na’e ‘i ai foki e ngaahi komiti ia ki he ngaahi ngoue takitaha hangē ko e vanila, ko e kavá na’e ‘ikai ke u ma’u na’e ‘i ai ha ngaahi komiti ki ai. Ka ko e vanila na’e ‘i ai e ngaahi komiti ki ai pea mo e ngaahi ngoue kehé. Ka ko e mahu’inga foki ‘o e ngaahi kosilio ko ení ia ki he ngaahi me’a pehē ke pukepuke ai ‘o faka’ulungaanga’i ai e kau ngoué ke ‘oua te nau malele holo he ‘oku moveuveu leva ai e māketí hangē pē foki ko e me’a ko ē ‘oku tau fanongo ko ē ki aí.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga mahino kia au e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai e Minisitā ē, ki’i me’a pē ki lalo, ‘ai pē ke tau femahino’aki. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a atu he Minisitā ia, ‘ikai ke tau lava ‘e tautolu ia ‘o ta’ofi e kau ngoué he ko e ‘ilonga pē ha ngoue ia ‘oku ma’olunga hono tu’unga fakapa’angá ‘e tamate’i leva e ngoue ko ē ka nau ‘unu nautolu ki he ngoue ko iá, ‘a ia ‘e malele holo pē kau ngaué.

Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai e Feitu’u na ke pukepuke ‘a e tu’unga taau ‘o e kau ngoue fakamolemole, ‘e mole ai e tau’atāina ia ‘a e kau ngoué ka ‘oku mea’i pē he kau ngoué e me’a ko ē ke nau faí. Ko ‘ene sai ko ē ‘a e kavá, tamate’i e vanilá ia kae ‘ai e kavá. Sai ko ē ‘a e fainā, tamate’i e vanilá ia kae ‘ai e fainā ia. ‘A ia ‘oku hoko ia pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi mahino ia kiate au. Hā ha poini ‘e taha ‘oku toe me’a mai e Feitu’u na he’etau, ‘i loto pē hetau, ho’o miniti ‘e 10.

Tokanga na'a 'oku tōkehekehe tokoni'i kau ngoue mo 'enau ngaahi fiema'u

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e, koe'uhí na'e 'osi ngāue pē he nau kau au he kosilio ngoue 'e taha, 'a ia ko 'eku talanoa 'a'aku ia mei he'eku a'usia ko ē 'a e me'a ko iá.

Ka ko e poini hokó Sea ko e, ko 'eku fehu'i 'i he ...

<002>

Taimi: 1745-1750

Taniela Fusimālohi: ... mai 'i he peesi 17, ko e fokotu'u 'o e fale fa'o mo fale faka'ahu e. 'Oku hā mai 'i he 23/24 pea toe hā 'i he 25/26 ē. Ka ko 'eku ma'u ki he Fakamatala Patiseti 'i he hā mai 'a e fakamatala 'oku tukuhifo foki 'a e Patiseti ko eni 'a e potungāue ko eni ki he langa faka'ekonōmika koe'uhi he 'oku kaniseli 'a e teuteu'i 'o e ngaahi fale *pack*. 'A ia ko 'eku faka'amu foki he ko e hangē ko 'eku fakamalanga ko e ngaahi fo'i fakapona eni ko ē 'oku ne ta'ota'ofi 'a e puna ki 'olunga a e lahi mo e ngaahi me'a 'oku lava 'alu atu ki he māketi koe'uhi ko e fo'i kongā ko ia, he 'oku hā mai ia he ko e fale pē ia 'i Vainī, mo e taha 'i Vava'u. Ka ko eni kuo tau fanongo ki he fakamalanga mei Ha'apai, mo 'eku fakamalanga ko eni mei 'Eua, 'oku 'osi 'i ai 'a e fale ia 'i 'Eua 'oku talitali ia ai ke fakanaunau. 'Ikai ke u 'ilo au ki he Vahefonua Ha'apai pē 'oku 'i ai ha fale ai, koe'uhi he 'oku mo'oni 'a e fakamalanga 'anenai ko ē ki he'etau ko e fuofua māketi 'atautolu ia ko hotau kakai pē ko ē 'i tu'apule'anga. Ko 'etau toe mavahe atu ko ē mei ai ngalingali 'oku tau hanga 'o fao'i 'a e māketi ke fu'u lahi pea 'ikai ke tau lava 'o ma'u 'inasi mei ai.

Ka ko e anga pē 'o e kole ke fakama'ala'ala mai angé kongā ko ia he koe'uhi 'oku hangē 'oku ki'i fetōkaki 'a 'etau fakanaunau 'a e me'a ko ē 'oku faka'amu e kau ngoue ke ma'u. 'E kātaki fakamolemole 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Pule'anga he ongo fale fa'o'anga me'akai 'i Vainī mo Vava'u

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Komiti, Hou'eiki e Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fale *pack* ko eni 'i Vainī 'oku 'ikai ke lava ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke lava 'e he pa'anga ia ko ia 'o langa 'a e fale pea toe fakanaunau'i. Ko e fo'i pa'anga ko eni na'e *offer* mai ko ē 'e 'Asitelēlia, 'oku kei 'i Tonga ni pē ia, pea ko e anga 'enau fakakaukau 'e o 'o kamata mai'aki 'a e ngaahi fale ko ē kuo, ngaahi fale *pack* ko ē kuo 'osi langa, hangē ko Kolonga, 'oku fiema'u ia ke fakanaunau'i ke fai 'a e ngāue pē 'i fale, 'ikai ke toe fiema'u ia ke o ki he lalo 'akau 'o fai ai hono fohi 'o e manioke pē ko e, ko ha toe fa'ahinga ngāue pehē.

Ko e tokoni ko ē 'i he taimi ni 'oku feinga ke ki'i fakalalakaka ange mei he lalo 'akau kae hū pē ki Fale 'o fai ai 'a e ngāue, pea mo hono ngaahi mīsini ko ē 'e fiema'u ki hono teuteu'i 'a e ngoué pea hoko atu. Ko e fale *pack* ko ē 'i Vava'u 'oku kei ngāue ki ai 'a Siaina ia he ko e tokoni ia 'a Siaina pea 'oku te'eki ai ke fakapapau'i kuo malava ke hoko atu 'a e ngāue ko ia ki Vava'u, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e 'uhinga foki 'eku fehu'i he koe'uhi ko 'etau me'akai, 'oku ou fanongo ko ē ko ē 'oku ou 'ilo 'i he 'eku fa'a 'a'ahi ki 'Asitelēlia ko e lose. Ko e lose ko e me'akai ia 'oku hangē ko e kahokaho ki heni, kia tautolu, ki he kau 'Afilika. 'Oku nau

hanga ‘enautolu ‘o fakatau pea ‘oku nau ‘eke holo pē ‘e ma’u ha’anau *supply* mei fē, ‘o ‘ikai ko ‘Asitelēlia ni, ‘oku fu’u mama’o foki’a ‘Asitelēlia ka ‘omai mei ai. Ka ko e ngaahi fale eni ko ē ‘oku ‘aonga hono feinga’i ke fulihi hangē ko ‘eku fakamatala ko ia ka ne ‘i ai hotau *mindset* ‘a e fakakaukau ki he ngoue, ka tau ‘alu ko ē ki he me’a fo’ou, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku fehu’i ko ē ‘a e ngaahi fale pehē ni, he ko ē kuo kaniseli ē ia ‘o ‘ikai ke tau toe lava ‘o hoko atu ai.

Tokanga ki he ngaahi founa ke lahi e ngoue ke ma’u mo’ui mei ai e kakai

Sea ko ‘eku poini ko ē hono hoko, ‘i he peesi 46, ‘o e palani ‘oku ‘asi ai ‘a e tufa pulopula ke tō e, ‘a ia ko e me’a eni ‘oku fekau’aki eni pea mo e ‘akau. ‘A ia ‘oku ‘i ai foki ‘a e palani ke to ha fu’u ‘akau ‘e 1 miliona ki he 2025. Ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni ko e fu’u ‘akau pē ‘e 3000 ‘oku ‘osi lava ‘o to ē . ‘Oku fekau’aki ia pea mo e me’a pē ko eni ‘oku toe ‘asi mai ‘i he peesi 54 ki he feinga’i ko ē ke fakalahi ‘a e ma’u’anga mo’ui ki he fanga monumanú, ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi mai ‘i he peesi 60 ke fakalahi ko ē ‘a e ‘eka ngoue. Ka ko ‘eku tokangá pē ki he tafa’aki ko eni ‘oku tau feinga foki ke lahi, ‘a e me’a ke ma’u mo’ui mei ai ‘a e kakaí, pea ‘ikai ke ngata aí tau feinga ki he lahi ke uta atu ki tu’apule’anga ke ma’u ai ha sēniti ‘a e ngaahi fāmili, peseti ‘e 88 ko eni ‘o e ngaahi fāmili. He ko e ‘asi mai ko eni ‘a e sitesitika ‘i he līpooti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he ta’u kuo ‘osi, ‘oku meimei ko e, ‘oku nofonofu holo pē ‘a e lahi ko ē ‘o hangē ko ē manioke ‘i he 2.8 miliona, ‘o nofonofu holo ...

<005>

Taimi: 1750-1755

Taniela Fusimālohi: ...pe he lēvolo ko ia. ‘E fakapuna fēfē e me’akai ki tu’apule’anga ‘aki ha me’a fo’ou, ‘e toe tākaki mai ha ngoue fo’ou ki hē pē ko e hangē ko ‘eku talanoa ki he *vanilla* mo e *coffee* ‘e toe tākaki mai ki ai e koko, te tau ‘alu ‘etau taimi mo ‘etau ‘alu ki he ngoue ‘oku ‘ikai ke ne fiema’u ha kekeleke lahi ka ‘oku lahi ‘oku ma’olunga ‘a hono māketi’i.

Tokanga ki he ngaahi fiema’u tō ngoue kae palopalema he ‘isiu fakakelekele

‘A ia ko ‘eku foki mai ki he’eku poini Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou fihifihia aí ko e me’a ‘oku ou fie ‘ai ha fakama’ala’ala mei he Minisitā kapau ko e tau feinga ē ke fakalahi e me’a ko e fanga monumanu ko e hangē ko e fanga pulu, ko e fanga sipi fiema’u ‘e nautolu ‘elia lahi ke nau kaikai ai, ko e fakalahi ko eni e tō ‘akau ki he 1 miliona ‘oku fiema’u e kekeleke ke tō ai, ko e fiema’u ko eni ko ē ke fakalahi ko ē ‘a e ngoue ke lava ‘o hū atu ‘a e talo tonga ko e ‘uffi mo e manioke mo e me’a pehē ‘oku fiema’u kekeleke mo ia.

Ka ko ‘eku ma’u eni Sea ‘i he savea ngoue 2016 ko e peseti ‘e 40 ‘o e kekeleke ko ē ‘oku mo’ui ke ala ngoue ‘i ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ngoue’i. ‘A ia ko ‘eku poini Sea ko eni ‘oku hanga ‘e he palani ‘o fokotu’u ‘a e ngaahi tāketi pea ‘oku faka’ofa’ofa’ia au he fokotu’u tāketi pehē ‘e Sea he koe’uhí ko e me’a eni ko ē te tau toki foki mai ‘i he’enu lipooti mai ko eni he ‘osi e ta’u fakapa’anga ko eni pē na’e a’usia ‘a e ngaahi tāketi ko eni na’e ‘oku ‘asi ‘i he’enu palani. Pea ko u fiefia ‘i he ‘ai tāketi ki he ngaahi palani koe’uhí te tau toe foki mai pē ‘o ‘eke, ka ko u fiema’u pē ke fakama’ala’ala mai ‘e ‘Eiki Minisitā ‘a e kongā ko ia.

Ko ‘etau ai ko ē ‘a e ngaahi tāketi ko eni ko e hā leva ‘a e me’a ia ‘e fai ki he ‘isiu fakakelekele ko ē ‘oku ‘osi hā mai pē ia ‘i he ngaahi peesi ko ē, si’i fie ngoue ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kekeleke. Ko e kekeleke kuo puke ia ‘e he pangikē, puke ia ‘e he lisi, pea ‘oku ‘i he ngaahi

feitu'u ia 'oku 'ikai pē ke toe lava koe'uhí ko e fai 'a e ngaahi ngoue kemikale ia pea kuo 'osi. 'I ai mo e kelekele ia ka 'oku 'i he malumalu ia 'o kinautolu 'oku 'i ai honau totonu fakalao ki he kelekele, ka ko u tui Sea ko e taha ia 'o e ngaahi fakapona 'o e me'a 'ikai ke ngata pē 'i he me'angāue, ka ko e kelekelé hangē ko 'eku fakamalanga he uike kuo 'osi ko e me'a mahu'inga eni ia 106ook106e ai 'a e fakalalakaka ka ko 'eku 'ai pē ke fakama'ala'ala mai Minisitā ko e ngaahi tāketi ko eni te tau ala ma'u pē. Ka ma'u ko u fakamālō lahi pea ko u fakamālō ki he ngāue 'oku fai, ke ki'i fakama'ala'ala mai pē ko e hā 'etau 'unu kimu'a 'i he fiema'u kelekele ko eni ke fakalahi atu 'a e ngaahi me'a ko eni. Pē 'oku tau toe talanoa pē ki ai, ka 'oku vilovilo holo pē he tu'unga tatau 'etau me'a 'atautolu hangē ko e talanoa 'anenai. 'E tupu pē ka 'e tupu lilelila pē 'etau ngāue koe'uhí 'oku 'ikai ke tau fai ha me'a fo'ou ange, tau fakanaunau ke lahi fe'unga tau tukuange e kelekelé ke lahi fe'unga pea tau hanga 'o 'oange 'a e pa'anga ke lahi fe'unga ka tau sio ki he liuliunga ko ē 'oku tau faka'amu ki ai 'i he ngoue ke 'oua 'e 'oatu pē 'a e 12 miliona ke ngāue'aki he potungāue pea foki pē 'a e 13 miliona, kae 'oatu 'a e 12 miliona kae foki ha 50, 60 tupu miliona 'o tau 'alu pē 'aki ha'atau liliu pē founa 'oku tau sio'aki ki he ngoue mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na kae 'atā ke hoko atu 'a e fakamahino ko eni ki he fiema'u 'a e Fakafofonga. Ko e mo'oni 'oku malava 'a e fa'ahinga ngoue 'i he taimi ni ko eni 'oku ne fakasi'isi'i 'a e toe hiki ko ē ki he ngāue'aki 'a e kelekelé ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga 'atautolu ia 'Eiki Sea ka ko e me'a ko ia kuo 'osi a'u mai ki Tonga ni ka 'oku malava ia, 'a ia ko e ngāue ia he taimi ni ko hono kole ke fakahoko mai pea 'oku tatau pē 'i he ngoue pea mo e monumanu.

Na'e 'i ai 'eku fakataha 'i he uike kuo 'osi mo e Fakafofonga 'Isileli pea ne talanoa ai ki he mahu'inga 'o e tekinolosia ko eni fekau'aki ko eni mo e ngoue mo e fanga manu. Na'a ne fakahoa 'a e ngāue 'a e tekinolosiá 'i 'Isileli 'a e pulu 'e taha ki he pulu 'e fā hu'akau ko ē 'a Nu'usila. 'A ia ko e fa'ahinga tekinolosia ia 'oku tau fiema'ú, he ko e 'uhinga 'a 'Isileli he 'ikai ke nau lava'i 'enautolu 'o fafanga ha pulu 'e lau miliona. Ka 'oku lava pē ia ke hanga he pulu 'e taha 'o mai ha hu'akau tatau mo ha pulu fafanga 'e fā 'oku kei ngāue'aki pē 'a e kelekele ka 'oku toe tākaki atu ki ai 'enau ngaahi 'ilo fakatekinolosia ko eni 'o fekau'aki mo e fa'ahinga pulu...

<007>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Minisitā Ngoue : ke fakaili 'o fili pehē pē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia koe'uhi ke ne hanga 'o fakatupu ha me'a kehe mei he natula ko ē. 'Oku kei fakanatula pē e pulu ka ko 'enau hanga ko ia 'o fulifulihi holo 'a e fa'ahinga 'o fekolosi'aki 'o lava pē ia 'o fakahoko pē 'o malava ke si'isi'i ai hono tauhi 'a e fanga monumanu 'i he kelekele, kae ma'u pē 'a e fo'i fiema'u ko ē 'oku taumu'a ki ai 'a e ngāue. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki,...

Taniela Fusimālohi : Sea ka u ki'i fehu'i faka'osi pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ko eni ki he vao 'akau 'oku 'i ai foki 'a e kelekele lahi 'o e Vahefonua 'Eua 'oku mole ia 'i he lisi ki he kautaha ko eni mei Nu'usila ko ia ki he vao 'akau pea 'oku nau lolotonga to'o 'enautolu ia 'a e paini ko ia na'e tō 'i he 1970 pea 'oku kamata ke ne hanga 'e ia 'o fakatupunga

‘a e palopalema ki he kekekele ko ē ‘i ‘Eua, pea ‘oku hā holo pē ia he ngaahi feitu’u kekekehe. Pea ‘oku toe ‘i ai pē mo e ngaahi lipooti ia ki he kamata ke ‘asi holo ‘a e ‘ū me’a koe’uhi ko e ‘i ai ‘a e kakai ‘i he feitu’u ko ia tautefito ki he matavai ko ia ‘a ‘Eua ‘oku ‘i he feitu’u tatau pē. Ka ko e anga ‘eku fehu’i atu ki he Feitu’u na pē ‘oku ‘i ai ha sio ki ai ‘a ho’o Potungāue ki ha ngaahi palopalema ‘oku ala hoko ai pē na’a kuo ‘osi hoko ha palopalema ia kae ‘ikai ke tau hanga ‘o fakatokanga’i. He ko hono ‘uhingá eni Sea.

Na'e hanga ‘e he Pule'anga ia ‘ave ki he kautaha ko eni hala'atā'atā ke ‘i ai ha me’a ia ‘a ‘Eua ‘e ma’u mei ai. Ka ko e ‘uhinga foki ko e ‘a e kamata ko e vao ‘akau ko ia ko e fakatetu’a ke ‘i ai ha ‘inasi ai ‘o e vahefonua hala ‘aupito. Ka ko e anga pē ‘eku fehu’i atu ki he Feitu’u na ko e hā e palani ki he vao ‘akau ko ia ki he kaha’u. ‘I ai nai ha taimi ‘e fakafoki mai ai e kekekele ia ki he vahefonua. Hangē pē ko ‘eku fakamalanga ko ia he ta’u kuo ‘osi. Palopalema lahi taha hoku vahefonua ko e mole honau kekekele. Pea ko e ‘eka eni ia ‘e lau ngeau ‘oku nofo ia ‘i he vao ‘akau ko eni. Pea kuo mei ‘osi ‘a e paini ko ia na’e fiema’u ke tā hono tā ka ko e taimi ko ia na’e ‘i ai hono fatongia ‘o’ona ia ko ‘ene hanga ‘o pukepuke ‘a e kekekele. Ko ‘ene tu’u ko ia he taimi ni ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e ‘auhia fakakekekele mo ne uesia tafe ‘a e vai ‘o ne uesia ‘a e ngaahi feitu’u ngoue’i ‘e ni’ihi.

Ka ko e anga pē ‘a e fehu’i atu ki he Feitu’u na mu’a ke ke fakama'ala'ala mai ange ‘a e tu’unga ‘o e vao ‘akau ko ia pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko ki ai he ‘aho ni, pea ko e hā ‘a e me’a ko ia ‘e hoko ki ai ‘i he kaha’u koe’uhi ko e fiema’u ko ia ‘a e vahefonua. Kapau ko ho’o palani ē ‘a e Feitu’u na ‘e lava pē ia ka koe’uhi ko e me’a ko ia ‘oku fai ‘aki ko ē ‘oku fihia ‘i he ngāue ko ē.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'Eiki Sea. Ko e tu’unga ko ia ‘o e ngāue fekau’aki mo e vaotātā ko iá, ko e ngāue ‘a e Potungāue ko hono tokanga’i pē ‘a e papa lahi ‘a e papa ko ē ‘oku tāmata’i ko ē ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue pea mo hono fakapapai’i ‘oku tō hono fetongi. Ko e uesia ko ē ‘a natula ia ‘e lipooti pe ‘e he Potungāue ka ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue ia ‘e taha ‘oku ne toe tokanga’i ange ‘e ia ‘a e tafa’aki ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki ē mahalo kuo fe’unga ia. Tau ‘unu ki he Vouti 24 ē. Mou kātaki pē te tau ngāue’aki pē ‘a e founga tatau kimu’a tau toki pālotti fakalūkufua kotoa pē kotoa kotoa ‘a e ‘u vouti. Ko e 24 ‘osi fe’unga ‘a e feme’a’aki mo e ngoue ‘omai mo hono palani tau toe foki pē ki he *statement*. Ko ia ‘oku ou kei tuku atu pē faingamālie kia moutolu.

Vouti 24 Potungāue Toutai ia. 'Eiki Minisitā me’a mai. Fokotu’u pea pou pou (*Ne pou pou*). Hou'eiki, Tongatapu 4 me’a mai pē Feitu’u na,. Me’a mai pē Tongatapu 4.

Vouti 24 Potungāue Toutai

Māteni Tapueluelu : Kole atu Sea pē ‘e lava ke ki’i fakamalanga nounou mai pē pea mau toki hoko atu ai Sea kātaki ‘a e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 'Eiki Minisitā ki he Toutai. Mālō.

Fakama’ala’ala he palani mo e taumu’a ngāue Potungāue Toutai

'Eiki Minisitā Toutai : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga pehē ki he Palēmia mo e Hou'eiki...

<008>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Minisitā Ngoue: ... kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Ko e fakakoloa lahi kiate au 'i he fatongia ko e 'Eiki Minisitā ki he Potungāue Toutai ke fakahoko atu 'a e Palani Fakata'u 3 'a e Potungāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 ki he 2025/2026. 'Oku hokohoko atu 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Toutai 'o fakatatau ki he vīsone misiona pea mo 'ene ngaahi taumu'a pea pehē ki hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u 'e tolu ka hoko.

Ko e Palani Fakata'u Tolu ko eni 'oku fakatefito 'ene tokanga ki he fakalalakaka mo hono pule'i tu'uloa 'o e fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'oku hā 'i he Palani Sekitoa Toutai 'a Tonga *TFSP* 2016 ki he 2024 ki he toutai komēsiale mo hono pule'i 'o e ngaahi toutai 'i he ngaahi kolo tu'u matāfanga pea pehē ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he polōseki 'a e Pangikē 'a Māmani 'a ia 'oku ui ko e Halanga Fononga ki he Toutai Tu'uloa.

Ko e ngaahi taumu'a ngāue 'a e potungāue 'oku tokanga ke fakapapau'i 'a e tupu fakalalakaka 'o e sekitoa toutai ke tu'uloa pea hokohoko mo tauhi ma'u pē hiki hake 'a 'ene tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua, mahu'inga 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua pea mo fakapapau'i 'oku malu 'a e tu'unga fakame'atokoni ki he kakai 'o Tonga.

'Uluaki taumu'a ia ke fakapapau'i 'oku hiki hake 'a e hū atu 'o e ngaahi koloa mei 'oseni ki tu'apule'anga, toe fakalahi ange mo ha kakai te nau ma'u ngāue 'i he sekitoa toutai. Hiki hake mo fakakomēsiale 'a e ngaahi toutai lolotonga pea pehē ki he ngaahi toutai fo'ou. Hiki hake mo fakalalakaka 'a e faingamālie ki hono fakaili 'o e ngaahi me'amo'ui mei 'oseni 'o hangē ki hono faama'i 'o e tofe, mokohunu, vāsuva, uloula 'āvai pea mo e ngaahi pea mo e limu tanga'u.

Ko e taha foki eni ha tohi ta'u mohu pole 'o kau ai e kei hokohoko atu e 'a e langalanga hake hili 'a e ngaahi maumau mo e mole ki he sekitoa toutai mei he mapuna kovia 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea 'oku kei hoko atu pē ko e taha ia e ngaahi fiema'u vivili 'i he ta'u ni. Kai kehe 'oku tui ko e tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai e ngaahi me'a fakasōsiale politikale mo 'ekonōmika 'i he lolotonga ni te ne malava ke hiki mo toe lahi ange 'a e tu'unga fakalalakaka tu'uloa mo hono pule'i 'o e sekitoa toutai 'o hangē ko e toutai mamaha, toutai 'i he ngaahi matāfangá, toutai tuna mo e ngaahi faama ika.

Ko e ngāue fakataha mo e ngaahi kupu felālāve'i mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka. Kātaki Sea ko e taha ia ha me'a mahu'inga ke fai ai ha tokanga koe'uhí he 'ikai ke lava 'a e potungāue ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue. Ka ko e ngāue fakataha mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau poto, taukei, naunau pea mo e ivi ngāue 'o ha fa'unga ngāue lelei ia te ne taki ke a'usia 'a e taumu'a 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'e kei hokohoko lelei atu ai pē 'a e ngāue fakataha 'a e Potungāue Toutai mo e Kosilio 'o e Kau Toutai ke fakapapau'i 'oku ma'u ma'u pē ha ika fo'ou 'i he māketi fakalotofonua pea mo fakatau atu 'i ha mahu'inga faka'atu'i ke tokoni ki he malu 'o e me'atokoni pea pehē foki, pea pehē ki hono fakafepaki'i 'o e mahakí ...

<009>

Taimi: 1805 – 1810

'Eiki Minisitā Toutai: ... 'ikai pipihí *NCD*. 'Oku ou 'amanaki ki ha ngāue fakataha mo e

‘Ofisa Pulengāue ‘a e Potungāue, CEO, kau ngāue ‘a e potungāue, ‘Iunití, PMU. ‘Okú ne pule’i ‘a e poloseki ‘a e Pangikē ‘a Māmaní ‘o fakatefito ‘i hono fakakakato ‘a e ngāue ki he poloseki halanga fononga ki ha ngātai tu’uloa. Mo e ngaahi potungāue kehe ke fakaivia ‘a e fatongia ‘o e Potungāue Toutai. Pea mo e ngāue’i ‘a e palani fakata’u 3 ke fakapapau’i ‘oku lava ‘a e ngaahi taumu’ a ngāue ‘oku hā ‘i he Palani Fakalalakaka ‘a Tonga hono 2 TSDF 2. Pea mo e Palani Sekitoa Toutai ‘a Tongá TFSP, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tuku pe ke u toe lau atu e ki’i tohi ‘a Luké he ki’i ‘esitimeti ko ení ē. Tuku atu ki he moaná pea ‘a’au mai e kupengá ki ha ika. Pea tali ‘e Saimone ‘o pehē ki ai, ‘Ei ko e pō kātoa mo ‘emau ngangau ka ‘i ho’o me’a, te u ‘a’au pe ‘a e kupengá. Ne nau fai ia pea kamata mahae honau ngaahi kupengá. Hou’eiki ko e felāve’i tonu eni mo e me’a ko e toutai. Ka ‘ikai ke kau ‘a e ‘Eiki’i ho’o kupengá ko e koto kulanoa.

Tau kamata Tongatapu 4 me’a mai.

Fakamālō’ia ngaahi fokotu’utu’u ngāue Potungāue Toutai ke fakaivia fakalalakaka e toutai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō kae tuku pe ke u, Sea ko e konga lahi ‘o e fakamalanga ko ení Sea ko e fakamālō ia ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue. Ko e ngaahi ngāue lelei ‘oku fokotu’utu’u mo palani Sea. Hā eni ia ‘i he peesi 39 mo e 40 ‘o e palani ngāue ‘oku fakahoko ko ē ‘e he potungāue Sea. Kamata mai pe ia ‘i he ta’u fakapa’anga lolotongá, hangē ko e fale fo’u vaka mo e toka’anga vaka ‘i Vava’u, Ha’apai. Kau ai hono fokotu’u e ngaahi ‘aisi ki he mala’evakapuná, tokoni ‘aupito. Ngaahi me’a na’ a mau fanongo Sea ki he hanu ai ‘a e kakai ko ‘enau faka’amu ke fakahoko e ngāue ko ení.

‘Oku mahino ‘oku tulitulifua ki ai e potungāue, ‘oku ‘i ai e fakamālō ki he ‘osi ange e ta’ú ‘oku tau nga’unu kimu’a. Ko e faka’amu ‘a e kau toutai ia ke ‘i ai ha ‘aisi pehé ni ke mahino ‘oku kei *fresh* e iká hūfanga he fakatapu he taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ki mala’evakapuná. Pea ko eni ‘oku hā mai kau ai mo e palani he peesi 40 pe Sea, vaeua’anga mālié. Ko hono fakaivia ‘o e fakalalakaka ‘o e fanga ki’i toutai iiki ‘ikai ko e toutai lolotó pe ‘Eiki Sea, \$1.5 miliona ia.

Fehu’ia pe ‘e kei hokohoko atu he Pule’anga hono faitokonia kau toutai ne uesia he fakatamaki pā mo’ungaafi & sunami

Ko u fakamālō ai ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fua fatongia. Ko e ki’i fehu’i pe eni ‘Eiki Sea ko u fie fakahoko ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai e ngaahi palopalema ‘oku, mo e ngaahi pole ‘oku lisi he peesi 79. ‘A ia ko e ngaahi palopalema eni ‘Eiki Sea ‘oku faingata’a’ia ai e potungāue. Ko ‘eku fie fehu’i pe ki he Pule’angá ke nau tokoni mai. Ko e ngaahi tokoni ko eni ‘Eiki Sea ki he ni’ihi ‘i he toutai na’e uesia ko ē ‘i he ngaahi fakatamaki fakanatulá. ‘E kei hokohoko atu ia pe ‘oku ‘ikai ke toe hoko atu ia he Patiseti fo’ou. Ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘a’aku ia Sea. Makehe me’i he ngaahi ngāue lelei ‘oku fokotu’u mai ‘i he palani ngāue ko ení ‘Eiki Sea pe ‘oku kei hoko atu ‘a e tokoni’i ‘o e ni’ihi na’e uesia ‘i he sekitoa Toutai ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Kei hoko atu pea fakakakato Pule'anga faitokonia kau toutai ne uesia he ta'u fakapa'anga hoko

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'a e Komiti Kakatō. Ko e ngaahi tokoni ko ē ki he kau toutai 'i he ngaahi fakatamaki ko ē kuo hokó. Lolotonga fakakakato 'a e ngāuē ia ko ē ki ai. Ko e hokohoko atú 'e, ko e ngaahi tokoni pē ke hangē pe ko e sekitoa ngoué. Ko e 'ai atu pe ki he kau toutai ke nau kau mo nautolu he 'oku nau kau mo nautolu 'i he sekitoa ko iá. Ka ko e ngaahi tokoni ko ē fekau'aki mo e ngaahi fakatamaki kuo fakahokó 'oku fakakakato e ngāue ko iá 'i he Pule'angá 'i he ta'u fakapa'anga ko ení, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ka 'oku 'atā pe ke hoko atu hangē ko e sekitoa ngoué, 'oku 'i ai pe ngaahi tokoni pehē 'oku hoko atu ki he kau toutai ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō atu Sea, ko e me'a ia na'e tokanga ki ai ...

<010>

Taimi: 1810-1815

Mateni Tapueluelu: ... ki ai mātu'á ni ke mahino pē 'oku hoko atu e tokoni ki he sekitoa ko ení. Ki he motu'á ni Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku ou toe tokanga ki ai, fakamālō atu pē au he ngāue, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke ...

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io. 'Eua 11, me'a mai.

Kole fakakaukau'i he Potungaue hano fakalao'i malu'i ngaahi kongā tahi kau ai 'a 'Eua ke malu'i 'ene ngaahi me'amo'ui 'oseni

Taniela Fusimālohi: 'Io. Ko e ki'i me'a ko eni 'oku mahu'inga kiate au koe'uhí ko e, pea mahalo 'oku mahu'inga pe ia ki he ngaahi vahefonuá. Ko e ki'i fehu'i pē ki he Minisitā he koe'uhí ko e laó foki he taimi ni 'a e Lao ko ē Soné ko e 'oange 'a e mafai ki he kolo. Ko 'Eua foki 'oku faingata'a ia ke 'ai pehē, ko u tui 'oku faingofua ange ia 'i Ha'apai. Ka ko e anga 'eku tokangá Sea he koe'uhí na'e 'i ai pē 'a 'emau fakataha 'i 'Eua, Kosilio Toutai mo e kakai pē 'a 'enau faka'amu ke 'ai fakalukufua ko ē 'a e soné 'i he 'uhinga ko eni Sea. Koe'uhí 'oku 'ikai foki ke lava 'o fu'u fāma'i fēfē ha me'a he hakau ko ē 'o 'Euá, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fo'i vāhenga ke, ki he toutai pē ko eni he mamahá.

Ka ko e me'a eni ko u tokanga ki ai Sea he koe'uhí 'oku, ko u fakamālō lahi ki he potungāuē pea mo e 'Eiki Minisitā mālō 'aupito ko ē kuo ma'u 'emau 'aisi tā poloka. Pea na'a ke me'a pē 'Eiki Minisitā pea mahalo moutolu na'a mou 'i he *show* ko ē 'a 'Euá mahalo na'e lahi tatau pē iká ia mo e 'ufi. Ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na hono ma'u mai e me'angāue ko iá 'oku lolotonga ngaue'aki pea ko e ō ko ē 'a e kau toutai ki tahi 'oku nau omai mo e ika 'oku lelei hono kakanó koe'uhí ko e misini pea ko u fakamālō atu. Pea 'oku ou toe fakamālō atu koe'uhí ko e teuteu ko eni mahalo 'e toe 'omai mei he potungāuē ha ongo ki'i vaka.

Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai he fo'i tafa'aki ko ia 'e Sea, 'oku feinga foki e potungāué ke fakalalakaka 'a ia ko e toutai fo'ou eni, fakalalakaka e toutai'i ko ē e ngū feké. 'A ia ko e fakakaukau foki ko ē 'a e Potungāué 'o e Saveá mo e me'á 'oku mahino ko e fo'i tele'a ko eni he tu'a 'Euá ko e mokomoko ko ē 'o e fo'i tele'a ko ia ko e nofo'anga ia 'o e mokohunú.

Pea ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai 'i he fo'i tafa'aki ko ia pe 'oku taimi ke tau liliu e laó ke fakafaingofua'i e fo'i me'a ko ia. 'Oku mau tokanga lahi ki he kau kaiha'á, 'a e ha'u 'a e kau taumāta'ú ia mo e kau ukú mei heni ko Hihifo mahalo mo e ngaahi feitu'u kehe. 'Oku ou tui mahalo ko e me'a tatau 'oku hoko ko ē 'i Ha'apai. Nau ha'u nautolu 'oku 'ikai ke 'ilo ia 'e ha taha 'o nau takai hake nautolu ia 'o ha'u mo e 'uo mo e, ko u manavasi'i na'a faifai kuo hoko ha fa'ahinga me'a tatau ki he toutai fo'ou ko eni 'oku 'ai ke fakalalakaka'i ko ē 'i 'Euá.

Ka na'e 'i ai 'emau fakakaukau 'amautolu ia pea 'oku ou tui ko ha me'a pē ia ke fakakaukau ki ai 'a e potungāué pe kuo taimi ā ke tau vahevahe kongā tahí. 'Ai pē 'o, ko u tui mahalo 'e 'i ai 'a e kongā ia 'a e Potungāue Saveá, vahe'i mai 'a e kongā tahi ia 'a 'Euá ke mahino. Kehe kongā tahi 'o Tongatapu pea kehe 'a Ha'apai pea taki taha nofo hono kongā tahi 'o fai ai 'ene toutai. 'Oku hangē pē ko e ngoué. Ko e hā e me'a ka ha'u ai ha taha ia mei Tongatapu 'o 'alu ia 'o ngoue 'i 'Eua 'oku 'ikai ko ha'ano, 'oku 'ikai ke 'i ai hano kekekele. Pea ko e faka'amú ia 'Eiki Minisitā ke sio angé ke mou me'a, ke ke me'a angé pea mo sio e potungāué pe kuo taimi ke tau fai ha me'a fakalao ke malu'i ange 'a e feitu'ú. He koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku fai he fa'ahinga kau uku pehé ní 'oku 'ikai ke nau toe tokanga nautolu ia ki he 'apongipongi. 'Oku 'ikai ke nau toe tokanga nautolu ki he kakai ko ē 'oku ma'u mo'ui mei he me'a, ko 'enau pehé mai pē 'anautolu 'o tata'i 'o 'alu, 'oku 'alu ia 'o a'u ki he lēvolo, tata 'enautolu mo e fanga ki'i me'a iiki ko ē 'oku ala fana. Pea ko ia ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'á 'e Sea ki he Minisitā na'a kuo taimi ā ke tau liliu e laó he 'oku 'asi mai he tō folofolá, tau hanga 'o malu'i 'a e fanga ki'i ngaue'anga ko ē 'oku kei pupuhi ko ē ke mo'uí mei he tāpalasia ko ē he fa'ahinga pehé. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo na'a faifai kuo tu'uta mai ha fu'u vaka ia, ha fu'u vaka ia mei he ngaahi fonua ko eni 'oku nau manako 'i he mokohunú 'i he ngū feké. 'O nau takai mai nautolu ia 'i mui hē, ka kuo taimi ke 'i ai ha mafai ia 'o e vahefonua ko ia ke lipooti ki he kau polisí pea tala ke o e kakai ko ia.

Ko e me'a ia 'oku ou manavasi'i ki ai he kuo 'osi lipooti mai kuo kamata he taimi ni 'a e 'asi mai 'a e fanga ki'i vaka toutai ia, nau, fanga ki'i vaka ko eni 'oku nau lava 'o 'alu he pō 'e ua, pō 'e tolú. 'Oku 'osi takatakai holo nautolu 'i he tafa'aki ko ē 'o 'Euá kae mole ai 'a e me'a 'a ia na'e tonu ke ma'u ...

Sea Komiti Kakato: Ko e vaka mei fē?

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e, he 'ikai ke u lava 'o talaatu Sea he koe'uhí ko e anga 'etau nofó. 'Oku 'ilo pe ia he kau 'Euá e fanga ki'i vaká pea 'oku nau pehé atu pē mo pehé mai kae 'ikai ke 'ai hingoa na'a faifai kuo 'itengia au ha feitu'u. Ka ko 'eku poiní Sea ka 'ikai ke 'i ai ha lao mo ha tu'utu'uni ke pule'i fakalelei'i, ko ē ko hotau kekekele 'oku 'i ai e lao ia ke pule'i fakalelei ka 'oku 'ikai ke lava 'o pule'i fakalelei hotau 'ū kongā tahí. Toe masiva ange ngaahi feitu'u ...

<002>

Taimi: 1815-1820

Taniela Fusimālohi: ... feitu'u ia 'e ni'ihī ko e ngāue ko ē 'a e tāpalasia 'a e fa'ahinga 'atamai pehē pea mo e fa'ahinga kakai, 'ikai ke nau toe tokanga nautolu ki he kaha'u, tokanga pē nautolu ki he 'aho ni mo ha me'a ke fa'o honau kato, 'ikai ke nau toe tokanga nautolu ki ha toe fanmili. Ka ko 'eku poini Sea ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga ki he 'Eiki Minisitā.

Kole ha vaka toutai he polokalama tokoni 2 miliona e Pule'anga ke takatakai 'o malu'i kongā tahi 'Eua

Pea ko hono ua ko e me'a ko eni 'oku 'asi 'i he peesi 361, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 2 miliona ai ke vaka fo'ou pea mo e me'angāue. Sea 'oku ou 'amanaki pē ko e me'a eni ke vahevahe atu ki he ngaahi vahefonua, pea 'oku 'i ai pē 'a e ongoongo mei ho'o potungāue 'Eiki Minisitā mahalo pē 'e ma'u ha'amau ki'i vaka mahalo ko e me'a eni. He ko e taha ke tokoni ki hono takai'i ko ē 'o e motu, manatu'i ko e tafa'aki ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha kolo ia ai, tafa'aki ia 'oku nau fa'iteliha lahi taha ai, ko e 'u kolo kātoa 'oku nau hanga kātoa mai ki Tongatapu ni. 'A ia mahalo ko e ki'i vaka 'e taha ke tuku pē he toutai ke takai holo 'o sio mo le'ohi 'a e 'u SMA, pē ko e ki'i vaka 'e taha 'e fai'aki 'a e fakaanga ko ē ki he ngū feke.

Na'a nau 'osi lele tu'o ua ki he fo'i feitu'u na'e pehē 'oku 'i ai, nau ō atu nautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngū feke ia ai. Pea nau toe lele 'i he pō hoko mai, nau toe lele atu 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha ngū feke 'i he me'a ko ē na'a nau lele tu'o ua ki ai, 'oku 'ikai ke u mahino'i pē 'oku hola holo 'a e ngū feke 'i he tu'unga ko ia. Ka 'e ma'u pē ia Sea he ko e feitu'u ia 'oku 'osi mahino 'oku nau 'i ai 'i he loto tele'a ko ia, he ko e tele'a ko ia 'oku tataha pē 'o a'u ki Nu'usila, pē ko fē pē feitu'u 'oku nau 'i ai ka ko e 'aho pē ko ē hono ma'u, ko e koloa ia 'a 'Eua Sea. He ko e potutahi ia 'o 'Eua, pea 'oange leva ha ki'i totonu 'a 'Eua ke nau hanga 'o tokanga'i 'a e feitu'u ko ia pea mo e me'a ko ia.

Ko e maketi ko ē ki ai Sea, maketi lelei 'aupito 'ikai ke ngata pē he ngaahi falekai heni ka ko e ngaahi falekai Siaina mo e ngaahi falekai, ka 'oku toe ala uta atu pē ia ki tu'apule'anga 'o ma'u ai ha monū, ka 'oku to mu'a atu pē 'eku fakamalanga Sea ki he 'Eiki Minisitā ka faifaiangé 'oku mahino 'oku 'i ai e ngū feke ai, 'e *base* leva 'a e ngāue ki he ngū feke ke fai ia 'i he Vahefonua 'Eua pea 'oku ou tui ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga. 'E sai pē ke u ki'i tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: 'Io, sai pē.

Tui Pule'anga ke tauhi pē tu'u lolotonga 'a e lao ke 'oua fakamavahevahe'i ngatangata'anga 'o tahi

'Eiki Minisitā Fonua: 'Oku lolotonga feinga he taimi ni 'a e potungāue pea mo hotau Pule'anga talu mei he 18 senituli, ko tautolu pē fuofua fonua he Pasifiki ke fokotu'u e fakangatangata 'o e tahi, *boundaries*, tautolu pē he Pasifiki. 'Oku feinga eni 'a e potungāue he taimi ni mo e alea he ngaahi fakangatangata mo e ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'uhinga 'a e 'oseni, ke fokotu'u'a e ngaahi fakangatangata, pea kapau leva 'e toe 'unu mo e ngaahi 'otu motu 'i loto 'oku lau mei ai 'a e kamata'anga 'o e lau 'etau tahi ke toe 'i ai mo 'enau fakangatangata Sea, 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'e fēfē lao 'i he fonua ni, tau tauhi pē 'a e lao 'e taha 'oku tau nofo ai 'i he taimi ni, kae 'oua 'e 'ai ke vahevahe 'a e tahi, mālō Sea.

Taukave 'Eua 11 'uhinga 'ene fokotu'ú ke malu'i me'a mo'ui 'o 'oseni he kongatahi 'Eua ma'a e káingá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, he ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'e a'u ia ki he 'aho 'e fai 'a e kē, ko 'eku 'uhinga ia ka tau vahevahe lelei he koe'uhi 'e 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'ikai ke lahi 'a e me'a ia 'e si'isi'i. Ka tau feinga pē ke tau vahevahe lelei 'aki 'a e ngāue'aki 'a e lao mo e tu'utu'uni ke tau hanga 'o ngaahi, he ko 'ene 'i ai pē, 'oku ke mea'i pē 'a e me'a na'e hoko ki he mokohunu, ko 'enau 'ilo pē 'oku 'i ai 'a e fu'u potanga mokohunu 'i me'a nau 'alu kātoa ki ai, 'ilo pē 'oku 'i he 'oku nau 'alu kātoa ki ai, ka 'oku totonu pē ke 'i ai ha'atau ngaahi tu'utu'uni ke vahevahe hangē ko e vahevahe ko eni 'oku ou talanoa ki ai, takitaha nofo pē a mu'a hono ngaahi konga tahi, pea te nau ongo'i ko e konga tahi 'o kinautolu, pea ko e me'a ko ē 'oku hoko he loto konga tahi ko ia ko nautolu 'oku 'i ai 'a e *responsibility* pē ko e fatongia ki hono fakatolonga mo tauhi mo se'e ha taha pē 'oku ha'u ki ai, ko e maumau'i 'o e lao.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga fēfē ke tuku mai a ki he, 'ai pē mo ke ki'i mānava na'a faifai kuo ke tengetange.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, te u ki'i mānava ai.

Sea Komiti Kakato: He 'oku ou 'osi lave'i 'e au 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai, kae tuku atu ki he Minisitā Toutai ke fai 'ene me'a pea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai pea mo Niua 17.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'Eiki Sea. Kole ke u kamata pē 'i he ngaahi tokoni ko ē 'o e vaka, mo e ngaahi tokoni ko ē vaka ko eni 'oku ha atu, 'oku 'osi fakahanganu mai pē ki he SMA, 'oku 'i ai 'a e vaka ai 'e 20 ai. Ko e tu'unga ko ē lao ko ē ki he SMA, ko e ngaahi kolo pē 'oku ou 'ilo 'oku ngāue 'i he taimi ni, ko e lao ko ē ki ha, ke toe lahi ange 'i he kolo 'e taha, 'oku ou tui mahalo 'oku totonu ke 'eke ia ki he Minisitā Lao 'oku te'eki ai ke u tui au kuo paasi 'a e lao ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Te u pehē, ko e me'a pē 'e taha ko 'Eua, 'oku ou lave'i lelei 'o kau kia kimoutolu 'i 'Eua, 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga 'a e Fakafofonga ...

<005>

Taimi: 1820-1825

Sea Komiti Kakato: ...ki hono fakakakato fakalukufua ko ē 'a 'Eua. 'Oku 'i ai foki 'a e feitu'u ia 'oku nau ma'u 'e nautolu 'a e potu tahi 'oku lava 'o hifo ai ki tahi pea 'oku 'ikai leva ke ngofua 'a e ni'ihi ia ko ē 'i 'Eua ke nau hifo ki he fakangatangata ko ia, ka 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e potungāue ki he me'a ko ena 'oku fakalukufua ko ē 'oku ke me'a ki ai koe'uhi ke fakatonutonu ke taha pē 'a e fiema'u 'a 'Eua.

Taniela Fusimālohi: Ko ia 'Eua 'oku afuhia foki ai mo e tafa'aki ko ē ki he takimamata ko e sio tofua'a 'oku sai ange 'a e sio tofua'a ia he vaha'a 'o Tongatapu mo 'Eua 'i Vava'u, pea ko 'ene tu'u ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Me‘a he *SMA*, ka ke toki me‘a.

Fokotu‘u ke tomu‘a ma‘u ngofua laiseni ha ngaahi vaka toutai mei he ngaahi feitu‘u kehé kimu‘a pea toutai he kongatahi ‘Eua

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko e tu‘unga foki ia ‘o e fakahoha‘a Sea koe‘uhí ‘oku ‘ika ko e ‘uhinga ia ke tapui faka‘aufuli ha taha ia ke ‘oua ‘e toe tu‘u mai, ‘oku ‘ikai ko ia, ka ko ‘etau ‘uhinga ke fakapotopoto‘i mu‘a hono ...kapau leva ‘oku ‘i ai kau toutai mei ha ngaahi feitu‘u tau laiseni pea tau ō ‘omai fakahā ‘etau laiseni pea tau ō ki he feitu‘u ko ia ‘o ma‘u mai ha ngofua mei he Fakafofonga Pule‘anga pē ko e Potungāue Toutai ai ke fai fakapotopoto he ko ‘eku ‘uhinga Sea ko e kaha‘u ‘e ‘alu pē me‘a mo‘ui ‘o tahi ia ‘o pulia e me‘a ia mei aí ‘o kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘e tautolu ‘o tokanga‘i he taimi ni hono ngāue‘akí. Ko ‘eku poiní pē ia ‘Eiki Sea ki he Minisitā ko ē ‘oku ha‘ana ‘a e ...kuo taimi ia ke tuku ā ‘a e *SMA* fakakolo ka tau toe ‘ai mo ha potu tahi fakavahe fonua kae faingofua ‘etau ngāue mo tau nofo ai ‘o fakahoko ‘a e fakalalakaka ko eni ‘oku ke ‘uhinga ki ai Sea. ‘E faifai pea ‘e ta‘emaau pea mo felekeu holo ‘a e ‘ū me‘a ‘i he toe hū holo ‘a e fa‘ahinga ko eni ‘oku ou talanoa ki aí, he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo tautolu ha ‘aho na‘a ‘ohovale pē kuo tu‘u mai ha ngaahi fu‘u vaka ia ‘o ‘ilo e mokohunu hē pea talamai ia ‘ikai ko ha kongatahi ia ‘a ‘Eua, kongatahi fakalukufua pē ia ‘a e Pule‘anga pea ‘e laiseni ia nau ō mai pē nautolu ‘o toutai ‘o ‘osi kae ‘ikai ke ma‘u ha me‘a mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e potungāue ‘a ‘Eua ka ‘i ai ha vaka muli ‘e tu‘uta atu ki Nāfanua ko e maile ‘e 24 pau ke fusi e fuka ‘a e fonua ko ia, maile ‘e 12 pau ke fou he halanga vaka totonu pē ki he Taulanga Nāfanua ko e tu‘utu‘uni ia ‘o e ngaahi fonua mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō sai pē ko eni ‘oku fakatokanga‘i pē he Minisitā ho fale‘i, ko e fale‘i foki ia he Feitu‘u na hē pea ‘oku tokanga pe Minisitā ki ai he me‘a he Fale ni kakai ‘o e fonua toe ‘i ai ha toe fale‘i ‘e taha tau hoko atu ā ko e ‘Eiki Nōpele Ha‘apai 1.

Tokanga ki he poloseki Potungāue Toutai ke faama‘i ‘a e tofe

Lord Tu‘iha‘angana: Tapu mo e Feitu‘u na Sea pea tapu mo e Hou‘eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘Uluaki pē Sea ‘oku ou fakamālō‘ia pē ‘a e ‘Eiki Minisitā potungāue ‘i he ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue mo e palani ngāue mo e pea ‘amanaki ke vahe atu ‘a e pa‘anga ki he potungāue ‘amanaki pē ki ha ngaahi ngāue fakalalakaka ai. Ka ko u ki‘i kole fakama‘ala‘ala pē au ‘Eiki Sea ‘oku mahino Feitu‘u na hangē ko e me‘a ‘a e Feitu‘u na ko ‘etau pehē pē toutai mahino ko Ha‘apai, he na‘e vahevahe faksiokālaifi pē ‘a Tonga ni pea vahe movete‘i pehe‘i mautolu pea ko ‘emau ma‘u‘anga mo‘ui pē ia ko e toutai. Pea kuo tau pehē pē toutai ‘oku tonu ke ki‘i tokanga mavahe ange ki he vahefonua Ha‘apai.

Ka ko ‘eku kole pe au ki he ‘Eiki Minisitā mahino pē ia he ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue ko eni te u fakalukufua pē Sea pea mo e me‘a pē na‘e ‘osi kau pē he‘ene me‘a mai ‘o fakama‘ala‘ala ko u tui pē na‘a ‘i ai ha ngaahi tokoni heni ke langa hake fakatatau pē ki he ivi ngāue mo e pa‘anga ‘oku vahe ki hono langa‘i hake ‘a e toutai ‘i he vahefonua Ha‘apai. Ka ko e ki‘i me‘a si‘isi‘i pē ia ‘oku ou fie lave ki ai ke fakama‘ala‘ala mai mu‘a he ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku ma‘u ha ki‘i fakamatala ki ai he ‘oku tau faingamālie he ‘oku fakamafola ko eni ‘uhinga kapau ‘oku me‘a mai ai ‘a e kakai ko ē ‘a e vahefonua Ha‘apai ki he ngaahi fokotu‘utu‘u pē ko e ngaahi polokalama ngāue pē ko e ngaahi *project*. Ko e ‘uhinga pē ‘e ‘Eiki Minisitā kapau ‘e ma‘u pē ha fakamatala ki ai ke tali mai ange ki‘i fehu‘i ko e ‘uhingá na‘a ku mahalo ko e ta‘u ni pē ko e ta‘u kuo ‘osi na‘a ku talanoa mo e tokotaha he potungāue pea na‘a ne pehē ‘oku ‘i

ai 'a e polokalama ko e *project* ngāue ko e fekau'aki mo e tofe 'apē pē na'e 'osi me'a'aki he 'Eiki Minisitā pē ko e me'a ko eni ko e *pearl* pē ko e hā 'a e fa'ahinga... 'a ē ko ē 'oku faama'i, pea na'e pehē ko e polokalama ko ia 'oku fakapa'anga 'e Siaina 'omai e ngaahi me'angāue ko ē 'oku fai'aki 'a hono faama'i mahalo tau pehē ko e tofe kapau 'oku tonu 'eku ma'u pea toki me'a mai e 'Eiki Minisitā pea mahino 'oku lesisita ē. 'Oku lesisita nautolu pe ko e kulupu 'oku fie kau ki he polokalama ko eni ka na'a ne pehē mahalo kuo 'osi ki'i lahi e ngaahi kakai ia 'oku nau 'osi 'i Vava'u ko Ha'apai 'oku ne pehē na'e ...mahalo ko e 'uhinga pē ko e te'eki ai ke lave'i he kakai 'o e vahefonua Ha'apai, ka ko 'eku kole pē 'a'aku ia kapau 'e ma'u mai he taimi ni pē ko ha toe taimi ha ki'i fakamatala ange 'Eiki Minisitā ki he polokalama ko ia ko e 'uhinga ko e me'a eni te tau nga'unu ki ai 'Eiki Sea ki he ngaahi me'a ko eni faka-komēsiale pea mo e ngaahi me'a ...

<007>

Taimi: 1825-1830

Lord Tu'iha'angana : ... ma'u mei ai e pa'anga ko e 'uhingá mahino pē mokohunú ka 'oku fai ko ē ki ai ngāue he taimi ni ko eni ko ē hono ki'i ta'ofi mo e hā ke ki'i fakatupu ke lahi ange. 'A ia ko e ngaahi me'a ia na'e fakapa'anga lelei na'e lave ai 'a e Vahefonua Ha'apai. Ka ko 'etau hoko atu ki ha ngaahi polokalama pehé ni, mahino 'oku faingofua ange he 'oku mahino pē ko e kongatahi pē mo e hā e ngaahi me'angāue 'oku fokotu'u ki ai 'a e faama'i ko eni ngaahi me'a pehé ni tofe pē ko e *pearl* pē ko e hā. 'A ia 'oku mahino pē ia ta'etoe veiveiua 'oku monū'ia ai 'a e ngaahi motu ia 'i he Pasifiki hangē ko *Cook Island* mo Tahiti mo me'a.

Kuo fuoloa mai 'enau a'u ki he ngaahi tekinolosia ma'olunga ko iá ka 'oku 'ikai ke tau tui kapau te tau fakamaatoato hangē kapau ko e tofe pē ko e hā kamata ai. Ko e ngaahi polokalama pehē pau ke tau nga'unu ki ai faingofua ange, kae sai pē mo e mokohunu mo e me'a ka 'oku mahino 'oku faingata'a ange pea fa'a lahi e palopalema pea faingatā'ia ange 'a e kakai he ngaahi palopalema. Pau ke ō uku pea 'osi e 'a e me'a ko ē 'oku ki'i ma'anu hake pē 'o me'a pea 'alu ki he loloto 'o fa'a palopalema ai e kakai. Pau ke tau nga'unu ki ha ngaahi ngāue pehé ni pea hangē ko e faama'i hotau kongatahi pea hangē na'e fai ki ai e me'a 'a e Hou'eiki. *SMA* mo e ngaahi me'a pehē. Na'a ko ha ngaahi polokalama eni lava pē 'o fai he ngaahi me'a ko eni pea ma'u ai ha pa'anga lelei ke 'inasi ai 'a e kakai e Vahefonua Ha'apai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā ki he me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele 1 'o Ha'apai.

'Atā pē hano fokotu'u sone malu'i makehe kongatahi (SMA) ki he tofé ka 'e fiema'u ha feitu'u 'oku ūū ke faama'i ai

'Eiki Minisitā Toutai : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko e polokalama ia 'oku 'atā pē ia ki ha *SMA* ke nau fiema'u ka ko e tu'unga ko ē fakatatau ki he hangē ko e tofe, 'e pau pē ia ke 'alu atu 'a e Potungāue ko e fale'i 'a e Potungāue, ke sio ki he feitu'u ko ia 'e tu'u ai he 'e fakangatangata pē 'Eiki Sea. Koe'uhi 'e 'ikai ke fiema'u ia ke tu'u ha feitu'u ko ē 'oku 'atā. 'E fiema'u 'a e ngaahi feitu'u ia 'oku meimei ūū ke malu'i ke 'oua 'e 'auhia 'a e fa'ahinga faama ko ia. Ka 'oku 'atā pē ia ki ha *SMA* ke nau kole ki ai. Pea ko e tu'unga ia ki he .. ka 'oku fiema'u pē ke fakamahino 'Eiki Sea 'oku 'atā pē ki ha *SMA* ki ha fa'ahinga polokalama 'a e Potungāue ka 'e toki muimui'i 'e he Potungāue 'o mahino 'a e tu'unga ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vātau Hui : Sea, ki'i miniti pē 'e taha Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 17 'io miniti 'e 1.

Fakamanatu Niua 17 ki he Pule'angá kei maumau ongo misini tā poloka he ongo motu koe'uhi ko e teu faka'ali'ali ngoue

Vātau Hui : Ko ia tapu pea mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Potungāue Toutai he ngāue lahi pea mo e Lipooti lelei. Sea ko e ki'i feinga pē eni ia ke fakamanatu ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e folau ko ia na'a tau folau atu ai, ko e talu mei he ta'u kuo 'osi 'o ha'u ai ki he ta'u ni 'oku te'eki ke lelei pē 'oku te'eki ke fakalelei'i 'a e misini tā poloka 'i he fakatolonga ko ia 'o e toutai ko ē 'a e kāinga. Ka koe'uhi ko 'eku hoha'a foki ko e te u e *show*. Pea kapau 'oku fai ha ngāue ki ai 'Eiki Minisitā fakafeta'i. Ka ko e fakamanatu atu, 'oku lolotonga tu'u e ongo misini ko ia 'a Niuatoputapu tatau pē 'a Niuatoputapu mo Niuafou 'a e misini tā poloka ko ia na'e 'ikai pē ke toe ngāue'aki talu mei he ta'u kuo 'osi 'o lele mai ai ki he ta'u ni.

Kole ha fale nofo'anga ki he 'api toutai 'i Niuatoputapu ne maumau he sūnami

Ko e hoko pē Sea ko e ki'i fale nofo'anga ko ia he 'api Toutai 'i Niuatoputapu. Talu hono veteki ko ia 'e he *tsunami* 'oku si'i kei nofo ai pē ki'i fo'i konga kelekele ko ia ko e kelekele ia e Toutai ofi pē ki he taulanga. Ko ha ki'i fale ke nofo ai e motu'a ko ia 'oku fakahoko fatongia pē 'oku ngāue mei motu.

Tali Pule'anga ki he kole 'api toutai 'i Niuatoputapu

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ki'i tokoni atu pē ko e kelekele, 'oku kei 'i he Potungāue Ngoue ia. Kei tali ke lava *transfer* ki he Toutai kae lava fai e 'ū fakalakalaka ko ē 'oku 'uhinga ki ai e Fakafofonga Sea. Mālō.

Vātau Hui : Fakamālō atu ki he Tokoni Palēmia. Ko ia ko e kelekele pē 'a e Potungāue Ngoue mo e Toutai Sea, ke langa ai fale 'a e Toutai. Mālō Sea mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Tokoni Palēmia : 'E 'ikai ke lava ha *permit* ia langa 'a e Toutai he kelekele 'o e Potungāue Ngoue.

Vātau Hui : Mālō, mālō Sea.

Veivosa Taka : Sea ki'i faingamālie miniti pē 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato : Na'e miniti 'e taha he, 'ova ia he miniti 'e taha miniti eni ia 'e 3 'a e eni 'a e Fakafofonga 17. Toe 'ai ange pē ho'o miniti 'e taha kau sio.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea....

<008>

Taimi: 1830-1835

Veivosā Taka: ... konga pē he peesi 355. 'Oku fo'i konga pē ia 'i mu'a ko e taumu'a pē ko e 'oku fakatefīto mei ai e tokanga 'a e 'a e Potungāue Toutai Sea ko e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi pea mo e Pule'anga Tonga. Sea 'oku ou ...

Sea Komiti Kakato: 355 pē ko e 356?

Veivosā Taka: 355, 356 Sea. Ko e 355 ia 'oku ou nofo au ia ho'o ki'i fo'i veesi folofola ko ē na'a ke me'a mai 'aki Sea 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u toe lave ki ai na'a lōloa ka u nofo he 356.

'Eiki Sea ko e ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea. Fakamālō atu ki he potungāue koe'uhī ko 'eku fanongo 'oku 'i ai e vaka 'e 10 'a Ha'apai pē hala 'eku ma'u 10 pē ko e 12 ka 'oku ou fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisitā ko Ha'apai 'oku 'i ai e motu 'e ua Mu'omu'a ko e motu 'e ua, ko Lulunga ko e fitu ko Pangai ko e fā pea mo Kauvai ko e fā.

'Eiki Sea ko e ngaahi motu eni 'oku tu'u mo, tu'u 'ikai ke nau tu'u fakataha pea ko e tu'unga ia 'oku ou lave ki ai 'e fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi vaka ko eni 'i he, ko e fakataha'i ko ia 'Eiki Sea 'oku motu ia 'e 17 'a ia ko e 17 pea toe tolu mahalo 'e 'ave ki 14 he ko u 'ilo ko 14 pē 'oku ofi mai ka au ki he motu motu lahi.

Ka ko hono fakakātoa 'Eiki Sea 'oku ai mo e ongo kolo ai 'e ua ko Foa mo Pangai 'a ia 'oku kolo ia 'e 12. 'A ia ko e 'oatu eni Sea ke mahino ki he ki he Fale 'Eiki ni 'oku toe 'i ai pea mo e fiema'u ia 'Eiki Sea 'a Lulunga pea mo e Ha'afeva 'uluaki ko Nomuka ko Mu'omu'a mo Lulunga. Ko Nomuka 'oku 'i ai 'a e 'api ai 'a e Toutai.

Ka kuo 'osi puli kotoa ia pea 'oku ou tui 'oku hiki ia ki 'olunga ka na'e pehē 'e he 'e he potungāue 'oku 'osi maau e 'a e 'aisi ki Nomuka. Ka ko e tuai ke ke fakahoko ange 'a e fale mo e me'a ko iá. Kole atu ai ki he Pule'anga ke mou 'ofa mai 'o he ko e talu eni ko e fiema'u eni e 'aisi 'a Ha'afeva mo Nomuka ko e ta'u eni 'e 10 'a e fiema'u ko ia ka 'oku te'eki ai pē ke solova 'a e fiema'u ko ia. Ko ia ai 'oku ou na'u fanongo pē 'oku 'i ai e 'a e 'aisi 'a Nomuka ka ko u tui 'oku ko u 'ilo pē feitu'u 'oku 'i ai 'a e 'aisi, ka ko u kole atu ke ke mou me'a mu'a Hou'eiki ke fakakakato he 'oku mou mea'i pē ko Nomuka ko e motu ko Lulunga ko e motu 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia te nau ka ko e ko e ongo kolo ko eni 'oku *core* ai 'a e ngaahi feitu'u ke nau hifo ai 'o toki 'alu ki he feitu'u pea ka 'alu ange ha vaka toutai mei Tonga ni 'e nounou 'enau poloka kuo pau ke nau hanga 'e nautolu 'o fakatau he poloka ko eni ko ē 'i Lulunga mo Mu'omu'a.

Kole Ha'apai 13 ki he Pule'angá ke faka'atā fo'i māhina 'e ua ke hoko atu toutai'i mokohunu

'Eiki Sea ko e ko e kole ia 'oku lava 'o fakahoko ka ko e taha pē 'Eiki Sea na'e fai 'emau ki'i savea pea mo e kau muli ne nau ō ange ki Ha'apai 'o mau talanoa ki he mokohunu ko e me'a ko ē na'a mau loto ki ai mo mau fiefia ai 'a e hanga ko ē he *tsunami* 'o pae'i mai 'a e mokohunu ki he mamaha 'o tuku ai he ē. 'A ia he 'ikai ke toe toe ō mama'o e kāinga ia he 'oku 'osi 'i ai pē mokohunu pea ko e kolé tuku mai mu'a e ki'i māhina 'e ua ko eni Minisitā ke ki'i kake'i hake 'a Ha'apai. Ko hono ko e kau pē ia he tokoni ki he taumu'a e Pule'anga ki hono fakaakeake hake ke lava 'o tau ma'u tu'u pē 'a Ha'apai 'ia kinautolu 'i he toutai ka ko e fakatangi pē ia ki he ngaahi me'a ko eni kuo 'ohake 'Eiki Sea 'oku lave'i pē he motu'a ni 'a e fusimo'omo 'a e 'a e ngaahi fiema'u. Fiema'u mai ē fiema'u mai ē. Ka kapau 'oku ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e ki'i fehu'i pē he me'a 'oku fakama'ala'ala mai he Fakafofonga, mahina ko ā 'e ua pē ko e ta'u 'e ua 'oku kole he Feitu'u na?

Veivosa Taka: 'E ...

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakama'ala'ala mai pē Sea mālō.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e ko e feinga pē eni e kāmeli ke tuku mai e ki'i māhina 'e ua ke ki'i *in* e kāmeli kae toki hoko atu e tu'utu'uni ka 'oku pule pē Feitu'u na 'Eiki Minisitā pea kapau kuo ke mea'i 'e koe 'e 'i ai ha me'a ia 'e te ne *cover* mai 'a e mokohunu ...

<009>

Taimi: 1835 – 1840

Veivosa Taka: ... ha ma'u'anga pa'anga me'i ha feitu'u ke ki'i fiemālie pē 'a Ha'apai kae lava 'o fakakato ia. Te mau tali lelei pē ka 'oku mau 'amanaki lelei pe ki he fokotu'utu'u 'a e Pule'angá mālō 'aupito Sea 'a e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko ho miniti 'e 1 ko u taimi'i, miniti 'e 5 meimei 6.

Mo'ale Finau: Sea mai ha ki'i miniti 'e 5 fakamolemole

Sea Komiti Kakato: Miniti 'e 5 e Feitu'u na, sai, 'oatu ki he Feitu'u na

Mo'ale Finau: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko u lotu pe ke u muimui atu he malanga na'e mālie na'e fai 'e he Fakafofonga Nōpelé Sea. Ko e sitetisitika ko ē Sea 'o e tu'u fakasiokalafi 'a Tonga ní 'oku peseti 'e 70 ki he 80 'o e 'oseni kotoa 'o Tonga ní ko Ha'apai ia. 'A ia kapau ko e

Sea Komiti Kakato: Ke ki'i, 'oku sai ho me'a maí, mau 'i Niua he 'a'ahí me'a mai 'e he motu'a Niua ia. Ko e sitetisitika ko ē mo e siokalafi lahi taha ko ē 'i Tonga ní ko Niuá ni. 'A ia 'oku lele pe mei he ongo fo'i hakau ē. 'A ē ko ē 'oku ofi ki Fisí, tataha ia 'ia nautolu 'o 'alu 'o tau ki Pangopango. Toe mālie ange e 'ai e Feitu'u na ia

Fokotu'u ke 'ai ha sone malu'i makehe 'i tahi he motu kotoa 'i Ha'apai ke faama'i ai mokohunu

Mo'ale Finau: Mālō Sea, tokanga atú kapau 'oku kau mai mo Ha'amoia ia pea sai pe Sea. 'I he peseti ko ia Sea 'oku 'i ai e totonu ki he me'a 'oku ui ko e *priority* ke *priority* 'a Ha'apai, 'i he'ene tu'u fakasiokalafi. Ko ia ai ko u fokotu'u pe 'e au ki he Minisitā, me'a pe 'a e Minisitā ke ke toki fa'iteliha ki ai 'a hono vahevahe ko ē patisetí ke langa hake 'a e toutaí. 'Oku totonu ke lahi ange ki he feitu'u ko ē 'oku peseti lahi ange e 'oseni he 'oku 'i ai e iká pea mo e mokohunu pea mo e ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea. Pea 'e lava leva ke fanau'i mei ai 'a e me'a 'oku ui ko e 'elemēniti ko e *fairness* hono vahevahe taau 'o 'etau koloa.

Sea ko 'eku 'oatu e ki'i fakakaukau ko ení ko u kole pe ki he Minisitā. Na'e fai e *training* lahi 'aupito Sea mahalo pe ko ho taimí, ki hono, na'e meimei ke tofuhia e fanga ki'i motú 'i hono *train* e kau toutaí ki hono ngaahi ko ē pea mo hono *process* ko ē mokohunú. 'Oku ou lave'i

Sea na'e fai 'i Lofanga katoa pea 'oku 'osi 'i ai e fanga timi iiki 'i he komiuniti 'oku nau taukei 'i hono *process* mo hono haka e mokohunu Sea ke a'u ki he *quality* ko e 'oku *prize* lelei taha 'i mamani Sea.

Ko ia ko u kole heni ke muimui 'i mu'a, 'oua mu'a na'a hoko e ngaahi *training* ko eni ko ha me'a pe ke fai fakafo'i *season* fakafo'i to'u pe. Kae fakahoko ke muimui 'i ke ma'u ha ola lelei. He ko u tui hangē ko e me'a ko ena na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 13. Sea ko Fisi 'oku havesi pe mokohunu ia *all year round*. Ta'u kakato, ko u 'eke ki he ki'i mātu'a pe 'i Fisi Sea ko u fa'a lele atu ki ai, toutai ma fa'a talanoa. Pea u fehu'i ai ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke ta'ofi ai 'e Fisi e mokohunu hangē ko Tonga. Talamai leva 'e he motu'á, ko e saikolo ko e 'o e *move around* 'a e mokohunu ia 'oku 'ikai ke ngata ia he lolotonga e ta'ú. Ko e me'a pe 'oku tokanga ki ai e Pule'anga Fisi Sea ko hono *enforce* 'a e Laó ki he *size*.

Ko 'ene lava pe 'o *enforce* e Laó ia ki he *size* ko e 'oku ngofuá, 'osi *ok* pe ha toe me'a pe ia ke fakahoko pe ia 'i ha fonua Sea ki he ma'u'anga mo'ui e kakai e fonuá 'Eiki Sea. Ko e taha e poini Sea ko u 'ohake heni ko e mahalo 'oku mea'i pe 'e he Feitu'u na Sea. 'Oku te'eki ai ke ngāue 'a e fo'i fakakaukau 'o e faama'i 'o e mokohunu. Ka ko e lau miliona 'oku hua'i mai ki he fonua ko eni ke fai'aki e ako. Pea a'u pe 'o fakahoko 'a e fanga ki'i, hono fokotu'u 'a e fanga ki'i faamá.

Pea tau fononga mai Sea 'oku te'eki pē ke 'asi ha ola 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fokotu'u atu heni 'e Hou'eiki pea pehē ki he Minisitā. Ke tau hanga mu'a, ke tau *focus* mu'a ha fo'i me'a 'e taha pea tau 'ai ke ngāue, ke a'u 'o ma'u hao ola. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au 'a Ha'apai he peseti 'e 70 mo e 80 ko eni ia. Kapau 'oku 'i ai ha faingamālie 'a e Potungāue Toutai he'enu fa'a me'a atu 'o *training*. Mou me'a mai ke tau hanga 'o muimui 'i 'a e me'a ko eni ki he mokohunu ke a'ua'u lelei Sea pea faama'i 'i he motu kotoa pē. He ko u talaatu Sea ko e ki'i *population* e ki'i kolo ko Felemea mahalo 'oku toko 30. Kapau te tau hanga 'o tuhani lelei ke tau nofo he *size* pea fakakaukau 'i hono *SMA*.

Ko u fakapapau'i ko e income e ni'ihiki ko eni Sea 'e taki laumano, a'u pe *even* 30000 he ta'u 'a e fo'i fāfili, *household* 'e taha 'i he me'a ko eni. Ka ko e ngaahi fakakaukau ko e Sea kuo 'osi 'ohake he fonuá ni 'i he'etau fononga mai he'etau ngaahi patiseti mo e ngaahi malanga mo e ngaahi palani mo e polisī. Kuo 'osi taau ke lipooti mai mei Felemea pe ko Ofu pe ko fē 'oku 'ikai ke toe hoha'a e *household* ia he 'oku 'i ai pe ki'i ma'u'anga pa'anga ia me'i mokohunu mo e me'a ko ia 'Eiki Sea. Ko ia ko u fokotu'u atu au heni

Veivosa Taka: Ko e anga pe 'eku ki'i tokoni ki he Fakafofonga Sea ...

<010>

Taimi: 1840-1845

Sea Komiti Kakato: ... tokoni, Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na 12 ē, Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Io tali pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō.

Fokotu'u Ha'apai 13 ke fakakau mo e nga'ito ke lava mo hano fua ke ma'u ai ha silini

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e tokoní 'Eiki Sea 'oku ou poupu ki he me'a ko ení 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá ki hono fāma'i e mokohunú. Ka 'oku ou toe tānaki atu 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā ke 'oange 'o fua mo e nga'itó ke, he ko 'oku lave'i 'Eiki Sea 'oku, 'oku *size* 8 pē pea māhina pe ia 'e fā 'e valu pe ia pe ono kuo *harvest* ia. Ka 'oku ou tui 'e lava ia 'o fakaakeake 'a e ngaahi me'a ko ení 'i he 'otu motu 'i tahí. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, te u a'u ki ai 'Eiki Sea. Ko 'O'ua 'Eiki Sea ko 'O'ua ko 'ete fo'i manga pe 'e 1 nga'ito 'e 20, taha 20, taha 20 'oku te'eki ke *harvest* ia Sea. Ko ia ai 'oku ou 'ohake 'a e me'a ko ení na'a 'oku 'i ai ko ā ha fa'ahinga me'a fakapolitikale Sea 'oku hūhūmama holo 'i ha fa'ahinga tuliki 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ē. Ko u ta'utu pē ka 'oku ou ki'i kātaki'i ngata'a tama ho'o haha 'a e potungāué ka ko u lave'i lelei e me'a ko iá ē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapolitikale, me'a ki lalo. Taimi pē ko u lave ai ki ha me'a pea ke ki'i me'a ki lalo.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapolitikale ia. 'Oku lolotonga feinga 'a e *CEO* ke fakalao'i 'a e ngaahi koló 'oku 'i ai 'enau *SMA* ke nau lava 'o *process* 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. Potungāue he taimi ni 'oku nau lolotonga, na'e 'osi kamata pē ia he taimi e motu'á ni pea 'oku tau fakaongoongo ki he Minisitā pe ko fē 'anai 'a e taimi, e lao ko iá ke lava pē 'e he ngaahi koló ia 'a e me'a ko ena na'e fai ai e feme'a'akí 'o nau *process* 'enau mokohunú ko ē pea mo e me'a mo'ui honau 'elia ko ē 'o nautolú.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi faama kau ai 'a Vava'u 'osi tu'utu'uni he potungāué ke to'o 'oku 'ikai ke toe ngofua ke nau tu'u he *SMA*. Ko e me'a 'oku ongo tahá ki he ngaahi faamá ka 'oku ngofua pē ke ke faama ko e ha Mēmipa pe ko e taha pē kakai e fonuá. Ko e tofé na'a ku ma'u pē na'e pa'anga 'e 350 ki he tokotaha ka ke lesisita pea ke kole ki he potungāué ko fē ha potu tahi 'e lelei ke ke fokotu'u ai 'a ho'o faama tofé. Pea 'oku hanga leva he 'e hepotungāué 'o 'oatu ho'o tofe 'oatu mo ho'o poe, 'oatu mo ho'o maea, 'oatu mo e me'a 'o tautau ai ho'o tofé ki ha taimi 'e toki lava ki hono ngaue'i e fo'i tofé ko iá. Kae 'oua na'a faifai 'oku pehē pē 'oku 'i ai ha me'a fakapolitikale he me'a ko ení, 'ikai. Ko e potungāue ia ko ení ko e pau e pau. Ka ko u pehē mou kole ki he Pule'angá ke fakaava mu'a he 'oku mo'oni e Feitu'u na 'oku lahi 'aupito 'aupito.

Ko 'O'ua ko 'O'ua pē taha 'oku ou lava 'o sio ki he vāsuvá 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá. 'Oku 'ikai ke u lava au 'o sio ki he nga'itó pe ko e fo'i manga 'e fiha pea te sio nga'ito 'e 20. Ko e vāsuvá 'oku te tangutu kita 'i vaka 'o sio he faka'ofó'ofa ko ē 'a e vāsuvá ka 'oku tapu ia. Ka ko u fakamālō ki he kakai ko ení. Ko e me'a 'e taha 'ai ke tau kole ki he Pule'angá 'ave *SMA* 'a 'O'uá ke a'u ki he motu ko ē ko Lekeleka ke 'uhí ke ta'ofi 'a e ō ko ē 'a e 'ū koló me'a ko ē na'e lave ki ai, me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Euá he ō ko ē 'o nofo mei ai 'o fai ē, 'a e kaiha'a mei he *SMA* ko ē 'a 'O'uá. Ko 'O'ua pē taha 'oku 'i ai e fo'i vāsuvá lahi 'aupito 'aupito 'oku ne fakafanau'i 'a e vāsuvá mei ai. Ka te u tuku atu ki he Feitu'u na ke ke me'a pē ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ko ‘eku si’i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā Toutai ē.

Mo'ale Finau: Sea ko u kole fakamolemole pē ka ko u fie fakamahino pē Sea ‘eku ‘uhinga politikale. Na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia Sea ko ha me’a fakapolitikale hangē ko ‘etau angamaheni. Ko e fo’i lea foki ia Sea ‘oku *very broad* ia hono *definition*. He ‘oku *apply* pē politikale ia Sea ki he ‘ekonōmika, ko e ta’olunga he ko e *politics* ia ko e fo’i lea ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he me’a faka-Fale Alea pe ko ha me’a fakafili pe ko ha me’a fakavahevahe politiki hangē, ko ia Sea ko u kole fakamolemole atu na’a pehē ‘oku ou tāketi’i ko e ‘uhingā ko ha me’a ‘o ha taha ma’u mafai. ‘Ikai ko e politikale ‘oku *apply* pē ia ‘o hangē ko eni. Kapau te u ‘alu atu au ‘o ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva ho’o fo’i ...

Mo'ale Finau: Ko ‘eku ‘uhingā Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi faka’uhinga kehekehe. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi founa kehekehe ‘oku ui pē ko e, ‘oku *politicize* ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e me’a faka-Fale Alea.

Sea tuku pē mu’a fai ‘eku malangā Sea kae me’a pē Feitu’u na. Sea ko ‘eku poini ‘oku pehé ni, kapau ‘e tuku ‘a e ngaahi faka’uhingā he ‘oku *politicize* ia hono tala ko ē ke pehē, o ā fo’i *training* ki Lofanga pea ‘osi ko iā pea tala ia ‘oku hā pea ‘ikai ke ‘ai ia ke muimui’i ke a’u. O *training* ‘i Felemea, mole ai e silini ‘osi ko iā pea ‘ikai ke ‘ai ke a’u ia he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ia ‘oku hā mo hā mo hā. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘a e politikale, *politicize* ...

<002>

Taimi: 1845-1850

Mo'ale Finau: Ko ia Sea ‘oku ou kole heni ki he Minisitā fakamolemole tau fakaa’u mu’a ha fo’i me’a ‘e taha ki Ha’apai, Vahefonua na’a ku lave ‘anenai ki he ngoue, ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e mokohunu ki he Vahe Ha’apai. Ko e peseti ‘e 80 ‘o e tahi, ko e mokohunu lahi faka’ulia Sea, ke tau to’o mai pē ‘uhinga ‘oku ma’a mo e ‘uhinga lelei ke ma’u ha *income* ‘a e kakai faka’ofa ‘o e vahefonua.

Kole ke fakamālohia he Pule’anga hono sivi e saisi pe lahi e mokohunu ‘oku toutai’i

Pea tau hanga pē ‘etautolu *enforce* ‘a e *size*, pea ‘alu ho’omou kau ngāue ‘o sivi ke ‘oua na’a nau hanga ‘o toutai’i ha fanga ki’i me’a *size* ta’efakalao, kae lava ke tau hanga ‘ai ha fo’i vahefonua ‘e taha ke nau tu’u fonua mo e tu’u mo’unga ha ki’i ma’u’anga mo’ui ‘oku ola lelei ki ha ‘anau fanau ki he kaha’u. Pea ‘i he’ene pehē he ‘ikai leva ke toe mafasia ‘a e Pule’anga hono fakakaukau’i ‘a e ako mo e ha fua he ‘oku ‘osi ‘omao pē ‘e he ‘Eiki ia ‘a e *resource* ki he fonua ko ia ‘o fakatatau mo honau ki’i *population* mo e me’a ke nau ala lava Sea, pea ‘i he’enu fakapotopoto’i ‘e fiefia ‘a e kāinga pea ‘e a’usia leva Hou’eiki ‘a e ola ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tonu ke ‘atita’i lahi taha, ko e *happiness*, ko e fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i he ola ‘oku nau ma’u mei he me’a mo’ui kuo foaki ‘e he ‘Otua ke nau ‘inasi ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tokanga Tongatapu 8 ki he lahi e toutai ta'efakalao he potu tahi 'o Tonga

Vaea Taione: Mālō Sea, mālō ki he Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e, 'i ai pē ki' i me'a mahu'inga ia Sea 'oku ou fakamālō heni ki he patiseti 'a e toutai, 'oku ou sio hifo pē 'oku ki' i hiki hake 'aki'a e peseti 'e 5 Sea, ka ko e hangē pē ko 'eku lave ko ē 'anenai Sea, 'oku kau foki eni ia he koula 'a Tonga ni, ka 'oku tautautefito ki he ngaahi vaka ta'elesisita mo ta'efakalao ko ē 'oku ō mai ki hotau potutahi, 'osi mahino pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga fe'unga ke tuli 'aki 'a e ngaahi vaka ko eni ke tau hanga 'o 'ilo'i ka ko e sēniti ko ē ko ē 'a ē ko ē na'e ha'u ko ē kau Nu'usila 'o talamai. Ko e fu'u lau miliona lahi ia 'oku mole ia mei Tonga ni, 'i he kau vaka toutai ko eni ko ē 'oku ta'efakalao mo ō mai 'o kaiha'asi ko ē 'a e ika ko ē 'a Tonga ni. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou tokanga ...

<005>

Taimi: 1850-1855

Vaea Taione: Ki ai Sea, ko e sone ko eni ko ē 'oku fai ko ē 'i Tonga ni hono sone ko eni ko ē 'a e ngaahi fonua pea mo e ngaahi kolo mālō pē mu'a Sea 'oku te'eki ke 'i ai ha mate ia 'i he me'a ko e kē Sea. Kapau te u hanga 'o fakahoko atu 'i he ngaahi sone ko eni hangē pē ko eni ko ē 'ia mautolu. Ko e fe'ita'aki 'oku lahi 'aupito, pea ko e palopalema ia mahalo ka 'oku 'ikai ke fa'a 'ohake ki he potungāue ke nau lāunga, 'a ia 'oku ou fakakaukau pē ki he potungāue 'Eiki Minisitā ko e talu ko ē hono sone'i ko ē 'o Tonga ni pē ko e hā fai hanau savea ki he lahi e ika na'e mole pea 'oku toe 'i ai mo ha ngaahi ika fo'ou 'oku toe 'asi mai pē 'oku kei nofo pē he tu'unga tatau 'o fakatatau ki he 'alu atu ko eni 'a e kau toutai ko ē 'o toe ō atu ki he loloto 'o toe toutai mai.

'Uhinga foki 'a'aku Sea ko Tonga ni ia 'oku *vulnerable* 'aupito 'a Tonga ni ia hangē pē ko e me'a ko ē na'e toki 'osi fo'i afā ia 'e fiha he ta'u 'osi kātoa atu e ika ki ai 'alu atu mo e fōsoa mo e me'a kātoa tau sio pē tau me'a ki Hahake mita pē 'e ua.

Halapule'anga Longoteme mita pē 'e ua mita 'e taha halapule'anga pē tafa'aki 'o kapau 'oku *vulnerable* pehē 'a Tonga ni na'a 'oku 'i ai ha fo'i taimi ia pehē ko ha fo'i māhina 'e 6 to'o e sone, to'o e sone kae 'alu atu 'a e kakai 'alu atu 'a e kakai 'o 'omai 'enau fāngota he kapau te tau fakatauhua 'a e ki'i kakai toutai ko eni ko ē 'oku nau 'alu atu pē he'enau fanga ki'i vaka 'a eni ko eni 'oku teuteu ke fa'o ai 'a e fanga ki'i vaka ko eni ko ē toho'anga vaka ko eni 'i Ha'apai mo me'a. Ko u tui lahi Sea 'e fu'u tokoni lahi 'aupito eni ki he kakai pe 'ikai ke toe fai ha feke'ike'i 'a e ngaahi kolo he ngaahi feitu'u ko eni 'oku sone'i ka ko e me'a pē ia 'a e Minisitā 'ene potungāue, ka ko u hanga pē 'e au 'o fakamanatu atu 'a e hū'unga ko ē 'oku 'i ai 'a Tonga ni ki he'etau kau toutai.

Ko e miliona ia 'oku ha'u ia 'oku ha'u e kakai kehe ia 'o kaiha'asi ko e ngaahi me'a foki ia 'oku totonu ke tau tokanga ki ai 'oku 'ikai ke lava he'etau ivi fakapa'anga 'o puke e ngaahi vaka ko eni. Ko e talu pē 'a e tupu hake mo e sio pē ki he mātu'a he me'a tatau pē ki'i tukuange ha faingamālie sone fakata'esone'i atu he māhina 'e fiha ka nau ō atu fāngota pea nau ō mai pea nau ha'u ai pē ki he 'aho ki he 'aho, ko e ngaahi palopalema kehekehe pē Sea 'i hono sone ko eni 'o e ngaahi fanga mo e ngaahi fanga mo e ngaahi feitu'u 'Eiki Sea. Pea ko e me'a pē ia 'a e 'Eiki Minisitā pe 'oku 'osi fai ha'amou savea na'a 'oku lahi pē ika tukuange mai ki he kakai māhina 'e fiha 'oua 'e toe sone'i ko e anga pē ia Sea fakakaukau mo e tokoni atu ki he fakalakalaka ki he kakai ko eni ko ē 'oku sone'i 'a e ngaahi feitu'u mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakatokanga'i pē 'Eiki Minisitā ngaahi malanga ko eni.

Tui Pule'anga ka sone SMA feitu'u kotoa 'o a'u ki he Ongong Niua 'e mahu fiema'u e fonua

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e 'uluaki me'a 'Eiki Sea ko u kole heni kia Tongatapu 8 ke 'ai mu'a ha'ane ki'i SMA ka ne sio ki he monū'ia ko ia 'o e fa'ahinga ko eni 'oku 'i ai 'enau SMA. Ko e tu'u 'a e Lao ko ē ki he SMA kuo 'osi hoko ia ko e Lao he na'e 'osi fai eni 'a e ngāue ki ai pea ha'u fou atu mei he Fale ni ka 'oku 'ikai ke kau 'a e Minisitā ia 'i hono faka'atā atu ha sone ha SMA ke toutai atu 'a e fa'ahinga ko eni 'oku 'ikai, ka ko hono lelei 'ona ia 'Eiki Sea 'oku ke mea'i pē he 'oku kau e Feitu'u na he sone ko e mo'oni 'oku fiema'u ia ke tukuaki'i atu ke mahino ki he kakai he ko hono 'uhinga 'oku honge ika 'aupito 'a Tonga ni. 'Oku 'ikai ke kei hangē ia ko e fakakaukau 'o e kuohili pea ko e fakakaukau ia na'e fokotu'u ai 'a e SMA ke ne hanga 'o fakaili hake mo pusiaki'i hake 'a e ika ke lahi he ko e 'uhinga ia 'oku mamafa ai 'a e ika 'i Tonga ni ko 'ene honge ika he kapau 'e 'osi kotoa 'a Tonga ni 'o a'u ki he ongo Niua he SMA ko u tui 'e mahu 'a e fonua he 'e fakaili ai 'a e naunau 'a e me'a mo'ui 'o tahi pea 'e vahevahe lelei 'a e feitu'u kotoa ...

<007>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Toutai : ... 'o tau sio ai ki ha tu'unga kapau 'oku fu'u lahi pea te ne hanga 'o holoki hifo e totongi 'o e ika ke ma'ama'a mo toe lahi ai pē 'a e me'atokoni 'a e fonua. Mālō 'Eiki Sea.

Vaea Taione : Sea ki'i fo'i fehu'i pē 'e taha fehu'i pē au ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

Vaea Taione : 'A ia kapau 'oku si'isi'i e ika Sea ko eni 'oku langa e fu'u 'aisi 'i mala'evakapuna. 'Ai ke fa'o ai e ika fe'ia. Ko e lahi ia 'a e ika 'oku 'ai ai 'a e 'aisi ko eni. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Toutai : Ko ia 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kautaha ia 'oku lolotonga ngāue'aki 'a e founa ko ia 'i he taimi ni, pea ko e hokohoko atu pē ia 'a e ngaahi fetokoni'aki 'a e Potungāue mo kinautolu. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tongatapu 1 me'a mai.

Poupou Tongatapu 1 mahu'inga e SMA ki he fakalalaka e toutai

Tevita Fatafehi Puloka : Tapu pea mo e Sea mo e fakataha. Fakamālō atu au ki he 'Eiki Minisitā he patiseti ko eni. 'Ikai ke 'i ai ha'aku fu'u hoha'a 'aku ki ai. Mahino pē me'a na'a ke me'a 'aki 'anenai pea 'oku ou tui pē mahalo ka tokoni mai pea mo e 'Eiki Minisitā Lao ki he tūkunga ko ena 'o e fa'u ke fakahū mai e lao ko ena ki he SMA 'a ē 'oku malava ke kau ai ha ngaahi kolo kehekehe.

Ko e 'uluaki pē ia ko e ua pē ia ko e vakai 'a e motu'a ni 'oku ou tui au pea pehē ki he kau toutai ko eni 'o Kolomotu'a mo Sopa 'a e mahu'inga 'a e SMA he 'oku nau 'ilo'i 'enautolu mei

he konga ko eni 'o Fangatapu 'a ē 'oku *red zone*. Ko 'enau pehē 'e he fa'ahinga ni'ihī 'oku 'ilonga 'oku ki'i mahu ange 'a e pā ko ē 'oku tu'u atu ai he ngaahi 'elia ko ē 'oku 'atā 'oku ofi atu ai, fakafehoanaki ki he taimi ko ē. Pea ko u tui lahi pē au 'e hoko 'a hono fakahū mai 'a e lao ko eni 'e 'ai 'ene tokoni lahi.

Sea na'e 'i ai 'a e motu'a toutai 'i Sopa me'apango pē na'e ngāue pē ia he Toutai pea ta'u lahi pea me'apango pē 'oku pekia ko e muli. Ka na'a ne talamai 'e ia kia au 'oku ne fakatokanga'i 'a e ika 'oku 'alu pē taimi mo 'enau tutue, fakafehoanaki ki he taimi ko ē. Ko u tui lahi na'a 'oku, 'e tokoni mo e SMA ke nau toe sisino ange 'o fakafehoanaki ki he taimi ko ē ka ko e anga ia e lau 'a e mataotao ko ē. Ka ko u tui lahi pē kapau pē 'e toki 'i ai ha me'a mai 'a e Minisitā Lao ki he lao ko eni 'oku ne 'osi pehē kuo fa'u ke toki fakahū mai. Fokotu'u atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 5 me'a mai. 'Osi lahi pē pou pou ia ke fai mo tali 'a e vouti ko eni. 'Oku tuku atu pē kia kimoutolu Fakafofonga.

Tokanga ki he 'ikai ha palani Potungāue Toutai ke feau palopalema he 'ikai malava ke feau fiema'u ika e kakai

'Aisake Eke : Mālō Sea fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i fehu'i pē ia 'e taha. Fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā ko e ki'i fehu'i pē ia 'e taha. Ko e fatongia 'o e Potungāue foki ko eni ko hono tokanga'i 'ave ko ē 'ū laiseni ki he ngaahi vaka. Taha ia e ngaahi tefito'i fatongia koe'uhi ko e lahi ko ia e ngaahi vaka. Ka ko e palopalema foki 'oku tau tofanga mai ai e fonua ni, 'ikai ke lava 'e he Toutai 'o tauhi e fonua. Na'e 'i ai pē ho'o me'a mai ki ai.

Sio ange pē ko e hā ha'atau me'a 'e lava 'o fai. Ko u sio hifo ki he palani 'oku 'ikai he lave mai ki ai. Ka 'oku mahino pē foki 'oku pule'i 'e he Feitu'ú na ia 'a e lahi 'o e laiseni ki he ngaahi vaka muli ngaahi vaka heni. Ka ko u vakai atu ko ia ki Fisi kapau te te lele atu ki Fisi 'a e lahi ko ē 'a e ika 'a 'ene ma'u. Tukukehe ange pē 'a Nu'usila 'oku mahino 'a e fu'u ma'u ko ia 'a e ika mo e me'a kehekehe. Ka ko e fehu'i pē ia 'oku ou fie 'ohake ko ē heni, pē ko e hā ha me'a 'e fai koe'uhi kae lava 'e he kau toutai ko e 'uhinga ha fa'ahinga. 'Oku 'ikai foki ke ma'u 'e he Feitu'ú na 'a e fokotu'utu'u ki he *policy* ko e lao ngaahi me'a pehē ke laiseni. Kae lava ma'u ha ika fe'unga ke lava fafanga e fonua Sea mālō. Ma'ama'a ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Lolotonga feinga Pule'anga ke 'omai vaka toutai ke lava feau fiema'u ika 'a e fonua

'Eiki Minisitā Toutai : Mālō 'Eiki Sea. Kole ke fai atu ha tokoni ki Tongatapu 5 'oku kole. Ko e tu'unga ko ē 'o e palani ko ē 'a e Potungāue ke feinga'i, 'oku fai 'a e fakakaukau 'a e Potungāue ko 'eku fakalea 'oku te'eki ai ke paasi ka 'oku feinga 'a e Potungāue ke 'omai ha vaka *longline* 'a Tonga ni. Ke hangē ko e Lofa ke ne 'omai 'ene toutai pē 'o fakatau ma'a e fonua. Pea 'oku mea'i pē 'e he Minisitā Pa'anga 'oku lolotonga fai e ngāue ki he tafa'aki ko ia. Pea 'oku lahi pē mo e 'ū kole tokoni holo 'a e Potungāue pea 'oku 'osi tuku mai pē 'a e ngaahi, hangē ko e Pangikē 'a Māmani ka 'oku fie ...

<008>

Taimi: 1900-1905

'Eiki Minisitā Toutai: tokoni kae 'oleva ke maau atu 'a e ngaahi 'enau ngaahi fiema'u mei Tonga ni pea 'e lava ke fakahoko ia.

Ko e ko e tu'unga ko ē 'o e laiseni ko e lahi taha 'o e ngaahi vaka muli ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ke nau toutai nautolu ia 'i Tonga ni tautautefito ki he toutai'i ko ē 'o e valu he ko e tu'unga 'a Tonga ni ia 'oku fu'u momoko ia. Ko e fononga ia 'a e valu ko 'ene 'i heni pē 'a'ana ia ki he fakafanau 'osi pē ko ia ko e ha'u pē 'enau lalahi 'alu nautolu ia ki he tafa'aki ko ē 'oku māfana ange pea 'oku ō ki ai e kau toutai ia. Kai kehe ko e ko e sēniti ko ena 'oku ma'u ko ē ia 'i he 'i he laiseni ko e fakakaukau pē ia 'a e potungāue ke ke tānaki ai ha ki'i sēniti ai ka nau ō pē nautolu 'o toutai atu he 'ū he 'oku nau laiseni kotoa pē mei 'osi e Pasifiki ia. Ka ko e ko e anga pē ia e fakakaukau mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eua 11. Ko 'ene lava pē ko 'etau hiki ia.

Tapou ke tokangaekina toutai fakalotofonua he mole monū ki 'oseni ki he ngaahi vaka toutai laiseni muli

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea kātaki ke ki'i 'alu ange pē ki he peesi 361 ko e ko 'eku toe foki ki ai Sea he koe'uhí 'oku ou ki'i ongo'i 'oku ou ki'i tailiili he fo'i me'a ko eni kuo 'osi 'omai foki ki he Komiti Lao 'a ia ko e teuteu ke fakahū mai ki he Fale 'a hono toe fakalelei'i ko eni e Lao ko ē ki he Laiseni e Ngaahi Vaka Toutai pea 'oku mea'i pē he Feitu'u na ka ko e ko 'eku tokanga eni koe'uhí ko e hangē ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e me'a 'oku ou tui au 'oku fepaki ia mo e ta'au ko ē 'oku tau 'alu ai. Kapau 'e mai ha vaka ia ke fakalele 'e he potungāue he ko nautolu 'oku nau fai e laiseni mo tokanga'i e ngaahi vaka.

Kuo 'osi 'i ai 'a e fakakaukau ia 'i he ko u fakatātā pē eni ki he Sosaieti Toutai ko ē 'a 'Eua pē 'e lava nai ke ma'u ha'anau ha'anau vaka 'oku lahilahi ange. Ko hono mo'oní ko e fetakai ko eni he fanga ki'i vaka iiki ko eni fute 'e 20 faai ki lalo ko e matenga 'i vaokakā pē ko e mālō pē ma'u e me'a ka ko 'enau fakakaukau na'a lava he vaka ia 'o nautolu 'o fai 'aki 'a e toutai tatau pē 'alu loloto 'omai 'o fakaai e fiema'u mo 'oatu ko ē ki tu'apule'anga. Ka ko 'eku fehu'i ko ē ki he ki he 'Eiki Minisitā he koe'uhí ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni neongo 'oku 'ikai ke ha'u ha ngaahi vaka ia 'o lahi ange he taimi ni, ka 'oku lolotonga 'i heni he ngaahi vaka lalahi 'a e ngaahi fonua kehe. Ko 'etau ko 'etau 'unu ko ē ke fakalalakaka ko ē hotau sekitoa taautaha 'a ia ko e 'uhinga foki ia ke tau faitokonia mo ki'i malu'i ange 'a e ngaahi kautaha ko ē ko ē he sekitoa taautaha 'o kau ai e toutai.

Ka ko e anga pē ko e hā 'a e tu'u ko ē ki he kaha'u fakamolemole pē Minisitā pē 'oku fo'i tokoni ko eni 'oku 'asi ko ē 2 miliona ko ē pē 'oku ai ha fakakaukau ko u tui na'e 'osi 'i ai pē polokalama ko eni 'i he ko u tui pē 'i he valungofulu, hivangofulu 'a e faka'ai'ai ko ē sekitoa taautaha e toutai ke nau nō 'o 'ai ha'anau vaka 'oku lahilahi angé pea ō ha kau toutai 'o mai e me'a 'oku lahilahi angé ke ne solova 'a e me'a ko eni 'oku tau fihia ai 'ikai ke lahi fe'unga e hū atu ki tu'apule'anga pea 'ikai ke lahi fe'unga 'a e ika ko ē 'oku lava 'o fakatau atu *local*.

Ka ko 'eku manavasi'i 'e Sea 'oku pehē kapau leva 'e 'unu'unu mai 'a e ngaahi vaka lalahi ia he kaha'u koe'uhí kuo tau fakalelei'i e ngaahi tu'utu'uni pea 'atā ke nau ha'u. Ko 'eku fakatātā pē ia na'a hangē hangē ko e mokohunu na'a 'i ai ha ngaahi vaka toutai mokohunu.

'Oku hanga 'e he lao ia he taimi ni 'o teke kitu'a 'a e kakai e fonua 'oku nau fie 'i he sekitoa taautaha ko ē 'o e toutai. Pea ko 'eku hoha'a ia koe'uhí he ko e neongo ko e me'a fakamāmani lahi ia ke faka'ata'atā ke te 'alu pē 'o *invest* ha feitu'u 'oku te fie *invest* ai. Pea tatau pē mo

Tonga ni ‘oku te ‘alu *invest* ha fonua kehe ka ko e fe’alu’aki pehē fakamāmani lahi ‘oku ‘i ai pē mo e faingamālie ke tau malu’i kitautolu.

Pea ko ‘eku hoha’á ia Sea koe’uhí he ‘oku te’eki ai ke fakahū mai ka ko u tui pē ‘e fakahū vave ni mai ka ko e hā leva e fakakaukau ko ē ki he kaha’u. ‘Oku sai pē e fanga ki’i vaka iiki ka tau ‘unu ā ki he fakasosaieti pehē ke nau fai e toutai pea nau feinga ke teke kitu’a e ngaahi vaka muli ko ē ‘oku nau ō mai ke toe to’o atu e monū ia Sea. He ko e ko ‘emau ō ko ē ki, mau lele atu ko ē ki Tahiti he ta’u kuo ‘osi ‘o fanongo ki he fakamatala ko e 3 piliona ‘a e ika ko ē ‘oku kaiha’asi mei he ngaahi potu tahí ko e fu’u pa’anga lahi ia. ‘A ia ‘oku kaiha’asi ia he ngaahi vaka pehē ‘a ia ko ‘enau tele mai pē hotau potu tahi ‘oku ‘i ai ‘enau laiseni pehē mai pē ‘o ‘oatu e ika ko ē ‘oku ala ma’u ‘o nau ‘alu nautolu mo ia toki tuku mai pē heni ha ki’i konga.

Ka ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘e tautolu ‘o ma’u ‘a e me’angāue ko ē ke tau ō ‘o vakai’i ‘aki hangē ko e kau savea ko eni ‘oku fa’a ō ‘o vakai’i pē ‘oku nau faipau ki he tu’utu’uni pea mo e aleapau ‘a ‘enau toutai ko ē ‘oku fai. Ka ko e anga ia ‘eku ‘eku ongo’i ‘e Sea na’a faifai ‘oku tau nofo tautolu ia ‘i he fanga ki’i vaka iiki kae hū mai ‘a e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1905 – 1910

Taniela Fusimālohi: ... kautaha lalahi ia ‘oku ‘i ai honau ivi lahi mo ha ngaahi vaka lalahi ‘o ‘alu ‘o ma’u ‘enautolu ‘a e toutai lolotó ka tau hala kitautolu. Pea ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā pe ko e hā leva e anga ko ē ‘etau tu’u he taimi ní koe’uhí ko e 3 miliona ko ē ‘e fai pe ki he fakafo’ou’aki e fanga ki’i vaka. Mahalo na’e maumau mo tokoni atu pē ki he ngaahi sōsaieti. Ka ko e fo’i ‘alu ko ē meí he lēvolo ko eni ki he lēvolo hoko maí, totonu pe Sea pea ko u kole pe ki he Minisitā pe ‘oku ‘i ai ha fo’i fakakaukau pehē ai ke tau ‘unu ki ai ki he kaha’ú. Ke tau teke atu mei tu’a he ko e taimi ní te nau ha’u nautolu ‘o teke tautolu kitu’a meí he toutai. Kae ‘ikai ke fai ‘e hotau kakaí ‘a e toutai. Pea ko e fakamatala ko ē ke ‘omai e vaká ke fakalele ‘e he Potungāué ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai Sea. He ‘e fepaki ia mo honau fatongia ko hono tokanga’i ‘a e toutai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he ‘uhinga foaki laiseni ki he toutai

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea, ko u faka’amu pe ke mahino’i ‘e ‘Eua 11 ‘a e fakakaukau ko ē ‘a e Potungāué. He ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘oange ‘a e laiseni ‘oku mahino ia ki he Potungāué he ‘ikai, kapau te nau toutai heni. Ka ‘e ‘ikai tatau ia mo e feitu’u ko ē te nau ō ki ai kae puke mai ia ke ‘i ai ha’atau sēniti. ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga ko ē potu tahi ko ē ‘o Tongá. Pea ko tu’a ia ‘oku ui ko e *high seas*, ‘oku ‘atā ia ki māmani. Kapau he ‘ikai ke tau ‘oange ha’anau laiseni ke ma’u ai ha’atau sēniti te nau ha’u nautolu ‘i tu’á. He ‘oku toe ‘atā atu ‘enau toutai ia ‘anautolu.

Ko ia e ‘uhinga ko ia ‘Eiki Sea ki he laiseni ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke mole ai ‘etau iká. Ko e feinga eni ia he kuo pau leva ke nau ha’u ‘o nofo hē kae ‘oua te nau ō leva ‘o fakahoko ‘enau toutai mei he’etau ngata’anga ko ē hotau potu tahí, mālō.

Sea Komiti Kakato: Tau ‘unu atu mu’a hē, meí he vouti ko ení. Ko e tu’u he taimi ní te tau foki leva ki he ‘ū vouti ‘uluakí ē. Mālō Toutai mo e Ngoue, lava moutolu. Ka ‘i ai pe ha toki me’a toki tokanga ki ai ha Mēmipa

Kole Tongatapu 4 e Pule’anga fai ha savea ki he tu’unga ‘i ai mokohunu na’a lava faka’atā hoko atu hono toutai’i

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole Sea ko u ‘ai pe ‘aku, sekoni pe ‘e 30. Ko u kole pe ‘a’aku Sea ke laumālie lelei pe mu’a e ‘Eiki Minisitā. ‘Ikai ko ha fokotu’u atu ia ke pālōti’i ke tali pe mu’a ke savea’i e mokohunú pe ‘oku lahi fe’unga pe ‘o kae lava ‘o fakaava mai e me’a na’e kole ko ē ki ai ‘a Ha’apai 13.

Sea Komiti Kakato: Kole pe meí he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ko e kole pe ia

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 13, 12 ‘o Ha’apai, Tongatapu 4 ki he Feitu’u na kapau ‘e fakafaingamālie pea toe fai mu’a ha savea ki he mokohunú na’a ‘oku faingamālie. He koe’uhí ko hono Laó ke fakaava koe’uhí ke ma’u ha me’a ki ai ‘a e kakaí ‘o e fonuá.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea, lava lelei ia ‘o

Sea Komiti Kakato: ‘O kole pe ki ai

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Fai e fo’i ngāue ko iá ke kole, fai ha vakai ki ai, mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō ‘Eiki Minisitā, mālō, fo’i me’alelei ia. Foki ki he vouti ‘uluakí ē. Hou’eiki te tau fakafo’ifo’i vouti atu eni ... ‘Ofisi Palasí eni tau kamata mei ai ē.

Vouti ‘Ofisi Palasi

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Kae ‘oatu pe ha ki’i fakamatala vave pe ki he patiseti ko eni ‘a e ‘Ofisi Palasí. Hangē pe ko ē ‘oku mou me’a ki ai kau Fakafofonga ‘oku hiki’aki ‘a e 1.2 miliona ‘a e patiseti ko ení. Ko e konga lahi heni ‘oku ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e fefononga’akí. Ko e tautautefito pe eni he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi, pea mo e *insurance*. ‘A ia ko e ‘uhinga eni ki he ‘ū *insure* ‘a e ‘ū Palasí kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi fefolau’aki fekau’aki pea mo e feliliuaki e ‘eá kae ‘uma’ā foki ‘a e ‘amanaki ko ē ke ta’u hono 65 ‘Ene ‘Afió, mālō Sea pea ko u fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. (Pou pou)

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai, ki’i faka’ilonga ‘uluaki mai ‘a ‘Eua 11 pea hoko mai e Feitu’u na Tongatapu 4 ē, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie pea na’e ma’u ‘e he motuá ni ‘a e faingamālie ke vakai ki he palani ko eni ‘a e ‘ofisi pea pehē foki ki he voutí. ‘Oku kau eni ia he ‘ofisi ko ē ‘oku ki’i hiki ko ē ‘enau patisetí. Ka ko u fie lave ki he me’a ko ení ‘e Sea koe’uhí hangē ko ‘eku fakamalanga ‘anenai, ko e hā ‘a e tānaki faka’ekonōmika ...

<010>

Taimi: 1910-1915

Taniela Fusimālohi: ... 'a e ngaahi patiseti ki he'etau tupulaki faka'ekonōmiká. Ko u sio ki he me'a ko eni 'oku hā he peesi onó 'a e palani 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'a e me'a 'e ua ai 'oku mahu'inga'ia ai ko ē he, ko e 'uluaki ko e fekau'aki ko ē pea mo hono tauhi ko ē 'o e ngaahi 'afio'angá ē.

Pea ko hono uá ko e fika fā 'oku fekau'aki ia mo e fetu'utaki ko ē mo e ngaahi fonua muli mo e ngāue vāofi ko ē mo kinautolú pea mo e kau Fakafofonga ko ē mei muli 'oku nau 'i Tongá ní. 'A ia 'oku fekau'aki 'enau kaveinga ko eni pea mo 'enau polokalama 'uluaki pē 'i he tatakí mo e fale' 'i 'oku 'asi ko eni he peesi 14 'o e palani ē. Ka ko e me'a 'oku ou fie talanoa ki ai Sea koe'uhí ko e, 'oku mahu'inga foki 'a e fekau'aki ko ē mo tu'apule'angá. 'Oku 'ikai foki ko e Pule'angá pē 'oku fekau'aki mo tu'apule'angá. Ko e 'ofisi ko eni 'oku toe fekau'aki pe ia mo tu'apule'anga 'i he ngaahi hā'ele ki he ngaahi fonuá koe'uhí ko e kinikini atu 'o e hala 'e a'u atu ai pea mo e Pule'angá ki he ngaahi fonuá 'o 'i ai 'a e ngaahi femahino'aki ki ha ngaahi me'a faka'ekonōmika ke fakalalakaka ko ē hotau fonuá ē.

'A ia ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea 'i he kongá ko eni koe'uhí pea ko hono tolú 'oku toe ngaue'aki foki 'a e me'a ko eni hotau fonuá ko e Pule'anga Fakatu'i faka-Konisitūtoné, ko e naunau ke fai 'aki e tu'uaki ko ē 'a e takimamatá ki tu'apule'angá. Ko 'eku foki ko ē 'o sio ki he'etau hisitōliá Sea 'a e mahino mai ko e La'ā kuo Tō Kuini Sālote, na'e tokanga foki ki he nofo melino 'a e fonuá. Ko e Kuongá ko ē hono Fā 'ia Taufā'āhau ko 'eku anga ko ē 'eku vakai ko ē ki he hisitōliá ko e kuonga ia na'e puna lahi taha ai ki he 'epoki fo'ou 'a e fakalalakaka ko ē tau fonuá ē. Pea 'oku 'i ai pē 'a e, 'a hono hiva pea mo hono viki' 'i 'a e Siu e Tavake Tāmafua 'o 'ahia 'a e 'otu muli mo fakamo'oni e ngaahi talite pea fai e ngaahi alea fakavaha'apule'anga.

Ko e ngaahi me'a eni na'e fakahoko ia 'i he vaha'a taimi ko iá pea toki fai ai 'a e ngāue ko eni 'a e Pule'angá ki he ngaahi langa fakalalakaká ē. 'A ia 'oku mahino mai 'a e ngaahi ngāue ia na'e kotofa 'e he taimi ko iá he vaha'a taimi ko ia, ko u tui ko e ta'u 'e uofulu 'a e langa e uafu, ko e mala'evakapuna, ko e hala, ko e folau vaka tahí ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou tui pē 'oku tau hela'ia kotoa pē kae kātaki mai pē 'o me'a mai pe ko fē kongá 'i he 'Esitimetí 'oku me'a aí ko e 'uhingá pē ka tau tā mo laka pē.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a ko u tokanga ko u malanga pē au ia aí ko 'enau polokalama 'uluaki he 'oku hā pē ai, kapau 'e 'ai hake pē 'a e voutí he 'oku hā pe ia ai. 'A ia ko e ngaahi folau ki tu'apule'anga pea mo e ngaahi me'a ko iá. Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai he koe'uhí ko e kongá pē eni ia 'etau fakalalakaká ko e ngāue 'a e ngaahi 'ofisi pehé ní, 'oku 'ikai ke toe kehe mo e ngāue ko ē 'a e 'ofisi ko ē 'o e Potungāue ki Mulí 'i tu'apule'angá. Ko hono kinikini atu 'a e ngaahi hala ke tau ma'u faingamālie ai 'i he kaha'ú.

Ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he ngaahi katoangá hangē ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, 'e fakahoko foki 'etau ngaahi katoanga hangē ko 'eku talanoa 'anenaí 'a hono mahu'inga fakatakimamata ko ē ki he fonuá 'a e fai 'o e ngaahi katoanga pehé ní pea 'oku ne 'omai foki e kakai Tonga ko ē mei tu'apule'angá ke 'omai 'a e, he ko e kongá lahi 'o e takimamatá ia ko e peseti 'e 40 ko e kakai Tonga pe ia ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku nau ō mai ki ...

'Eiki Palēmia: ‘Oku mahu’inga fakafonua, ko e toki me’a kehe e takimamatá ia, ‘oku ‘i ai e vouti kehe pe ‘oku kau ia ai he lelei. Ka ko e me’a ia ko ení ‘oku mahu’inga fakafonua. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fakatakimamata pē ‘etau fai e me’a ko ení ko e ‘uhingá ke lele mai ā ha motu’a pālangi ki Tongá ni. Ko e toki *by product* pē ia pe ko e ngaahi lelei ia ‘e toki ma’u he tafa’akí ka ko e me’a ‘uluakí ko e me’a eni ‘oku lelei he ko e me’a fakafonua Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘ai fakatonutonú ia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘A ia ka ko e tu’unga ko ē ‘a e takimamatá ‘i hono ngaue’aki ‘o e ngaahi katoanga pea mo e fonuá ko e fonua ‘oku pule’i Fakatu’i faka-Konisitūtone. ‘Oku ‘i ai hono lelei faka’ekonōmika koe’uhí ko e takimamatá. Ko e tafa’aki ko ē ki he ngaahi ‘afio’angá ‘oku ou ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e konga heni ‘o e pa’angá ‘oku tokoni ki hono, ki hono tauhí pea ko u tui ko e me’a eni ‘oku mahu’inga he koe’uhí ko e ngaahi koloa fakafonua pē mo eni ia ke tokanga’i. Koe’uhí he ‘oku kau pē mo ia ia ‘i he ngaahi naunau ‘e ala ngaue’aki ki he tafa’aki ‘o e takimamata pea mo e tauhi ko ē hotau tukufakaholó. Pea ‘oku ou tui ko e mahu’inga ia ‘ofisi ko ení pea mo e vouti ko ení ‘i he fo’i konga ko eni ‘o e polokalamá ko e ngaahi, ko hono, ko ‘ene tānaki mai ki he’etau ‘ekonōmiká. Mālō Sea. ...

<002>

Taimi: 1915-1920

Sea Komiti Kakato: Mālō, fokotu’u pea pou pou. Sai tau hiki ē.

Māteni Tapueluelu: Sea na’a ku kole atu foki ha ki’i miniti ke fekau’aki mo e vouti ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai lelei ‘aupito pē ia.

Kole ke fai mai ha tali ‘Ofisi Palasi ki he tūkunga ngaahi tohi tangi ‘oku ‘ave ki ai

Māteni Tapueluelu: Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia ‘oku nounou ‘aupito ‘aupito pē ia Sea, ‘ikai ha’aku toe lave ‘a’aku ia ki he me’a. Ko e peesi 41 Sea ‘o e palani ngāue, nounou ‘aupito pē ‘e ‘Eiki Palēmia, ko ‘eku kole pē ia ‘a’aku, ko e ngaahi tohi tangi ko ē ‘oku ‘oatu, ko e kole pē ‘e lava mu’a ke fakapapau’i mai ‘e ‘omai pē ha tali, ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tohi tangi ko ē ‘oku ‘ave mo lekooti.

Fehu’ia tu’unga ‘oku ‘i ai ID fakafonua ‘o kapau ko e fakafo’ou/mole

Pea mo fakapapau’i mai angé ‘i he peesi 41, ‘a e 40, ‘oku fiha ko ā ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ID fakafonua ‘i hono fakakalasi mai ko ena, kapau ‘oku fo’ou pē mole.

Sea Komiti Kakato: ID fakafonua.

Māteni Tapueluelu: Ko ia, ko e ongo tohi tangi pē, kapau ‘e tali pē ‘eku kole pē ia, kapau pē ‘e lava ke ‘omai pē ha, ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e tohi tangi. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Me’a ki he tohi tangi Sea ko e me’a ia ‘a Palasi, ‘ikai ke kau ki ai ‘a e ‘Ofisi Palēmia, mau toki, ka ‘i ai pē ha’o tohi tangi ‘oku ‘omai ki he Pule’anga, ‘oku *pass* ange ki ‘Ofisi Palēmia, ka ko e me’a pē ko ē ‘oku ‘oange kia mautolu ko e me’a pē ia ‘oku mau ‘ilo’i Fakafofonga. Ko e me’a ki he *ID* ‘ikai ke u ma’u lelei pē ko e hā ‘a e palopalema ka ‘oku lolotonga lele ‘i he taimi ni ‘a e ngāue faka *ID, digital transformation* ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko e fika’i ko ē ke toe lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ngāue’aki ‘a e me’angāue ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e potungāue fē ‘oku nau fai ‘a e ngāue ko eni ki he *ID*.

‘Eiki Palēmia: Ko e tafa’aki ia ko ē ki he *National ID* ‘oku ‘i he *Lord Privy Seal*, ka ko e tafa’aki ko eni ko ē ‘oku ‘ai fakalukufua ai ‘e he Pule’anga ko ē ki hono liliu ke ngāue’aki ‘a e *ID* ‘oku ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palēmia ia ‘i he taimi ni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea ko ‘eku fehu’i atu au ia, kau kole atu foki ko e faingamālie ‘i he Vouti 1, ‘a ia ‘oku ha ai ia ai ‘i he peesi 40 ‘oku ‘i ai ’a e tokanga’i ko eni ‘a e ‘u ngaahi ngāue *ID*. Ko e ‘uhinga ia na’e fai ai ‘a e fehu’i, he Vouti 1 pē Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e *ID* fē ‘oku ke fiema’u ‘a e *National*.

Māteni Tapueluelu: ... fakafonua.

Sea Komiti Kakato: ...fakafonua, ‘oku ‘i he ‘Ofisi ia ‘o e Palēmia, ‘a ia ‘e toki hoko ‘a e vouti hoko ‘a pē mahalo he 3, ‘io, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Kapau ko e ‘uhinga ki ai Sea kātaki pē ko e ‘uhinga foki ia ke ‘ai ‘a e *ID*, ka ko e fo’i *project* fakalukufua ko eni ia ‘oku kau ai mo e *justice*, kau ai mo falemahaki he e, kau ai mo e paasipooti, ko ‘etau fakapapau’i ‘a Sione mo Mele kae toki ‘oange ‘ene fo’i, tau pehē ha’ane fika paasipooti, pē ko e fika *ID* fakafonua, he e, ‘a ia ko e, ko e kongā eni ia ‘o e *project*, pea ‘oku ‘i ai mo e ‘u kongā he ngaahi potungāue kehe.

Sea Komiti Kakato: Ko e *ID* fakafonua ‘oku fiha hono fakafou, me’a ko eni na’e me’a’aki ‘e he Fakafofonga, ‘o kapau ‘e mole kapau ‘e mole ha *ID* ‘a ha taha, ‘atu pē ‘e Sione pē ko Mele, hūfanga he fakatapu ‘oku fiha ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku pa’anga ‘e 50 Sea ko e fakahoko mai ia.

Sea Komiti Kakato: Fiha.

‘Eiki Palēmia: Fakahoko mai ‘oku pa’anga ‘e 50.

Sea Komiti Kakato: Pa’anga ‘e 50, fuoloa pē ē me’a tatau pē. Sai, tau hoko e. Mei he ‘Ofisi Palasi, Fale Alea eni Hou’eiki. Ko tautolu tonu eni fēlālāve’i pea mo hotau Fale ‘Eiki ni. Me’a hifo ki ai. ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ka ko e ‘Eiki Nōpele, fakamolemole, ‘oku ou pehē mu’a ke tau ki’i mālōlō ‘Eiki Sea, toe houa ‘e 2 tau mālōlō pē ko ha ki’i taimi pē tau me’a pea tau foki mai, ‘oku tau foki mai, tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni e Fale)

<005>

Taimi: 1950-1955

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie tau fakafeta'i pē koe'uhí mou kei ma'u ivi Hou'eiki ko 'etau taimi te tau hoko atu he taimi ni ko e Vouti eni 'a e Fale Alea. 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga ko e taimi eni 'a e Feitu'u na me'a mai.

Vouti 'Ofisi 'o e Fale Alea

Lord Fakafanua: Mālō Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluaki pē Sea 'oku ou fie fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē foki ki he'ene kau ngāue 'i he ngaahi tokoni kotoa pē 'oku fakahoko mai ki he Fale Alea 'o Tonga tautefito ki hono tali 'a e ngaahi fokotu'u polokalama fo'ou 'oku fakaivia'i 'i he 'Esitimetī ko eni ki he ta'u fakapa'anga 2023/24.

Ko e Patiseti fakalukufua 'a e 'Ofisi 'a e Fale Alea 'oku fe'unga ia mo e 17.6 miliona 'a ia 'oku hā he peesi 75. Ko e Patiseti ko 'eni Sea ko e peseti ia 'e 2.2 'o e Patiseti fakalukufua e Pule'anga ka ko e Patiseti ko ē ki he ta'u ko ē 23/24 'oku holo'aki 'a e peseti 'e 34.4 mei he Patiseti kamata 'o e ta'u kuo 'osi pē ko e ta'u lolotonga. 'A ia ko e 26.8 miliona 'i he ta'u fakapa'anga ko eni lolotonga Sea. 'Oku makatu'unga eni 'i he ngaahi ngāue kuo toloi fekau'aki pea mo e langa 'a e Fale Alea 'e toki fakahū mai pē ia 'i ha hoko atu 'a e ngāue ko ia.

Ko e ngaahi ngāue na'e tali ke fakapa'anga he 2023/24 ngaahi ngāue fo'ou Sea ko e 999100 na'e tali ke tñnaki mai ki he Patiseti 'a e Fale Alea ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni Sea 'o anga pehe ni, totongi malu'i mo'ui lelei e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea mo e kau ngāue pē ko e (*medical insurance for Members of Parliament and staff*) ko e 170000. 'A ia 'oku tñnaki eni 'i he 'i 'olunga 'i he *recurrent* ko eni 'a e Patiseti ko eni 'a e Fale Alea ki he malu'i. Ko e ako mo e ngāue he konifelenisi (*training and conferences*) tñnaki mai 'a e 154000 meimei ko e pa'anga ko eni fekau'aki ia mo hono fakahoko e ngaahi ngāue makehe 'a e Fale Alea hangē ko e polokalama ki he Fale Alea e To'utupu.

Ko e fefolau'aki mo e fetu'uaki (*travel and communication*) 'a ia na'e 'i ai 'a e 350000 'i he fefolau'aki fakapule'anga fakatu'apule'anga pea mo e 249300 'a e fefolau'aki fakalotofonua. Ko e polokalama 'e tolu ko eni Sea na'e tñnaki mai e ngaahi fika ko eni ko e fika fo'ou ke fakaivia'i'aki 'a e ngāue 'a e Fale Alea koe'uhí ko e ngaahi ngāue na'e fokotu'u ki he 'ofisi ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e 'ikai ke tali kōtoa 'a e ngaahi kole na'e fakahoko ka ko e kongā lahi pē eni 'oku 'omai fakahū 'i he'etau 'Esitimetī.

Ko e fokotu'utu'u fo'ou Sea 'oku hā he Polokalama Vouti Fika 2 'oku kamata 'i he peesi fika 79 'i he ngaahi ...

<007>

Taimi: 1955-2000

Lord Fakafanua : fokotu'utu'u fo'ou ko eni 'oku hā pē 'i he Vouti Fika 2 polokalama fika 3 *sub programme* 1 'o kamata ai 'a e 'Ofisi Fakavāhenga 'a e Hou'eiki Nōpele, pea 'oku 'osi fa'ufa'u 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a e 'Ofisi ki he'ene ngaahi polokalama takitaha, 'a ia ko e *sub programme* ko ia ki he *established staff* pē ko e kau ngāue tu'uma'u a'u hifo ki he ngaahi koloa pē ko e *assets*. 'Oku tatau eni Sea, pea 'oku fo'ou 'ene hā 'i he 'esitimetri ko eni pea mo e toenga 'o e ngaahi vāhenga Fili. 'A ia 'i he peesi hoko fika 80 kamata ai 'a e 'Ofisi Fakavāhenga ki Tongatapu 1 'o a'u pē ki he 'Ofisi Fakavāhenga 'o Niua 17 'i he peesi 88. Fōtunga 'o e lahi ko eni 'a e pa'anga 'oku fakaivia'i 'aki 'a e 'ū 'ofisi 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha liliu tukukehe pē 'a e lahi e pa'anga 'oku vahe ki he kau polisi fakakolo. Holo hifo 'i he ta'u fakapa'anga ko eni mei he 100000 kilu 'o taki 50000 pē.

'I he'ene pehē Sea ko e toenga 'a e ngaahi feliliuaki 'i loto pē 'i he 'esitimetri Sea 'oku fenāpasi pē ia pea mo 'emau ngāue fakataha pea mo e 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke feau'aki 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'Ofisi Fale Alea pea mo e Hou'eiki Fakafofonga. 'Atā pē Sea ke tali ha ngaahi fehu'i mo ha kole fakama'ala'ala ka ko e anga ia e tu'u 'a e Vouti Fika 2 'a e Fale Alea. Fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Sea Fale Alea. Hou'eiki, Vouti pē eni 'a e Fale mou feme'a'aki ki ai, ka koe'uhi ko e lao eni, me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Tapu mo e Sea pea pehē ki he Kōmiti Kakato. Mālō 'aupito fakamālō pē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale he fakamā'opo'opo mai. Mahino pē 'oku holo 'a e tokoni ko eni. Ka ko e me'a lahi taha foki pē 'i he holo ko eni, ko e taha e holo e silini ko eni 'oku fakalahi 'aki ia 'etau pa'anga folau. 'A ia ko e kongalahi ia na'e 'alu 'o fakalahi 'aki 'etau *Overseas Travel* 'atautolu. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou 'eke peesi 76.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 76 *item* fiha?

'Aisake Eke : Peesi 76 polokalama si'i taha, polokalama lahi taha 'e ena 'i 'olunga pē.

Sea Kōmiti Kakato : Pule'i mo Fale'i pē ko e *Leadership Policy Advise sub programme* 1..

'Aisake Eke : Ko ia 'a e faito'o ko ia fakafalemahaki ki muli. Ko e fika foki ko eni he ta'u lolotonga ia ...

Sea Kōmiti Kakato : Fika *on Medical* e. Ko ia ē ?

Tokanga Tongatapu 5 ki he holo patiseti Fale Alea ki he 'ave fakafaito'o ki muli & polisi fakakolo

'Aisake Eke : Ko ia. Na'e 325500 foki e fika na'e tu'u ai. Ko eni kuo holo hifo 'o 200000. 'A ia mahalo pē foki na'e 'ikai toe 'i ai ha si'isi'i he toe o 'ave ki muli 'a e me'a ko eni. Pea ko e 'eke pē ia koe'uhi ko e me'a ko ia. Na'a 'oku mahino pē foki ki he motu'a ni ko e pehē koe'uhi ko 'etau malu'i ko eni koe'uhi na'a 'i ai ha me'a 'e hoko ka 'oku 'ai pē foki ta'u 'e 4. Na'a 'oku 'i ai ha taimi na'a tau 'osi feme'a'aki. Fai pē feme'a'aki ki ai he me'a kuo 'osi na'a 'oku toe fiema'u na'a lava pē eni ia 'o tauhi pē 'etautolu heni 'oua 'e totongi ia ki he me'a ka tau tauhi pē heni 'a e 200000 ko eni. Ka toki 'i ai pē si'a tokotaha 'oku 'ave. Koe'uhi 'oku ngali mo'ui lelei pē ni'ihika 'oku 'ave foki ia ki he falemahaki. Ko e 'ai pē eni ia 'i ha founga 'i hono tokanga'i ko ia he taimi ni ke toe fai pē ha toe me'a ki ai. Koe'uhi 'oku mahino eni ia hangē ko eni holoki pē e fika ia 'ikai ke taha ia 'e toe fai ha toe feme'a'aki ia kimui Sea. Kae

mahalo ko e me'a lahi pē ia 'a e fai e sio ki heni mo e sio ki he holoki ko ē e polisi 'a ia foki na'e 100000 ka ko eni 'oku 54 pē 'omai e pa'anga 'a e kau polisi ke tănaki mai. Mahino foki na'e 'omai eni 'o fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi konga kehekehe 'o e patiseti ko eni 'a e Fale Alea. 'A ia na'e 'omai ē ia 'o tokoni ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi tafa'aki ko ē...

Fehu'ia 'uhinga 'ikai ha vahenga tu'uma'u kau ngāue he 'Ofisi kau Fakafofonga

Ka 'oku mahalo ko e me'a pē taha 'eku sio hifo ki he anga ko ē *structure* patiseti 'oku 'i ai 'a e ngaahi *constituency* ni'ihi 'oku 'i ai 'enau vahe pea 'i ai 'a e ni'ihi ia 'oku *contract* pē 'i he leipa. 'Oku ou sio hifo 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ki'i fetōtō'aki holo ai Sea. Koe'uhi ki he me'a ko ia 'u *constituency* 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a 'i he tafa'aki ko ia. He ko e mei kātoa foki ia ko e Hou'eiki pē 'oku 'i ai 'enau *staff* kau ngāue hangē ko 'eku ma'u tu'uma'u ko e toengá mautolu ia 'oku dontract pē mautolu ia. 'A ia 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke ha'u mautolu ia he vāhenga tu'uma'u. 'Oku 'ikai ke 'i ai hamau vāhenga tu'uma'u ka 'oku 'alu pē ia 'i he kupu ko ē 11. 'A ia ko e 55000 'a e si'i me'a pē ia 'a e kau ngāue. Ka ko e ki'i 'eke pē ia fakama'ala'ala 'i he tafa'aki. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai...

<008>

Taimi: 2000-2005

Sea Komiti Kakato: ... Ha'apai 1 ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Lord Fakafanua: Sea ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 5 'oku 'i ai 'ene mo'oni ko e Polokalama Fika 1 *Sub Program* 1 fakaikiiki 12 'oku 'asi ai e fefolau'aki fakatu'apule'anga 'a ia ko e 300300 ko eni 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga na'e pa'anga pē 'e 100 'a ia koe'uhí ko hono fakaava ko eni e kau'āfonua 'i he ta'u kuo 'osi 'oku 'atā leva ke fakaivia'i e 'a e fefolau'aki fakatu'apule'anga 'a ia 'oku lolotonga ngāue'i ko eni he kau Mēmipa. Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai ki he fekau'aki pea mo e *overseas medical treatment* 'a ia 'oku hā pē 'i he polokalama tatau pē ka ko e fakaikiiki 14 ko e 200000 ko ia 'oku 'oku tu'u talifaki e pa'anga ko eni neongo 'oku 'i ai e malu'i mo'ui 'a e Hou'eiki Fakafofonga ka ko e ni'ihi e kau Fakafofonga 'oku *in eligible* ke ma'u ha'anau malu'i. 'A ia ko e ni'ihi ko ia ka 'i ai ha me'a 'e hoko ka nautolu 'e to'o 'a e pa'anga ko ia ke tokoni'i kinautolu fakafaito'o mei he vouti ko eni. Ka neongo ia 'oku 'i ai e patiseti makehe 'oku vahe ki he malu'i 'a ia 'oku ma'u e monū'ia ko ia he Fakafofonga kotoa pē mo e kau ngāue e Fale Alea.

'A ia ko e lahi 'a e malu'i 'oku vahevahe pē ia 'i he, mo e Polokalama Fika 1 pea mo e Polokalama Fika 2. Ka ko hono fakalukufua Sea ko e malu'i 'oku 'i he 170000. Sea kole atu pē kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi fehu'i ke tănaki mai kau kumi fale'i fekau'aki pea mo e me'a faka'osi na'e tokanga ki ai e Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko ia. Ko e ki'i *structure* pē ko eni hangē ko 'eku lau ko e peesi 80 ...

Sea Komiti Kakato: Peesi 80?

'Aisake Eke: Ko ia 'a ia ko e polokalama eni ko ē 'a e vāhenga 2 vāhenga fili ua 'oku ai 'ene kau ngāue 'a'ana ia 'oku 13200 taha mano tolu afe uangeau ka 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 80 ...

'Aisake Eke: 'A ia ko e polokalama polokalama 3 si'i polokalama 3 lahi 'i he ngaahi vāhenga.

Sea Komiti Kakato: Vāhenga.

'Aisake Eke: Peesi 80 peesi 80. 'A ia ko e taha mano tolu afe 'oku ai e fanga ki'i me'a pehē 'oku 'asi ...

Sea Komiti Kakato: 'I he vouti fiha ia?

'Aisake Eke: Tolu he vouti ko e Polokalama 3 ...

Sea Komiti Kakato: Mahino pē kiate au e polokalama *Sub Program 3* ...

'Aisake Eke: Ko ia ko e 'a ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakalalakaka e ngaahi vāhenga *constituency development* ...

'Aisake Eke: Kau ngāue tu'uma'u. Ki'i taupotu Fika 10.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e fakaikiiki e pa'anga hū atu ki he Pule'anga ...

'Aisake Eke: Peesi. Ko ia mahalo 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Sea mālō.

Tali ki he fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga 'ikai ha kau ngāue tu'uma'u 'Ofisi Kau Fakafofonga ke hangē ko e 'Ofisi Kau Nōpele

Lord Fakafanua: Sea ko e ko e tānaki atu pē ki he me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 5 ko e faikehekehe ko eni e 'Ofisi ko ē e kau Nōpele mei he toenga ko ē 'Ofisi e kau Fakafofonga ko e 'Ofisi e kau Nōpele 'oku ne hanga 'e ia 'o tokangaekina'i 'a e kau Nōpele 'e 9 mo 'enau Vāhenga Fili 'e 4. 'A ia ko e 'oku fakafehoanaki ia pea mo e 'a ia 'o kapau na'e veteki nautolu ke nau takitaha he 'ofisi 'e mamafa ange e pa'anga ka ko hono fakalukufua 'oku ngali lahi hono fakatānaki ko ē ki he fo'i vouti 'e taha ka 'oku ma'ama'a ange ia 'i hano 'ai hanau 'ofisi takitaha.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni pē 'Eiki Sea ki he he ko e 'uhinga mahalo ko e poini ko ē 'eke 'a e Fika 5 ko e 'uihinga foki he 'oku ngāue tu'uma'u e kau *staff* ko ē ai ko ia ē? 'A e 'Ofisi e kau Nōpele ko ia? Ka 'oku lahi *contract* e kau ngāue ia ai.

'Aisake Eke: Ko e ki'i vahe eni ia vāhenga eni ia ko 'eku mahino 'oku 'ikai ko e me'a eni ia 'a e Hou'eiki Nōpele 'Ofisi eni ia 'Ofisi Fika, Vāhenga Fika 2.

Lord Tu'iha'angana: 'Iō ka ko u 'uhinga pē 'a'aku ke tokoni atu ai pē he me'a na'a ke hoha'a ki ai 'uhinga foki 'oku 'i ai kau *staff* ko ē 'a e 'Ofisi e Hou'eiki Nōpele 'oku nau 'osi tu'uma'u nautolu ia. Ka ko e natula pē foki ia ko ē e me'a ko e kau Fakafofonga foki 'osi e fili fetongi mai ko e kau Nōpele ia.

Lord Fakafanua: 'Eiki Sea ko e fakama'ala'ala atu pē ko e ko e ngāue ko ia 'Ofisi ko ē e kau Nōpele 'oku nau *contract* pē 'o tatau pē pea mo e 'Ofisi ko eni e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō.

Lord Nuku: Sea fakamolemole ka u ki'i ...

Lord Fakafanua: Sea ko e faikehekehe pē ko eni 'i he nouti fika 10 mo e 11 'a ia ko e ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue lau 'aho. Ko e kau ngāue tu'uma'u 'oku 'i ai 'a e monū'ia e ni'ihī e *staff* 'oku 'i he lēvolo ko eni 'a e 'a e *benefit* e

<009>

Taimi: 2005 – 2010

Lord Fakafanua: ... 'oku toe ki'i mā'olunga angé 'a ia ko e 'uhinga ia 'oku fakahū ai kinautolu he nouti fika 10, 'o makehe ia meī he toenga e kau ngāue ko ē 'ū 'ofisí.

'Aisake Eke: 'A ia ko 'eku 'uhinga pe hangē ko ení, 'a ia ko eni 'oku faka'ilonga'i mai eni e Polokalama C2 'a e vāhenga tu'uma'u ko e 13200. 'I he vāhenga 'uluakí, tatau pē 'a 'uluaki mo ua. Ko hai ia, ko e 'uhingá he ko e toenga ko ē kau ngāué 'oku nau 'alu nautolu he 55000, lau 'aho nautolu *contract*. Ko e me'a ia ko u 'eke ki aí ko hai 'oku ngāue tu'uma'u 'i he ngaahi 'ofisi ko ení. 'Oku 'ikai ha taha ia 'oku ngāue tu'uma'u, ko 'eku fehu'í pe ia 'Eiki Sea, ko e toengá ia 'oku nau ngāue

Sea Komiti Kakato: 'I he ngaahi 'Ofisi *Constituency*

'Aisake Eke: 'Io ko e toenga lahi ia 'oku nau, 'oku mahino pe foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e tu'uma'u ko e konituleki pe ta'u 'e 4

Sea Komiti Kakato: Konituleki kotoa, 'a ia 'oku

'Aisake Eke: Ko ia ko 'eke pe 'aku

Lord Fakafanua: Ko ia Sea 'oku fakama'ala'ala mai 'e he 'ofisi ko eni 'o e Falepa'angá ko e faikehekehé 'oku 'i ai e kau Fakafofonga 'e ni'ihī 'oku nau Minisitā. Pea ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'oku 'i ai ko ē kau Minisitā 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu e monū'ia ko ē ki he *location allowance, housing allowance* kātaki. 'A ia ko e faikehekehe ko iá 'okú ne hanga 'o hulu'i mai 'oku kehekehe 'a e kau Fakafofonga ko ē 'oku Kapinetí mo e kau Fakafofonga ko ē 'oku 'ikai ke Kapinetí. 'Oku 'i ai leva e makatu'unga ia 'i he monū'ia ko ē 'oku hā ko ē he'enua patiseti takitaha.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki'i kole tokoni atu pe mu'a he kaveinga ko ení

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'osi mahino pe ki he Feitu'u na

Mateni Tapueluelu: 'Oku ou tui Sea

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'a Fika 5

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, 'ikai. Kātaki fakamolemole pe ki'i 'ai ange e peesi 80. 'A ē 'oku 'asi ko ení

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e peesi 80 eni 'oku ou lolotonga 'i aí

‘Aisake Eke: Sio ko e Tongatapu Fika 1, ‘oku ‘ikai foki ke Minisitā ia. Ka ko ena ko e 13200. Ko ‘ene tu’unga vāhenga ia ki he tokotaha ngāue tu’uma’u, ‘a ia ko e *established staff*. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke toe *contract* ia pea ko e 55000 ko e kau *contract* ia. Mau tatau mautolu ia ai kātoa ‘i ai, ‘i he 55000. Ka ko e ‘eke pe ko hai, tatau pe ia mo e ‘alu hake e, ‘a ia ko e Tongatapu 1 mo e Tongatapu 2 mo 5 ē kau mo 5 ai. ‘Io ko 5 ena kau ai pe mo ena. Ka ‘oku ‘ikai ha’aku tokotaha pehē ‘a’aku kaikehe ko e ‘eke pe.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko Tongatapu 1 ‘oku fēfē, ki’i ‘oleva pe Tongatapu 4 ē. Ka tau ki’i tokoni pe kia Fakafofonga 5, ‘osi pe pea toki hoko atu ki he Feitu’u na ē.

Mateni Tapueluelu: Sea kole pe ko e lolotonga, ko e me’a tatau pē, ‘a e lolotonga ‘enau kei fai e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e ‘uhingá ko e pa’anga ko ē ‘oku ‘omai ki he ngaahi vāhengá ki he kau Fakafofongá ke vahe ai ‘a e kau ngāue ‘a e ‘Ofisi e Fakafofongá, ko e 55000 tatau kātoa pe. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘e ni’ihi heni ‘oku toe ‘asi ai ‘a e pa’anga makehe ia ko e ngāue tu’uma’u ‘a ē ko ē ‘oku a’u ‘o 13200. Ua leva e kau ngāué ia he ngaah vāhenga ‘e ni’ihi, kau ngāue tu’uma’u mo e kau ngāue lau ‘aho. Ka ‘oku mau tatau katoa he taimí ni ‘i he ngāue lau’aho pe kau ngāue he ‘ofisi 55000. ‘A ia hangē ko ena ‘oku ‘asi ko ē ‘i Tongatapu ‘Uluakí pea ‘oku ki’i kehekehe fetōtō’aki holo Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko Tongatapu ‘Uluaki ia ‘oku hā ‘a Tongatapu ‘Uluaki ia.

Mateni Tapueluelu: Ko Tongatapu ‘uluakí ‘oku ‘asi ia ai Sea ko e vāhenga ia ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku ngāue tu’uma’u, *established staff*. ‘A ia ‘oku ‘i ai e 13200 pea toe ‘i ai makehe ia meí he ni’ihi ko ē ‘oku ngāue lau ‘ahó, 55000 pea ko ‘eku kole pe ke fakama’ala’ala mai.

Fakama’ala’ala e Sea ‘i he monū’ia ki he nofo’anga (*housing allowance*) Hou’eiki Mēmipa

Lord Fakafanua: Sea ka u fakama’ala’ala atu e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4. Koe’uhi ke u ‘oatu pe fakatātā ko ení, ko Tongatapu ‘Uluakí kapau te mou me’a ki ai he peesi fika 80. Ko e nouti ko ē e fika 10 ‘oku ‘uhinga ia ki he *housing allowance*, ‘oku fa’o ia ko e monū’ia e Fakafofongá. ‘A ia ko Tongatapu ‘Uluaki ‘oku ‘i ai e 13200. Tongatapu 2, ‘oku ‘i ai e 13200. Tongatapu 4 ‘i he peesi 81 ‘oku ‘ikai ha nouti pehē ia Sea, koe’uhí ko e ‘Eiki Palēmiá ia. Pea ‘oku ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia e monū’ia ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ‘i he vouti ko ia ‘a Tongatapu 3.

Ko Tongatapu 4 ‘oku tatau pe mo, koe’uhí ko e fili pē ia ‘a e Fakafofongá ke ‘oua te ne toho. Ka ko Tongatapu 5 ‘oku hā pe ai he nouti fika 10 ‘a e 13200. ‘I he peesi 82, Tongatapu 6, tatau pe mo e fakamatala kimu’á Sea ...

<010>

Taimi: 2010-2015

Lord Fakafanua: ... ka ko e fakamatalá ia Sea ki he 13200.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē. Ko e fakahoko mai ko ē ‘o pehē na’e fili he motu’á ni ke, ‘ikai ke u to’o e *housing* ‘oku ‘ikai ke u manatu atu ki ha me’a pehē 'Eiki Sea. ‘Oku ou ‘ohovale au he fakahoko mai ...

Sea Komiti Kakato: He hā?

Mateni Tapueluelu: ‘O pehē ‘oku ‘ikai ke u tali au ‘a e *housing*. Ko e mahalo ko e me’a ia ‘oku ...

Lord Fakafanua: Kātaki Sea ko e *meeting fee* pē ‘oku ‘ikai ke tali ‘e Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ko ia mo e hiki vāhengá ia ‘oku ‘ikai ke u talí pea ko e kolé ia Sea ko hono ‘uhingá ‘oku fakahoko mai ko e *housing allowance* e pa’angá ka ‘oku tohi ia hē ko e kau ngāue tu’uma’u ko e *established staff*, ko e me’a ia ‘oku tohi maí. Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Oh ‘io ki he 11 ē.

Mateni Tapueluelu: Ko ia. Ko e 13200 ‘oku tohi ia ko e kau ngāue tu’uma’u pe ko e *established staff*. ‘Oku ‘ikai ke ofi ‘a e *housing* ia ki he silini ko iá Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e tau fakatātā pē he peesi fika 82 ...

Sea Komiti Kakato: Peesi, lau ua ...

Lord Fakafanua: *Sub-program onó.*

Sea Komiti Kakato: *Sub-program 6.*

Lord Fakafanua: ‘A ia ko e kau ngāue tu’uma’ú ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 4 ko e *established staff* ‘a ia ko e *note 10* ‘oku fakama’ala’ala he *note 10*. Ngaahi monū’ia, Minisitā mo e Pule Potungāué. ‘A ia ko e ‘uhinga e *established staff* ia ko e *category* ia ‘oku fa’o ai ‘a e monū’ia ko eni ‘a e *benefit 13200*. Ko e fakama’ala’ala pē ko e *category* ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku ngata pē he *unestablished* ka ‘e lava pē ‘o toe fakaikiiki he *note* ‘i lalo ‘o hangē ko e fika 10 Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea hūfanga pē he fakatapú, ki’i ‘eke pē. Ko ‘eku ma’u ko ē ki he, pehē au ko ‘etau *housing allowance* ‘oku 1000 he mähina, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku 12000 pē. ‘Oku ‘ikai ke, kapau kuo hiki hake ‘o 13 mālō ka ‘oku 12 pe ia he’eku ma’ú.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku fa’o kátoa ai ‘a e *housing*, ko e *communication*, ko e kaati telefoni, ko e ‘initāneti ‘o tānaki fakalukufua pē ‘o ma’u e fika ko iá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kau Fakafofonga me’a lelei ho’omou me’a he ta ko ē ‘oku ‘oatu pē kia moutolu ‘oku ‘ikai ke mou mea’i ‘emoutolu ho’omou tu’unga ‘oku mou, ngaahi monū’ia ē. Mālō Sea. Hou’eiki ‘oku toe ‘i ai ha taha ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe ‘uhingá ka tau hiki? ‘Io.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 13.

Veivosa Taka: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale 'eiki ni. Sea ko e fakahoha'á 'i he, ko e ngaahi monū'ia kuo 'omi ki he kau Fakafofonga kae pehē ki he pa'anga 'e tokanga'i 'aki e vāhengá pea mo e pa'anga 'a e kau polisi fakakolo. 'A ia 'oku mahino ki he motu'á ni 'oku to'o mei ai 'a e 50000. Ka ko e, ko e anga ia Sea te u ki'i fakahoha'a he kongá ko iá. Neongo pē pe ko e hā e tu'unga ko ē 'e 'i ai pe 'e tali pē 'ikai kae kehe pē ke u 'oatu e ngaahi fakatokanga 'oku ou fepaki mo ia 'i Ha'apai.

'Eiki Sea kapau 'e mea'i he Feitu'u na ke ke me'a mai ki he fu'u me'a ko ē. Taimi ko ē na'a ku 'a'ahi ai 'i he uike 'e taha 'i Lulunga mo Mu'omu'á kae pehē ki he 'otu Ha'apai, 'Eiki Sea 'oku ou ma'u e, 'a e fo'i, ui pē ko e vakavaka 'āmei 'e 10.

Sea Komiti Kakato: Ko e *FAT* ena, me'a 'oku ne faka'ilonga'i ko ē 'a e toutai ko ē 'a e ni'ihī ko eni ko ē 'oku tauhele'i 'a e ngaahi fu'u me'a 'oku lī 'oku ...

Veivosa Taka: Sea tuku mu'a ke u 'oatu 'eku ki'i ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko 'eku 'ai atú ke ke mea'i pē 'a e me'a ko ená ko e ...

Veivosa Taka: Ko e 'uhingá he na'e ma'u e me'a pehē 'i Pangai Sea 'i he ngaahi ta'u eni 'e ono pē fitu mei ai na'e to'o mai mei he matātahī ko ē 'o Pangaí, ki'i matātahī 'oku ui ko Pili. Mea'i pē 'e12 na'e ma'u mei ai e tangai 'e 5 ka ko e me'á ē na'e ma'u mei ai 'oku ha'i fakataha pea 'oku ou tui ko e kongá ia 'oku ou fakahoha'a ai 'Eiki Sea. Ko 'ene tu'u ko ē 'eku ma'u ko ē he taimi ní kuo hoko 'a Ha'apai ko e *core* ia hono tuku ai 'o e maliuaná pe ko e 'aisi pea toki tufaki mei Ha'apai ki he ngaahi feitu'u kehé.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā 'ene felāve'i mo e vouti 'a e Fale Aleá?

Veivosa Taka: Sea ka ko 'eku 'uhingá ko 'eku kolé ki he 'Eiki Sea mo e Fale 'eiki ni, ka mou ka fiamālie, laumālie lelei ko e 5 ia ko ē 'oku to'o ko ē mei he pa'anga polisi...

<002>

Taimi: 2015-2020

Veivosa Taka: ... ke 'ai mu'a ha ki'i vaka 'oku lahilahi ka ne fai 'e ia ha pailate tu'o 3 'i he uike 'i he ngaahi vāhenga, ke tau lava 'o muimui ofi pea 'omi 'etau kau 'elekutulonika, ke na u lava he ko e kongá ko ē 'oku satelaite. Pea kapau ko au 'oku o tilivá kia 8, kuo 'osi ma'u 'e 8 e, te ne me'a mai pē ki he potutahi 'oku 'i ai, 'o to'o hake 'a e me'a ko eni.

'Eiki Sea ko e anga pē ia 'eku fokotu'u pea kapau 'oku kaunga ki he me'a ko ē ki he vouti ko eni, pea ka 'ikai 'Eiki Sea ka ko 'eku 'oatu pē ke tau ki'i tokanga'i 'oku kau 'a Ha'apai 'i he tu'u lavea ngofua 'i he fa'ahinga me'a ko eni. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pea mo e ngaahi ni'ihī pē 'oku fai 'a e sio ki ai, ka ko 'eku 'oatu pē 'e au ia ke mea'i 'e he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni, 'oku 'i ai 'eku hoha'a 'o fakafekau'aki pea mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a Ha'apai.

'Eiki Sea, ko e anga pē ia 'a e ki'i fakahoha'a mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga 13 e ma'u maama tangi ke me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki ni, he e. Mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea kole mu’a ke faka’osi’aki ki’i me’a ko eni ko hono ‘uhinga pē na’a
...

Sea Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: ‘Oku ou kole pē au Sea ke fakatonutonu mu’a Sea ko hono ‘uhingá ko e peesi 81, ko hono ‘uhinga ko e me’a kuo fakama’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea fekau’aki pea mo e fo’i vouti ko ē ‘oku fokotu’u ai ‘a e ngaahi *housing allowance* ‘a e kau Fakafofonga ‘ikai Minisitā, mo e ngaahi *benefit* kehe Sea, ‘oku to’o ia mei Tongatapu 4. Ka ‘oku ou kole atú ‘oku ‘ikai ko e me’a ia na’e, mahalo ‘oku fai pē ‘a e femahino’aki ‘i he taimi ni, ‘oku ‘ikai ko e me’a ia ko ē na’e fai ai ‘a e feme’a’aki ke to’o, ko e hiki vāhenga ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e motu’a ni Sea.

Ka ko e ngaahi *benefit* ko ē na’e kei tu’u pē ia, ‘o hangē pē ko e taimi ni, ka ko ‘ene tu’u ko ē ka paasi ‘oku ‘ikai ke kau ia ai. Ko ‘eku kole atu pē au ia ke fokotu’u mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Sea mo ‘ene kau ngāue.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia sai pē Fakafofonga ‘oku na’a ku ‘osi fakatokanga’i pē ‘e au, kae fai pē ngāue ia ‘a e Feitu’u na, ka ‘oku ‘osi vahe’i pē ‘a e monū’ia ia ki he hiki vāhenga ki he hingoa ‘o e Feitu’u na pea ko e me’a pē ‘a e Feitu’u na pē ‘e toki toho ha ‘osi ha ta’u ‘e 10 mei heni, ka ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Feitu’u na, ‘oku ‘ikai ke toe taumu’a ia ki ha ‘elia kehe, ‘i he angamaheni ko ē ‘oku tau anga ki ai ‘i he Fale ni.

Kole Tongatapu 4 ke fakatonutonu vouti ki he monū’ia kau Memipa pea na’e fakatokanga’i eni

Māteni Tapueluelu: Mahalo pē Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke fai ha fu’u fe’ilongaki lelei ka ‘oku ou kole ‘e tokoni mai pē ‘a e Sea, ko ‘eku ‘uhinga eni ‘a’aku ki he vouti ko ē kau ki he *housing allowance*, ‘oku pulia mei heni.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

Lord Fakafanua: Sea ko eni ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he kau ngāue ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4, ko e, ko hono *allocate* ko ē kau Mēmipa ko ē ‘oku Kapineti mo ‘ikai Kapineti, ‘oku ‘i ai ‘a e fehalaaki hono fakahū. Ka ko e palanisi ko eni ‘a e ngaahi monū’ia ‘oku ‘i loto pē ia he kātoa ko eni ‘o e ‘Esitimetu ko ē Fale Alea. ‘A ia ko e monū’ia ko eni e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke mole, ‘oku ‘i loto pē ia ka ko hono vahevahe ‘oku ‘i ai ‘a e fehalaaki hangē ko ‘ene fakatokanga’i.

Tevita Puloka: ‘E ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Pē ‘e anga fēfē leva hono fakatonutonu e fehalaaki ko ena ‘oku ke me’a ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea, mahalo ko e ‘uhinga pē eni he na’e tapu mo e Sea kae 'uma'ā ‘a e kau Hou’eiki Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Kei tatau pē mata'ifika he fika 14 Vouti 'Ofisi Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mahalo 'uhinga pē eni he na'e 'i ai foki 'a e kau Hou'eiki Minisitā na'a nau 'i he ngaahi vāhenga ko ia, ka ko e fika fakakatoa 'oku kei tatau pē, ko e fika pē 'oku 'alu hake 'o kehekehe ai ko e fika ko ē he fika 14. 'A ia Fakafofonga fika 14, he ngaahi totongi koloa 'oku 'i ai ai pē na'e fakalahi ke ne kei ma'u pē 'a e fika ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e 13200 ki he ngaahi vāhenga. 'A ia 'oku kei ma'u kakato pē 'a e pa'anga ko eni 'i he vāhenga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea ki he, koloa pē ia Sea ke mahino 'i he feme'a'aki mo'oni pē ia ko e *total* 'oku tatau, ka ko hono vahe fakafo'ivouti ta'e'iai ha palopalema ai 'amui, ka 'oku sai pē ko ē 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā, he 'oku hangē kia au ko e motu'a ni 'oku 'ikai ko e, ko au pē ia 'oku kau mahalo ai 'a Tongatapu 6, 7, koloa pē ia ke mahino 'amui ange 'oku lava pē Sea ke ...

Lord Tu'iha'angana: Ko ena pē 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na na'e 'osi me'a mai'aki 'e he Minisitā Pa'anga, na'e Sea ko ē na'e toki fetongi mai eni, me'a na'e 'i ai 'a e Hou'eiki Minisitā ia kimu'a, kau tama ko ē na'e 'uluaki 'i mu'a 'a ia ko e fehikitaki ko e ki'i fetō'aki holo ia, te'eki ke, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 1 me'a mai.

Tokanga ki he langa 'ofisi fo'ou e Fale Alea

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, ko eni ko e peesi 76 fika 20, langa 'o ha ...

<005>

Taimi: 2020-2025

Tevita Puloka: ...Langa 'o ha fale fo'ou ko e 2 miliona ē. 'A ia ko hotau 'ofisi fo'ou ia Sea Fale Alea fo'ou ia?

Tali Sea Fale Alea mo e Pule'anga ki he fehu'ia 'esitimeti fakafuofua ki he langa 'Ofisi Fale Alea

Lord Fakafanua: 'Ikai Sea ko e kātoa ko ē 'o e *project* ko eni 'oku lahi ange ia 'i he pa'anga ko ē 'oku fakahū. Ko e lahi ko ē e pa'anga ko ē 'oku tānaki mai ko ē 'i he'etau *asset* 'oku holoki ia mei he tu'unga ko eni na'e 'i ai ko eni he taimi ni. 'A ia ko e anga ia hono toloi 'a e polokalama 'e toki tānaki mai 'a e lahi ko eni 'a e mahu'inga 'amui ange ha kamata 'a e ngāue ko eni.

Sea Komiti Kakato: Toe 'ai ange Sea Fale Alea ko e fika 20 ko eni ko e langa 'o ha fale fo'ou ko e 2 miliona. Tokoni mai Minisitā Pa'anga ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea hangē pē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Sea he koe'uhī 'oku lolotonga fakahoko foki 'a e ngāue ki he ngāue ko eni mo e ngaahi alēlea ki ai, ka ko e anga eni e fakafuofua 'o e fo'i fakamole pē ko ē 'i he ta'u ni 'e ala hoko 'i

hono fai ko ē ngāue ko ia, kuo ‘osi kamata atu ‘a e ngāue he taimi ni. Ko e anga ia ‘a e fakafuofua ‘a e Patiseti ‘i he fo’i ta’u pē ko eni pea toki hoko atu he ngaahi ta’u kimu’a mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e tānaki atu pē ki he me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e pa’anga ko eni ko e *in kind* ‘a ia ko e tānaki pē ia ki he *project* ko eni langa fo’ou ka ‘oku ‘ikai ko e mahu’inga ia kātoa eni e langa fo’ou hangē ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā ko e fakafuofua pē ia ki he lahi ‘o e fakamole ki hono kamata’i ko ē e ngāue ki he ta’u fakapa’anga ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a eni ia fekau’aki mo ia ‘oku ‘osi langa ia ‘ikai ke í ai ha fale ia ‘e toe langa ko e tānaki mai pē ki he me’a ko eni ‘oku teuteu ‘i he ngāue ‘io ‘Eua 11.

Fakamālō’ia fakahoko fatongia fakapalofesinale ‘Ofisi e Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uluaki ‘oku ou fie fakamālō ki he ‘ofisi he me’a ko

eni ‘oku ‘asi he peesi 5 ki he ngaahi tefito’i taumu’a mahu’inga ko ē ‘a e ‘ofisi he ‘oku me’a ia ‘e fitu ko e me’a ‘e fā ‘uluaki ko eni ‘oku ou sio ai heni, ko u fakamālō ‘i he faipau ‘a e ‘ofisi ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku nau fokotu’u mai. Na’e toki lele mai pē foki ‘a e motu’a ni ‘a e fakamole ki ai ‘eku taimi he ngaahi ngāue’anga kehekehe, ka ko u fakatokanga’i he’eku lele mai ki he ‘ātakai ko ē ‘o e ‘Ofisi ko e ‘o e Fale Alea ‘a e mahino mai ‘oku nau fai kotoa ‘a e ngaahi me’a ko eni. ‘Oku te ongo’i ‘oku te ma’u mei ai ‘ete fiema’u ‘oku te lata pau na’a te a’u mai ki heni ‘oku te loto mamahi ‘oku te malimali, kapau ‘oku te a’u mai ki heni ‘oku te ongo’i puputu’a pea mo ongosia a’u mai ki heni ‘oku te fiemālie ‘i he fo’i me’a pē ko eni ‘e fā ko eni ‘oku nau fai ko eni.

Pea ‘oku ou loto pē ke ‘ohake koe’uhí ‘oku ou fakamālō ki he Kalake mo e kau ngāue ‘i he fakahoko ko eni ko u tui ‘e tautefito eni ia kia mautolu ko eni mei tahí he ‘oku mau toe felele’aki he vaha’a tahi he ngaahi fatongia ki tahi, ka ko u fakamālō ki he ‘ofisi pea ko u tui pē ‘oku tonu pē ke fai ha fakamālō pehe ni kia nautolu, kae tautefito kia mautolu kau Fakafofonga he ko homau ‘ofisi eni. Ko e kau Minisitā ia ‘oku ‘i ai honau ‘ofisi ‘o nautolu he potungāue, ka ko hotau ‘ofisi eni Sea ko e ‘ofisi ko eni pea ko u fakamālō kia nautolu he angatonu fai e fatongia pea faka-*professional* e me’a kotoa.

Ko e me’a pē ‘oku te fiema’u ‘oku ‘omai faka’apa’apa ‘oku toe tō atu mo ia neongo ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘ikai ke tonu ke mau ma’u ‘e mautolu e ngaahi faka’apa’apa pehē pea ko e fika 4 ko e fai pē honau fatongia ko e ‘Ofisi tatau ‘a e tokotaha kotoa pē ko u fie fakamālō ki he Kalake mo e kau ngāue he fo’i tafa’aki ko ia.

Ko au ko e Fakafofonga fo’ou ka ko u ongo’i ‘aupito ‘eku ha’u ko ē ‘o sio ki he ‘ulungaanga pehe ni pea mahino pē kiate au ko e Fale Alea ia ‘o Tonga ‘oku matu’otu’a ‘i ha toe ngāue’anga ‘i Tonga ni.

Poupou lahi ‘Eua 11 ki he palani ‘Ofisi Fale Alea ke nga’unu mei he ngāue’aki e pepa ki he lekooti faka’ilekitulōnika

Ko hono ua Sea ko u ...peesi 78 ko ē ‘o e Patiseti ka ko e peesi 13 ko ē ‘o e Palani ‘oku hā mai ai ‘a e faka’amu ko ē ke toe ‘ai ange mu’a ‘a e lekooti ko ē ke liliu ...mahino foki na’e *manual* pē ‘a e lele mai ko ē ka ‘oku hangē ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ke ‘ai e lekooti ki he ‘ilekitulōnika

ki he ngaahi fakataha. Ko hono 'ai foki Sea hangē ko e me'a 'oku ke fa'a me'a'aki mo e me'a 'oku fa'a me'a'aki he Sea 'o e Fale...

<007>

Taimi: 2025-2030

Taniela Fusimālohi : ... 'oku hoko 'a e ngaahi me'a ko eni ko e naunau. Ko e me'a ko eni ko u feinga ke u fakahoa 'a e fakakaukau ko eni 'oku fai 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea ki he me'a ko eni 'oku fai ko ē 'e he *Crown Law* ko ē ki he ngaahi lao. Kapau na'e 'ikai ke nau 'ai ha me'a pehē mahalo ko e 'i mu'a ko ē 'ia mauolu ko e Tohi Lao 'e 20 'oku tuku ai. Pea ko e mole taimi hoko huke pē ko e fē ka ko eni kuo tau 'alu ki he 'ilekitulonika pea ko u tui ko e fakakaukau lelei 'aupito ia. Ke te lava pe kita ia kapau 'oku 'i ai *data base* 'oku te lava pē fie'ilo ki he 'etau talanoa 'i he Miniti he 'aho ni 'a ia 'oku kau ai mo e Miniti kapau 'e a'u ki ha me'a pehē. 'Oku te lava pē 'o foki mai ki ai 'o sio ko e hā 'a e tālanga na'e fai 'i he kongā ko ia. Pea 'oku ou pou pou lahi koe'uhi he 'oku kau ia ki he fakalelei'i 'emau ngāue ko ia 'amautolu ko e kau Fakafofonga. He koe'uhi ko e ngaahi fakamatala ko ia 'oku tokoni mai ia ki he teuteu ki he 'emau teuteu. Teuteu ki he tipeiti, ko e teuteu ke fa'u ha ngaahi fakamatala. 'Oku kau eni ia ai, ka 'oku mahino pē foki kiate au Sea 'oku te lava pē 'o ma'u, kae 'ai ma'u pē 'a e me'a ko ia 'oku mu'omu'a ko e fakapuliuli 'etau ngaahi fakamatala. Pea 'oku ou pou pou lahi ki hē ko e fo'i ko e fo'i hiki eni ia e ngāue ki he lēvolo fo'ou pea 'oku ou tui 'e kau lelei ia kia tautolu hono kātoa.

Pou pou ki he palani ke ngāue'aki ngaahi taumu'a ngāue *SDG* ke fakamalumu he ngaahi Kōmiti Fale Alea

'Oku ai e me'a mahu'inga Sea 'i he peesi 14 ko ē 'o e palani, pea 'oku ou tui 'oku kau pē ia 'i he polokalama ko ē 'i he, 'a ia ko e *sub programme 2* 'oku fekau'aki mo eni koe'uhi ko e va'a ko ia ki he Kōmiti mo e Laipeli ē. Ka 'oku 'asi mai heni 'a ia 'oku 'asi mai heni ka na'e hanga 'e he Pule'anga 'o tufa mai e me'a kia tautolu. 'A ia ko e me'a ko eni ko eni 'i he *Millenium Development Goals* ē, *Sustainable Development Goals*. 'A ia ko e ki'i tohi ia na'e tufa mai pē foki ko 'etau naunau 'oku 'i ai 'a e ngaahi kaveinga lalahi 'e 17. Ko 'eku vakai ko ia 'a ia ko e hoko atu pē foki eni 'o e ngaahi taumu'a ko ē ko e 'o e *Millenium*. Na'e 'i ai foki 'a e *Millenium* ia mei he 2000 ki he 2015. Pea ko e 2005-2015 ko eni na'e lele mai eni mei he 2015 'e lele ki he 2025. Ka 'oku hā mai hē 'a e fakakaukau ka ko u tui ko e fakakaukau lelei 'aupito ia 'a e Fale ni, mo ha'u mei he 'Ofisi, pē 'e 'oange ki ha Kōmiti. Ha *mandate* pē ko ha fekau ke nau sivi 'etau ngāue pea mo e ngāue ko ia 'oku tau talanoa ki ai he Fale pē 'oku ofi 'i he ngaahi kaveinga ko eni. 'A ia 'oku kau ai pē 'a e nofo masiva ko e mo'ui ko e ako. Ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e mo'ui lelei, ki he vai, me'a ki he kakai fefine. Ko e tafa'aki ki he ma'u'anga ivi. Kātoa kātoa ha me'a te tau ala fakakaukau ki ai 'oku taau mo e fakalalaka 'a ha fonua 'oku 'i he *SDG Sustainable Development Goals* pē ko e ngaahi taumu'a ko ia ki he fakalalaka 'oku tu'uloa.

Ka 'oku ou pou pou atu koe'uhi Sea koe'uhi Sea ko u tui ko e me'a ia ko ē ko e me'asivi lelei 'aupito 'aupito. Koe'uhi 'oku tau 'osi fakamo'oni pē foki ki ai. Pea kapau 'e 'oange ki ha Kōmiti 'o hangē ko e ngaahi Kōmiti ko eni 'oku tu'u 'oku ou pou pou lahi ki ai pea 'oku ou faka'amu au ke u kau he Kōmiti ko ia ke sio ko e hā 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga lava pē ia 'e he Feitu'ú na 'o fokotu'u Faka-Fale Alea ke 'ai ha Kōmiti felāve'i mo e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. He ē, ka ko e toe hā ha'o toe me'a

ke ke toe me'a ki he patiseti ko eni 'esitimetri ko eni ka tau hiki atu.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea. 'A ia ko e poupu ia 'oku fai ki he ngāue ko ia kapau 'e .. 'A ia ko e fokotu'u atu ia. Ke 'ai ā ha taha 'etau ngaahi Kōmiti pē ko e Kōmiti ...

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē ke ke 'ai mo ha'o fokotu'u tohi koe'uhi ke ke fokotu'u mai ki he Fale. Hangē ko e Fakafofonga Tongatapu 4.

Lord Fakafanua : Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11..

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

Fakamālō'ia 'Eiki Sea e poupu ki he polokalama *E-Parliament* e Fale Alea

Lord Fakafanua : Sea ko u fakamālō atu au ki he 'ohake 'e he Fakafofonga ko eni 'a e tokanga ki he *e-Parliament* na'e kau eni he ngaahi ngāue na'e fokotu'u pea 'ikai ke tali ke fakaivia'i. Ka neongo ia Sea 'oku fai pē 'a e ngāue 'a e Fale Alea ke fakahoko 'a e ngāue ki he *e-Parliament* 'o mau ma'u 'a e ivi ke mau fakahoko e ngāue ko ia mei he kau ngāue hoa ngāue mei muli tu'apule'anga. 'A ia ko e *e-Parliament* na'e lava ai 'o fakaivia'i mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e ngaahi *screen* ko eni 'oku mou mea' ki ai. Pea pehē foki ki hono *upgrade* e ngāue ko eni 'o e Fale Alea 'o mau ngāue'aki e *system* mo e ngaahi poto 'oku ne hanga 'o tātānaki e ngaahi ngāue ko ia 'a e kau ngāue 'o malava ke nau ngāue mei tu'apule'anga pea mo ngāue mei 'api 'aki e. ..

<008>

Taimi: 2030-2035

Lord Fakafanua: ... 'initāneti koe'uhí ko 'emau ngāue'aki e sisitemi ko eni *Microsoft 365*. Sea ko e ngāue ko eni 'oku 'ikai ke 'osi hangē ko homou mea'i 'oku te'eki ai ke kakato 'etau nga'unu ko ē ki he *E-Parliament* he 'oku 'i ai e faka'amu 'e lava ke toe si'isi'i ange hono ngāue'aki 'a e 'ū pepa naunau pepá ka tau ngāue'aki pē 'ū naunau ko ē 'oku toe lelei ange ki he 'ataakai 'a ē 'oku faka'ilekitulōnika. 'A ia 'oku kau e ngāue ko eni hono fakaivia'i e kau Fakafofonga 'o tufa atu homou ngaahi *laptop* pea 'oku 'i ai pea mo e pa'anga 'oku vahe 'i he'etau 'esitimetri ke fua 'aki e fiema'u ki he *credit* fika telefoni pehē foki ki he *data* mo e 'initāneti 'oku fakaivia'i 'aki homou 'ofisi pehē foki ki he ngaahi feitu'u nofo'anga ko eni e kau Fakafofonga Sea.

'A ia ko e ko e ngāue ko eni 'oku ko u fiefia 'aupito hono 'ohake he Fakafofonga he 'oku fai hono tokangaekina ka 'oku mau ngāue lolotonga mo e kau ngāue 'ū kupu'i ngāue hoa ngāue fakatu'apule'anga koe'uhí 'oku te'eki ai ke fakaivia'i ia 'i he 'esitimetri lolotonga.

Ko e me'a 'e taha 'oku me'a ki ai e Fakafofonga fekau'aki pea mo e *SDG's* pē ko e *Millenium Development Goal* 'i he kuohilí 'oku hoko heni he taimi ni ko e *SDG* 'a ia 'oku 'i ai e taumu'a 'e 17 'i he fengāue'aki pea mo e *UNDP* Sea 'oku mau hanga 'o fa'u e ngaahi taumu'a 'e 17 'i he 'o vahevahe ia 'i he'etau 'i he'etau Komiti Tu'uma'u 'e 10 Sea.

'A ia 'oku fakatātā 'aki pē 'oku 'i ai e *SDG* fekau'aki pea mo e feliliuaki e 'ea 'oku 'ave 'a e kaveinga ngāue ko ia 'o fa'o ia ki he Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai pea mo e Feliliuaki e 'Ea. Ko e Komiti ko ē ki he Sosaieti 'oku lahi 'ene felāve'i pea mo e 'ū *SDG* pea 'oku 'i ai e

faka'amu mau ngāue pea mo e *UNDP* ke fai hano vakai'i 'a ia 'e *review* 'i he vave ni pē Sea 'a e ngāue ko eni koe'uhí ko e taumu'a e ngāue ke sivilisi'i e Fale Alea fakafou he 'ū Komiti Tu'uma'u 'a e ngāue e Pule'anga fekau'aki pea mo e *SDG*. 'A ia ko e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea 'oku ou tui ko e me'a ia ke tākaki atu ke tokanga e kau Sea ko eni e 'ū Komiti Tu'uma'u ke mahino ko e ngāue ko ē e *SDG* 'oku 'i he'enua molumalu. Ko ia pē Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e 'oku mahino kiate au 'a e fakama'ala'ala kuo fai mai he Sea. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku eni ke 'i ai ha komiti ke ne sivi'i e 'ū komiti pē na'a nau, pē na'a nau fai 'a e 'ū me'á. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia ki he, ki ha komiti ke ne sivi'i e 'ū komiti pē na'a nau 'ai e me'a ko ē na'e tufa atu 'e he Feitu'u na ke kai kehe Sea ko u fie ha'u ia ki he ...

'Eiki Palēmia: Pea ko hai leva e komiti te ne sivi'i e Komiti Sivi 'a ia ko e me'a lahi pē na'a mou fa'a me'a 'aki kau Fakafofonga ko e kakaí 'oku nau sivilisi'i tautolu ko nautolu 'oku nau sivilisi'i 'osi e ta'u 'e 4 'o kapau 'oku nau tui na'a ke fai lelei ho'o fatongia te nau toe fili mai koe. Pea kapau 'e 'ikai pau ke fai 'e kita ha me'a kehe. 'A ia ko e *final* sivi ia ko e ko nautolu 'oku nau fili mai ko ē kitautolu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakamālō'ia e ngāue'aki 'initaneti me'a'ofa 'Ofisi Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e mo'oni pē ia, ko e ko e lahi ange 'etau sivi ko e lahi ange ia 'etau matu'otu'a he 'ū me'a ko ē 'oku sivi'i ai tautolu. Ko e ko 'eku fie hoko atu au Sea ki he ke ha'u ki he 'etau vouti koe'uhí foki Sea na'e ko u 'uluaki 'eku fakamālō ko e 'intāneti 'ikai pē toe mate ia ha taimi 'initāneti ko eni 'oku totongi 'e he Fale. Pea ko u fakamālō au he ko e ko e ki'i fo'i matāmama pē 'e taha 'oku 'ikai ke te lava 'o 'alu holo mo ia ke u 'alu ki 'Eua 'oku 'alu lava 'o vete 'o 'alu mo ia 'oku fakapipiki pē foki ia 'i 'api he 'oku 'alu he *cable* pea ko u fakamālō he 'oku mālohi fe'unga pea lava 'o te ngāue'aki ki he'ete ngāue Faka Fale Alea 'i he'ete nofo ko ē 'i 'api.

Sea ko e ko e ko 'eku tokanga eni tautefito pē ka mautolu ko eni mei he vahe tahí ko u tui pē 'oku mau ki'i kehe mautolu ia mei he kau Tongatapu. 'A ia ko e ko e kau tahí 'oku 'oku, ko mautolu ko e kau, ko e tau tahí kimautolu. Pea 'oku mau mau pehē atu pehē mai 'i he vaha'a tahi. Ko homau 'ofisi 'oku 'i he ...

Sea Komiti Kakato: Kole ki he 'Eiki Sea ha'o ki'i *pocket wifi*. Ko e 'uhinga ke, ko e taimi pē eni 'oku lava pē 'o kole he 'oku 'oatu e 'ū monū'ia 'oatu e kaati telefoni toe pē eni ke 'i ai ha fo'i telefoni pē ko e 'oatu e kaati telefoni he 'oku 'i ai ha telefoni 'oatu mo e *hospitality* 'oatu mo e *housing*.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e me'a ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Pea ko e *wifi* 'oku tuku pē 'i 'api pea kapau 'oku ke fiema'u ke ke me'a holo mo ia kole ki he 'Eiki Sea ko e Sea ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Pea 'oku ou tui mahalo ko e me'a ko eni 'oku 'ai ke hoko atu ki ai 'eku kole ...

Sea Komiti Kakato: 'E sai e kalasi ko ē 'oku fa'o ko ē pē ko e kalasi ko ē 'oku 'ai pē 'o tui

hoto sio'ata hē ...

Taniela Fusimālohi: 'Io. Sai e me'a ko ē 'oku 'alu ki 'olunga he telinga ...

Sea Komiti Kakato: Ki 'olunga ...

Taniela Fusimālohi: Telinga ...

<009>

Taimi: 2035 – 2040

'Eiki Palēmia: ... Sea kole atu pe ke tau foki mai ki he'etau voutí. Ko ia ko e talatalá ia

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e

'Eiki Palēmia: Ko e talatalá ia kapau ko 'ete lipooti mai mei he'eta vāhengá. Ka tau foki mai ki he'etau 'esitimetí.

Taniela Fusimālohi: Sea 'Io, Sea ko e foki mai ko ē ki he'etau voutí ki he fo'i vouti ko eni 'oku 'omai kia mautolu ko ē mei tahí. Ko u tui Sea 'oku tonu pe ke ki'i lelei ange 'aki eni Sea. Ko homau 'ofisi hangē ko 'eku fakamalanga he ta'u kuo 'osí. Ko e 'ofisi foki ia 'oku tu'u ia 'i 'Eua. Ka 'oku mau fe'alu'aki he vahá pea 'oku mau 'i heni 'o fiu kumi holo ha faitu'u ke mau 'ofisi ai. He na'e pehē foki 'e he Feitu'u na Sea 'e 'ai ha ki'i 'ofisi hangē ko e 'ofisi ko ē kau Nōpelé ke mau ō atu 'o ngāue fakataha ai. Ka 'oku tui Sea ko e

Sea Komiti Kakato: Sea tali angé me'a ko ení ka tau nounou

Lord Fakafanua: Sea, 'oku 'i ai pe 'ū vāhenga ia 'oku nau 'ofisi 'i Tongatapú ni. Pea nau toe 'ofisi 'enau vāhengá. Fakatātā'aki e Fakafofonga Niua 17, ko e me'a pe ke nau hanga 'o vahevahe 'enau ivi'i ngāué Sea kapau 'e loto lelei pe ia ke ne fai e fo'i ngāue ko iá 'e lava pe ia ka ko u tui 'e 'osi ha ta'u 'e 2 pea toki lava. Ko e me'a ko ē ki he 'initanetí Sea kehekehe e tekinolosiá 'oku 'i ai *buddy box* 'oku 'i ai e *modem*, 'oku 'i ai e *Mifi*. Ko e me'a pe ia e Fakafofongá ke ne hanga 'o fakama'ala'ala mai e me'a 'okú ne fiema'ú. Ko e fatongia e Sea Fale Aleá mo 'emau 'ofisi ke mau fakaivia'i kimoutolu kau Fakafofonga. Ka 'oku fakangatangata pe 'o fakatatau ki he ivi ko eni 'oku vahevahe atu he 'esitimetí, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, na'á ku kole foki he ta'u fakapa'anga ko ení ki he Seá ke to'o mai pe ha ki'i kongá ia 'o e pa'anga fakavāhengá ke 'ai ha ki'i faitu'u ke fai ai 'ofisi mo haea mai ha ki'i tama ke ma ngāue he ko e kau ngāué foki ia 'oku 'i tahi ia. Pea na'e loto foki e Seá ke fai e fo'i me'a ko iá.

Ko hono uá 'a ia ko e, mālō 'oku ma'u 'a e ki'i housing ka ko e hangē ko e fefononga'akí 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amau me'alele, 'ikai ke 'i ai ha'amau 'utu ke 'utu'aki.

Vātau Hui: Sea

Taniela Fusimālohi: Ka ko e tuku atu pe foki ia ke

Vātau Hui: Sea, ke u ki'i tokoni atu mu'a Sea. Kātaki pe 'Eua 11, ko u 'uhinga 'eku fietokoni Sea ko e fie pou pou ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Seá. 'Oku 'i ai e ki'i 'ofisi 'o Niuá 'i heni, he 'oku 'i ai e foki e 'api 'o Niuá 'i Tongatapu ni. Pea fokotu'u leva homau, feinga'i leva 'o kole 'o feinga'i 'o ma'u homau ki'i fale 'o tu'u ai homau ki'i 'ofisi. Pea hangē leva 'oku meimei fakama'unga mai 'a Niuá mo Niuá ki heni, he 'oku lahi ange fa'a nofo foki 'a e Fakafofonga ia heni he'ene taimi 'alu ko ē ki Niuá. Koe'uhí ko 'etau ngāue, pea ko ia 'e kau Fakafofonga 'oku 'i ai e ki'i 'ofisi 'o Niuá he 'oku 'i ai e 'api 'o Niuá 'i Tongá ni. Pea 'oku langa ai e ki'i 'ofisi, ka ko u kole atu pe 'Eiki Sea ke fakanaunau ange mu'a homau ki'i 'ofisi ke toe maau ange, 'ea koni, *safety, security wire*, mālō

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki pe

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e muimui atu pe he tokoni ko ē

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e vāhenga 16 'oku, ko e 'ofisi 'oku tu'u ia 'i Vava'u. Ka 'oku 'i ai pe 'a e ongo ki'i mātu'a ngāue heni pea 'oku 'ikai ke mau toe ngāue mautolu ke 'i ai ha totongi 'ofisi. Fai pe 'ofisi ia heni homau 'apí, ko e totongi 'ofisi fai pe he fo'i *rent* ko ē 'i Vava'u 'o lava pe ngāue ia mei 'api Sea. He ko e tokoni atu pe ki he Fakafofongá mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fatongia pe foki ia ke u talatala atu au hoku mahakí. Pea tuku atu pe ia ki he Feitu'u na 'a 'eku ongo'í 'aku ia ko e me'a pe ia ke u talatala atu. Pea ko e faito'o ē 'e taha 'oku 'omai he 'e Fakafofonga Niuá, ko e faito'o ē 'e taha 'oku 'ai mai 'e he Vava'u 16. Ka 'oku kehe pe foki 'a e me'a ia 'oku ou mo'ua ai 'e Sea. Ka koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fakahā maí kapau leva ko e tūkunga ia. Pea ko e hā pe tokoni ko ē 'a e Falé 'e lava ma'u maí.

Pea ko u fakamālō ki ai kae 'i ai ha toe kole atu Sea ke to'o mai pe ā ha kongá e sēniti faka-Fale Aleá ke fai'aki e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki aí, ha ki'i 'utu mo ha ki'i feitu'u ke fai ai ha 'ofisi. 'Ikai ke u loto au ke u 'ofisi homau 'apí, loto pe au ke 'ai ha ki'i feitu'u kehe ke ta'u'atāina. Manatu'i 'oku kehe 'a 'Eua ia meí he Ongó Niuá, ko e Ongó Niuá ia 'oku fu'u mama'o ia 'oku uike 2 ia pea toki. Ka ko e me'a 'oku sai ai 'ai ko ē honau 'apí. Ko au ia 'oku heka vaka mai e kakaí he 'aho ki he 'aho

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'ai pe peá ke ki'i takatakai hotau feitu'ú ni 'oku 'i ai fu'u 'ofisi 'o moutolu hē. 'Osi vahevahe ia kamoutolu mo homou ngaahi vāhengá pea 'eakoni.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia Sea he'ikai ke ha'u ki ai e kakaí ia. Ko e 'Ofisi foki ia 'o e Fale Aleá.

Sea Komiti Kakato: 'Ofisi 'o e Feitu'u na mo ho vāhengá te ke lava pe 'o ngāue ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia 'oku fiema'u foki ke *accessible* ke faingofua e a'u ki aí.

Sea Komiti Kakato: Mou 'ai 'o fakasi'isi'i e fakamolé he 'okú ke me'a mai ke fakasi'isi'i e fakamolé.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ‘uhinga pe ‘eku fakahoha’ a ‘aku ia ko e feinga pe fakafaingofua’ i e ngāue tautefito pe kia mautolu ko eni mei tahí. Ko e anga pe ia ‘eku ...

<010>

Taimi: 2040-2045

Taniela Fusimālohi: ... ‘eku fakamalanga.

Ko ‘eku faka’osí Sea ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi he peesi 17 ko e palaní ki he vahevahe taimi ‘o e Hou’eiki Mēmipá ‘i he ngāue ‘i he Fale Aleá mo e ngāue ‘i honau vāhenga fili takitaha pea ‘oku fiema’u ai ke nau fefolau’aki fakalotofonua pe fakavaha’apule’anga. Ko e kole pē ki he Seá pe ko e hā ‘a e, ke fakama’ala’ala angé ‘a e fo’i liliu ko iá pe ‘oku, pe ko e hā ‘ene kaunga kia mautolu kau Fakafofonga. ‘Oku mahino ‘a e fakalotofonuá ia ‘a e ‘a’ahi ki he vāhengá mo e me’a pehē ka ko e ‘ai angé Sea pe ko e hā ‘a e tūkunga ko iá pe ‘oku kau ai ‘a e ‘a’ahi ko eni na’e fai ki ai ‘a e fakamalangá ke o ‘o ‘a’ahi ki hoto kāinga ‘i he ngaahi vahefonua ko ē ‘i mulí. Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘Eua 11 he me’a ‘oku tokanga ki ai. Ko ‘ene kole ko eni ke fakaivia’i ‘ene faka’amú ke ‘i ai ha ‘ofisi makehe ‘a ‘Eua 11 ‘i Tongatapu ni, ‘oku ‘atā pe ia ‘i he’ene vouti lolotongá ka ko e me’á pē ke to’o mei he *constituency office* kae ‘oua ‘e ala ki he *constituency fund*. ‘A ia ko e pa’anga ia ke fakaivia’i ‘aki ‘a e vāhengá ‘oku ‘ikai ke faka’atā ia ke ngaue’aki ki he langa ‘aki ha ‘ofisi pe totongi ‘aki ha *rent* ‘i Tongatapu ni. Ka ko e toenga ko ē ‘ene patiseti ngāue ko eni ‘i ‘Eua 11 ‘oku ‘atā pe ia ‘i he *constituency office* ke ne hanga ‘o vahe’i ke fai ‘aki ha ngāue makehe ki ha ‘ofisi ‘i Tongatapu ni.

Ko e me’a ko eni ‘i he palaní ‘oku me’a ki ai ‘oku ‘uhinga e kupu ia ko eni ki hono fakaivia’i e kau Fakafofongá ‘i ha’anau me’a atu ki tu’apule’anga ko e *capacity building* pe ko ha fakaafe ha kautaha fakavaha’apule’anga ki he kau Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ki ha ‘a’ahi ki ha kāinga Tonga ‘i muli Sea, ko e fakama’ala’ala pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i pou pou lahi ki ‘Eua 11 he’ene tautapa ‘oku faí, ka tau pehē Sea, ta’u fo’ou tau ‘ai ha fo’i fakakaukau fakamātoato ki ai kae fokotu’u atu ā ‘a e patiseti ko ē he ta’u ní Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Ki’i me’a pē ko u ki’i kole atu ...

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a heni pea tau hiki atu leva.

Vātau Hui: Ka u ki’i fakahoha’ a atu Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva ka u ki’i lave ki he me’a ko eni ‘e Fakafofonga 17 ē. Hou’eiki hā homou me’a ki he ki’i pa’anga fakavāhenga fili ‘oku ‘oange ki he Hou’eiki? Ko e lahi taha ‘o e pa’anga ko eni ‘oku ‘ave ia ki he ngaahi, nau ‘i Niua, ‘ave meimei vaeua, nimamano tupu ko u ‘ave au ma’a Niua mo e ongo Niua. Ko e fu’u me’a ko eni ‘oku hangē pē ‘oku ‘ikai ke

fakatokanga'i he tafa'aki ko eni e Hou'eiki ka ko e fakamolemole pē he, ko e 'oatu pē ki he kakai e fonuá. Hā ha'amou me'a ki heni, pehē ke fai ha ki'i hiki?

'Eiki Palēmia: Hangē ko e fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 4, teuteu ta'u kaha'ú tōtōatu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ta'u fo'ou ē, *ok.* Sai Hou'eiki, hiki ia hetau minití, ta'u fo'ou ...

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole ...

'Aisake Eke: Fokotu'u atu e Patiseti 'a e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku hā?

'Aisake Eke: Poupou ...

Sea Komiti Kakato: 'Io mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fokotu'u atu Sea ke ki'i hiki hake mu'a e pa'anga e Hou'eiki Nōpelé Sea. Ki'i hiki hake koe'uhí na'e tokoni lahi 'a e Hou'eiki Nōpelé ki he ki'i ngāue 'oku fai 'i Ha'apaí.

Sea Komiti Kakato: Tau fo'ou.

Mo'ale Finau: Ta'u fo'ou.

Sea Komiti Kakato: Ta'u fo'ou.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Osi mahino ia. 'Io.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea.

Sea Komiti Kakato: 17.

Vātau Hui: Sea 'oku matamatalelei'ia au he patiseti ko eni 'a Fale Aleá pea 'ikai ko ia pē Sea ka 'oku ou fiefia hono 'ohake ko eni e ki'i 'ofisi 'a Niuá. Sea 'e lava ke ki'i makehe 'a Niua ko hono 'uhingá 'oku fu'u mama'o ange foki 'a Niua. Pea 'ikai ko ia pē Sea ka koe'uhí ko e tu'unga 'oku mau 'i aí, ki'i fakalahi si'i pē ā'emaui konga 'a e ki'i pa'anga ko ē fakaiuia'aki kinautolu ko ē 'i he ngaahi 'ofisí. Ko e anga pē fokotu'u Sea mālō.

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni atu Sea. Ki'i tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku makatu'unga e hiki e patisetí mei he *population* ko ē e tokolahi

‘o e kakaí. Ko ‘eku fokotu’u pē ‘aku Sea ko e ‘uhingá ko e, ‘oku ‘ofeina ‘aupito ‘a e kole mei Tokelau mama’ó ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni. Ka koe’uhí ko e taimi ko ē na’a tau sio atu ko ē ki he ki’i *population*, Sea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke matu’aki fakafe’unga pē he ‘oku tokolahí ange pē foki ‘a e ngaahi, kae kehe tau fanongoa pē si’i kole tangata’eikí Sea ko e anga pē fokotu’u atu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Sea.

Lord Fakafanua: Sea ka ko e tānaki atu pē ki he fakama’ala’ala koe’uhí ko e fiema’u mei he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke fakatonutonu pē ngaahi *note* ko ē na’e fiema’u ke fakatonutonu, na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4 mo 5. ...

<002>

Taimi: 2045-2050

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mālō. Hou’eiki tau hiki ē. Mālō fakamālō atu kia kimoutolu Hou’eiki ko e Vouti 3, ‘Ofisi ‘Atita eni. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Vouti 3 - ‘Ofisi ‘Atita Seniale

Lord Fakafanua: Mālō Sea.

Sea Koniti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ueee, fakamolemole ‘Eiki Nōpele, ka ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Ha’apai 2.

Lord Fakafanua: Sea ko e fotunga ‘o e patiseti ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘oku tatau tofuu pē pea mo e ta’u kimu’a ‘a ia ko e ta’u 2023 ki he 24 ko eni ‘oku kongá ‘e 2 ‘a ia ko e pule’i mo e fale’i, ‘a ia ko e *leadership policy advice*, pehē foki ki he ngaahi ngāue faka’atita ko e *audit operations*, ‘a ia ko e peesi fika 91 Sea, ‘oku hā pē ai ‘a e fakalukufua ko eni ‘o e ‘Esitimeti, ki he 2,356400. ‘I he peesi fika 92 mo e 93, ko e kakato ia ‘o e ‘esitimeti ki he ‘ofisi ko eni Sea, ‘a ia ‘oku hangē pē ko e kongá ‘uluaki na’a ku ‘osi fakamatala atu, ‘a e pule’i mo e fale’i, ko e ‘Ofisi ia ‘a e ‘Atita Seniale, ‘a ia ‘oku hā ‘i he polokalama fika ‘uluaki, pea mo e kongá 2 ko eni ‘a e ‘esitimeti ‘oku vahevahe ia fakatatau ki he ngāue ko ē ‘Ofisi ‘Atita. ‘A ia ko e sivi faka’atita, ‘a e ngaahi ngāue fakapa’anga ko e *financial audit* ia, ko e sivi faka’atita ‘o e ola, ko e *performance audit* ia, pea mo e sivi faka’atita ‘o e tauhi ‘o e ngaahi tu’utu’uni ko e *compliance audit* ia.

Sea kapau te ke me’a hifo ko e me’a lahi heni ‘i he feliliu’aki mei he ta’u fakapa’anga lolotonga, ko e *maintenance of computer system*, pē ko e tauhi e ngaahi sisitemi fakakomipiuta, hā eni ‘i he *note* fika 13, ko e 230800. Ko e *team mate* ko eni ko hono kamata eni hono totongi e *system* ko eni ‘a ia ko hono fakakomipiuta e ngāue ko eni ‘a e ‘atita, ‘osi mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ia ko e taimi ko eni na’e ngāue ai ‘i he *PASAI* ko nautolu na’a nau fua mai hono fakamole ki he kamata’i e ngāue ko eni, pea ko eni ‘oku fakaivia’i ‘e he ‘esitimeti ko ē ta’u fakapa’anga ko eni. Koe’uhi ko hono, ko e nga’unu ko ē ki he fakakomipiuta e ngāue, te mou fakatokanga’i pē ‘i he peesi fika 93 holoki hifo ‘a e *office supply* pē ko e naunau faka’ofisi ‘o taki pa’anga ‘e 100.

Ko hono fakaiuia'i ko ē 'a e *system* fakakomipiuta na'e to'o pē ia mei he naunau pea mo e peseti 'e 5 'o e *vacancy* ko eni 'oku, peseti 'e 50 'oku to'o mei he ngaahi lakanga ko ē 'oku 'atā ke fakalava 'aki 'a e ngaahi fiema'u makehe ko eni 'a e 'ofisi Sea. 'I hono fakalukufua Sea, 'oku fiefia 'aupito 'a e 'Atita Seniale ke fokotu'u atu 'a e 'Esitimeti ko eni pea 'oku ou fakamālō atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i 'oku 'atā pē ke tali atu, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Poupou ke fakapaasi 'Esitimeti 'Ofisi 'Atita Seniale

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu Sea ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea pehē ki he 'Atita Seniale he fakahoko ngāue, mahino lelei pē 'a e fokotu'u 'oku fai mai 'ikai ke toe 'i ai ha lēvei, poupou atu ke paasi eni.

Lord Fakafanua: Sea ko 'eku fakamanatu atu pē koe'uhi ko e vouti fika 3 ko 'eni 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo e palani ngāue 'a e 'ofisi 'a ia na'e 'i he ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Lord Fakafanua: ... līpooti e Komiti Pa'anga, na'e 'osi fakahū mai mo ia ke tali 'e he Fale.

Fokotu'u pea poupou ke tali Palani Fakaangaanga 'Atita Seniale

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, hā ho'omou me'a ki he palani ko eni, te tau 'Eiki Palēmia. Ko e palani ko eni ko ē 'a e 'atita fēfē ha'o me'a ki ai 'e sai pē ke tau tali fakataha ai pē 'etautolu mo e vouti ko eni.

'Eiki Palēmia: Poupou atu Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, sai tau hiki ē. Sea 'oku mahino pē ki he Feitu'u na ē, tali fakataha pē mo e palani ia.

Vouti 4 - 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni

Lord Fakafanua: Mālō Sea. Hoko atu ki he Vouti fika 4 Sea, ko e vouti eni 'o e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, 'a ia 'oku ha pē 'i he peesi fika 97, ko e 'esitimeti ko ē ta'u ni Sea 'oku 1,553500. Hangē pē ko e me'a ko ē 'oku mou me'a ki ai Hou'eiki ...

<005>

Taimi: 2050-2055

Lord Fakafanua: ..'Oku 'ikai ha fu'u liliu lahi 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga pea mo e ta'u fakapa'anga fo'ou ki he 23/24. Ko e peesi fika 98 Sea 'oku 'i ai 'a e 'Ofisi ko eni 'a e 'Omipatimeni 'a ia ko e *sub-polokalama* 1 pea mo e 'ofisi ko ē 'a e *CEO* he peesi hoko mai 99 'i he *sub-polokalama* fika ua. He peesi hoko mai ko e fika 100 'oku 'i ai 'a e pule'i fakangāue 'a e ko e *corporate services*. Ko e peesi fika 101 ko e *leadership policy* pē ko e pule'i mo e fale'i 'a ia 'oku 'i ai 'a e va'a ko ē ki he fetu'utaki pea mo e *media*, me'a'i pē he kau

Fakafofonga ‘oku kau ‘a e ‘ofisi ko eni ‘i he tu’ukimu’a ‘i he’enau tu’uaki ‘a e ngāue ‘a e ‘Ompatimeni pehē foki ki hono faka’ai’ai ‘a e kakaí ke nau ngāue’aki ‘a e sēvesi ko eni.

Peesi faka’osi Sea peesi 102 ‘oku hā ai ‘a e va’a ngāue ko eni ‘a e ‘ofisi ‘a ia ko e *investigation* pē ko e va’a tali lāunga pea koe’uhí kuo hiki ‘a e polokalama ko eni fika tolu ki he Vouti Fika 27 ‘a ia ‘oku kei hā pē heni koe’uhí ko e ta’u fakapa’anga 21/22 ‘a ia na’e kei ‘i ai ‘a e ngāue fakatotolo ko eni ki he Va’a Fakafepaki’i ‘a e Faihala.

Sea ko e feliliuaki ko eni ‘i loto ‘oku angamaheni pē ia ko u fokotu’u atu kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi fehu’i ‘atā pē ke tali atu mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ‘oku ou fie ‘oatu ‘a e poupou ki he Hou’eiki ko eni ‘oku hā ia he peesi 16 ‘o ‘enau palani ngāue peesi 16 ‘enau palani ngāue ‘Eiki Sea ko e polokalama eni ‘oku ui ko e pule’i fakalukufua e ngāue. Ko e poupou ‘oku fai he motu’a ni Sea ko hono ‘uhinga ‘oku hā mei he fakamatala ko eni ka ‘i ai ha fa’ahinga... ka lelei ‘a e ngāue ‘a e potungāue ko eni Sea te ne lava ‘o fakahaofi ha ngaahi mole pea ‘oku ou loto pē au Sea ke lau atu pē ‘a e konga ko eni ‘i lotomālie pē nunu’a ‘o e ngāue hala, ‘oku fakatefito ‘o e fatongia fakalao ‘o e va’a ni ki he ngāue hala ‘i he loto’i fa’unga ko hono pule’i fakalukufua ‘a e ngāue ‘i he taimi tatau ‘oku mahino e tokoni ‘a e ngāue hala ki hono tanumaki ‘o e ngāue hala’aki ‘o e mafai. ‘Oku fakafuofua ‘e he Pangikē ‘a Māmani ‘oku mole ‘a e peseti ‘e 5 mei he ‘ekonōmika fakata’u fakamāmani lahi ‘oku fe’unga eni mo e fakafuofua ki he 51 miliona he ta’u ‘i Tonga ni ‘a ia ko e fakafuofua fakalukufua pē.

Ko e poupou ia ‘oku fai Sea ki he vouti ko eni ko e ngāue ‘oku tātāpuni mai hūfanga he fakatapu he potungāue ko eni ke ‘oua ‘e mama ko hono ‘uhinga pē ko e ngaahi tōnounou pē faihala Sea pea ko u poupou lahi ki he tēpile ko eni ki he potungāue ko ia mo e fakamālō atu Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u atu mālō ‘auptio Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha poupou ki ai.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eua 11 me’a mai.

Poupou ki he taumu’a e ‘Ofisi ‘Ompatimeni ke fakafepaki’i ngāue hala’aki e mafai

Taniela Fusimālohi: Ko e fakamālō au ki he fakamatala ko eni ‘i he palani he ‘oku mahino ‘aupito ‘enau konga ko eni ko ē ‘i he fakafepaki’i ‘a e ngāue hala’aki ‘a e mafai, pea mo e feinga ko ē ke hakeaki’i ‘a e pule lelei. ‘Oku ou fie talanoa ki he tafa’aki ko eni ko ē ‘oku nau pehē ‘i he peesi 6 ‘a e pehē ko ē ‘e fakahū ki he silapa ako ‘osi fakahū ia ki he ngaahi ako ma’olunga ange pea mo e fakahū silapa ko ē ngaahi lautohi si’i ‘a ia ‘oku nau pehē ko e me’a eni kapau ‘e fakahū ‘a e ngaahi me’a pehe ni ia ‘i he lēvolo ko ia ngalingali ko e kaha’u ‘e lelei ange ‘a e mahino ange ‘a hono ngāue’aki ‘a e mafai ki he me’a ko eni ‘oku ui ko e pule lelei.

Ko e taha Sea ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi ko ē ‘i he *screen* ko ē fekau’aki mo e pa’anga ‘e 51 miliona ‘oku ‘uhinga pe foki ‘a e fo’i fika ia ko ia ki he me’a ko eni ‘oku ui ‘a ia ‘i he lea

fakapālāngi he peesi 9 ‘oku ‘asi mahino ia ai ‘oku faka-tonga foki ko e pule‘i hala ka ‘i he fakapālāngi ‘oku ui ia ko e *maladministration*. ‘A ia ko ‘ene ‘uhinga foki ko hono fai ha tu‘utu‘uni ‘e ha taha ‘oku to‘o ai ‘a e fakamaau totonu pē ko e *injustice*

<007>

Taimi : 2055-2100

Taniela Fusimālohi : ... ‘A ia ko e fo‘i fakafuofua ki he fo‘i me‘a pē ko ia. ka ‘oku tau faka‘uta ange pē kapau ‘e lau mai mo e ngaahi me‘a kehe ko ē ko ē he ko ‘etau kupu 75 ko ē Konisitūtone ‘oku kaunga tonu ki he fa‘ahinga me‘a pehé ni, he ‘oku lisi ai ‘a e ngaahi me‘a ko ē ko ē ‘e ala ngāue hala ‘aki ‘a e mafai pea hoko ai ha fakatamaki pehē. Ka ko u tui ko e me‘a ko eni ‘oku tuhu‘i mai ko eni ‘oku tuhu‘i mai pē ia ki he me‘a ko eni ‘oku ui ko e pule‘i hala. Ka ‘oku toe ‘i ai foki mo e ngaahi me‘a kehe ‘oku te‘eki ai ke lava ia ‘o fakafuofua‘i koe‘uhi ko e ngaahi ‘elia kehe ko ē ‘oku fa‘a fai ai e ngāue ‘o ngāue hala ‘aki e mafai ki ha toe me‘a fakafuofua pē ko e *corruption*.

‘Eiki Palēmia : Sea kātaki pē. Faka‘amu pē ‘oku fu‘u fuoloa.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Kapau ‘oku ke fiema‘u ke fai ha feme‘a‘aki ki ha *policy* ki he me‘a pea toki omai ha tohi fehu‘i ia. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a‘aku ia ki he fo‘i fika. Kapau ‘oku ke pehē ‘oku si‘isi‘i pē lahi ‘oku ou tui ko e me‘a ia. Kapau te ke fie talanoa *policy* koe ia na‘a tau ‘osi e fo‘i ‘aho ‘e 5 ai ‘etau feme‘a‘aki ai he fekau‘aki pea mo e *policy*. Ka ko e anga pē ia e kole atu ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke.. Ka ko e ‘uhinga te ke toe *repeat* mai pē ‘e koe ‘a e me‘a ‘oku mau lolotonga lau atu pē ko ē he *screen*. Ko e ‘uhinga ka tau ki‘i ‘unu atu pē he ‘oku tau ‘osi fie foki kotoa pē ki hotau ngaahi ‘api. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ka ko e kae kehe ka ko e fika foki eni ia ‘oku nau ‘omai ko e fakafuofua pē e ‘elia ko ia ka ko e anga ko e kapau te tau sio fakalūkufua tautolu ia he ‘oku te‘eki ai ke fakafuofua mo e ngaahi ‘elia kehe. Ko e tu‘u ko ia ‘a Tonga ni ‘oku tau fika 95 he fonua ‘e 180 tupu ko ē ‘o māmani he *corruption index*. Ka ko e fo‘i fika ia ko ia ko e talu pē mei he 2011. Pea na‘a ku ‘eke ‘a e fakamatala ko eni ki he *transparency international*. Ko e hā e me‘a ‘oku hoko ki he tu‘unga ko ē ‘o Tonga. Talamai leva ‘enautolu ko e fika 11 ko e fika 95 ko eni ko e 2011 pē. Ko u ‘eke pē ko e hā e ‘uhinga talamai na‘e ‘ikai ke ‘oange e Tonga ni ia ‘a e fakamatala ko ia na‘e fiema‘u ke fai ai hono fika‘i ma‘u pē ‘a e tu‘unga ko ia ‘oku tau ‘i ai. ‘Oku tau fika 95 ‘a ia kapau leva ‘oku tau tu‘u ‘i lotomālie he me‘a pehē, ‘oku ‘i ai leva hono ta‘au ki he me‘a ko eni ‘oku ou talanoa ki ai. Kapau ‘oku toe fai ha fakafuofua ki he ngaahi ‘elia ko ē ko ē ‘oku tau pehē ‘oku ai ai ha mole koe‘uhi ko e ngāue hala ‘aki e mafai pea ‘oku te‘eki ai ke tau ma‘u ‘etautolu mo e ngaahi fika ko ia. Ko e anga pē ia ‘eku fakamalanga ko ē he efiafi ni.

Kapau ‘e fika‘i kotoa mai ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku hoko ‘i he ngaahi ‘elia kehekehe ‘o fakataha‘i, ko u tui au Sea ‘oku lahi ia he pē ‘oku liunga 2 ia he pē liunga 3. Ka ko e mole faka'ekonōmika foki ia pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga. Koe‘uhi ko u toki mahino‘i eni ‘a e kaunga ko ia ‘a e ‘Ompatimeni ki he langa fakalakalaka. He ‘oku ne pehē ‘e ia, ka ‘ikai ke ‘ai ‘a e pule ke lelei, ‘oku hanga ‘e he me‘a ia ko ia ‘o uesia ‘a ‘etau fakalakalaka faka'ekonōmika ‘i he fa‘ahinga fika pē ko ē ‘oku ‘omai. Ka ko e me‘a ko ia na‘e mahu‘inga kia au he‘ene fakamatala ‘ana ia ‘oku ‘i ai ‘enau kaunga pea ko ‘eku toki mahino‘i eni. ‘Oku ‘i ai

‘enau kaunga ‘anautolu ki ai. Ko e fakalelei’i ko ē a e fa’unga pule pea mo hono ‘ai ko ē ke ngāue lelei ‘aki e mafai ‘oku ne toe hanga ‘e ia ‘o fao’i atu ‘a e fakalalakaka faka’ekonōmika ki ha tu’unga ‘oku toe lelei ange.

Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu pē ia Sea ko e ‘uhinga pē ‘oku lekooti ‘etau Miniti. Manatu’i ko e 2011 eni Sea na’e tokolahi ia ‘ia tautolu na’e ‘ikai ke Fale Alea ia he taimi ko ia. Ke fakatokanga’i pē ia ‘oua te tau fai’aki e talanoa e ‘aho ni mo e me’a mei he 2011. Ka ‘oku tau fakatokanga’i ‘etautolu ‘a e lelei ‘o e ‘ai ‘Omipatimeni ka tau hiki atu ā ki he fo’i fika te ne fakaivia ‘a e ‘Omipatimeni ka tau lava atu ia. Mālō Sea ka ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke toe lau’i tu’o 3 mai ‘a e me’a ‘oku tau laukonga pē ki ai, tau sio tonu pē ki ai Sea. ‘Oku ‘aonga pē mahalo Fakafofonga hono toutou fakahoko mai e ngaahi me’a pehē, ka ko e kole atu pē Fakafofonga. Ko e mahalo ‘oku sai pē ke tau ‘unu’unu atu ki he fika. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ‘a ia ko e anga eni ‘eku sio. Kapau ‘e fokotu’u ko ē ‘a e *Anti Corruption Commission* he vave taha mai, te ne lava ‘e ia ‘o fakafuofua ‘a e ‘u ‘elia kehe pea tau lava leva ke tau toe ma’u ha fika ‘oku lelei ange ‘i he me’a ko eni. Ka ko ‘eku poini ‘aku ia kuo mahu’inga mālie kia au ‘a e ‘ofisi ko eni, hangē pē ko ‘ene mahu’inga mālie kia au ‘a e ‘Ofisi ko ia ‘o e Palasi ki he langa faka’ekonōmika ‘o e fonua. ‘I he’ene kinikini ‘e ia ‘a e hala pea tau toki muimui atu ai ‘Ofisi ko ia ‘a e hala pea toki muimui ai ‘etau me’a faka faka’ekonōmika. ‘Oku tatau pē ia mo eni ‘i he’ene hanga ‘e ia ‘o talamai ‘oku ai hono fatongia lahi ‘ona ia ke, ‘a ia ko e fo’i ava ia ‘oku mahua ai pē ‘oku ‘alu ai kitu’a ‘a e pa’anga ia na’e mei nofo ia ‘i ha feitu’u ‘o fai’aki ‘etau langa fakalalakaka, ka ‘oku ‘alu māmalie pē ia ‘o hū ia kitu’a ia ‘i he fo’i paipa ia ‘o ‘alu ai. Ko honau fatongia ia ‘o nautolu ke tāpuni’i e ngaahi ava pehē. Nofo ma’u ‘a e pa’anga ‘oku tonu ke ‘i ai ko ‘enau ‘uhinga ke fakatonutonu. Ko ‘ene tonu pē ko ē hū holo ko ē ‘a e ngaahi paipa ...

<008>

Taimi: 2100-2105

Taniela Fusimālohi: ... Sai leva ‘etau me’a kuo tau ‘unu leva kimu’a ‘i he ‘i he fakalalakaka ko ē ‘oku tonu ange mo *fair* ange mo taau ange koe’uhí ko e fa’ahinga sino pehe ni pea ko e faka’osi Sea ‘oku ko e ko e ko e konga lahi ‘enau ngāue ‘oku fai he’enau Va’a Fakatotolo ‘a ia ‘oku ‘asi he peesi 36 mo e peesi 37 ‘a e ngaahi me’afua ko ē ko ē ‘oku nau ngāue’aki pea ko u tui ‘oku kau eni he lipooti ‘oku tatau ia mo ‘etau lipooti, Lipooti ‘a e Fale Alea ‘ene hanga ‘o talamai ‘a e ngaahi me’afua lelei hangē ko eni ‘oku tu’u ai ‘a e *screen*. ‘Oku nau hanga talamai ka fai leva ha ngāue ‘oku ‘i ai hono taimi ‘oku lahi ‘aupito hono lāunga’i e ngaahi potungāue ‘oku fai ‘e he ‘Omipatimeni ‘oku ne ‘osi talamai tu’o 100 tupu ‘i he ta’u fakapa’anga atu kimu’a ta’u fakapa’anga ko ē na’e toki ‘osi toe tu’o 100 tupu pē mo ia ka ‘oku nau talamai ‘e nautolu neongo e lahi pehē ‘a e lāunga ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘enau me’afua ia ‘a nautolu kapau ‘e ‘omai ‘e ‘ikai ke toe ‘ova he māhina, māhina ‘e tolu ki he māhina ‘e ono ‘enau sio ki ha keisi.

Pea ko u tui ko e taimi ko ē ‘oku nau talamai pehē mai ai ‘oku nonga leva e tokotaha ko ē ‘oku hoha’a he ‘oku ne ‘amanaki ‘e ia ‘e fai mai ha tali ki he’ene fehu’i pē ko hono loto mamahi ‘i he fo’i vaha’a taimi ko ē. Ko e kātoa e ‘ū lāunga ko eni ‘oku tau sio he Lipooti ko ē ‘a e ‘Omipatimeni fakafiefiemālie pē ‘eku ngāue ‘oku talamai pē ia ‘oku fai e ngāue ki ai ka ‘ikai ‘oku talamai ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha tali ia mei ai kapau ‘oku ‘ikai ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie tali te te toe ‘alu ‘o kumi ki ha feitu’u kehe ka ko u fakamālō pea ko u tui ‘oku ‘amanaki eni ke tau fokotu’u ha ‘Omipatimeni fo’ou ko u tui ‘e hoko atu e ngāue lelei ko eni ki he fo’i tefito’i

me'a 'oku mahu'inga 'i he langa faka'ekonōmika ko e 'ai e pule ke lelei kae lava 'etau ngāue 'o toe lelei pea mo ia mālō Sea.

Fokotu'u & pou pou tali Vouti 'Ofisi 'Omipatimeni

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki ko u tui fokotu'u ia ē pou pou ē tau hiki ē. 'Io mālō Vouti 5. Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli 'a ia ko e *Ministry of Foreign Affairs*.

Vouti 5 - Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. Pea tapu mo e Fakafofonga 'o e kau Nōpele kae'uma'ā e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā mo au 'i hoku tu'unga ko e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue ki Muli ke u fakahoko atu 'a e Patiseti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli 'a ia 'oku hā atu 'i he Vouti hono 5 'a e Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai 2023 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2024.

Sea makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i tu'utu'uni ngāue 'oku tataki 'aki 'a e ngaahi ngāue ki muli fakatatau ki he kupu 39 pea mo e 40 'o e Konisitūtone, ngaahi me'a ke fakamu'omu'a fakavavevave 'a e Pule'anga fakafehoanaki ki he Palani Langa Fakalalakalaka Fakafonua ki he 2019 ki he 2025 kae 'uma'ā 'a e 'asenita fakamu'omu'a 'a e Pule'anga 'oku mahino 'a e ngaahi felāve'i lahi 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o e ngaahi kupu kotoa pē 'o e Pule'anga pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli.

'Oku mahu'inga ke hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e potungāue ki he ngaahi ngāue ki muli ke ne malava 'o fakahoko mo fakaivia e ngaahi fatongia mafatukituki 'i he mala'e 'o e tipilōmētiki tauhi 'o e ngaahi vā *immigration* pea mo e ngaahi ngāue fakakonisela ki hotau kakai 'oku nau taka muli.

'Oku fakataha foki eni pea mo e fiema'u vivili ke fakalahi pea mo honō fakamālohia 'a e fatongia ko ia 'o e potungāue ko e sēnolo faka'ofisiale ke fetu'utaki kotoa ki he ngaahi me'a 'oku 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue ki muli.

Sea 'oku ou fokotu'u atu ki he tēpile ni 'a e patiseti fakakātoa 'a e potungāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 14 miliona 77800 fītu kilu, fituafē valungeau 'a ia ko e pa'anga Tonga 'e 14 miliona 50000 ko e fe'unga ia mo e pēseti 'e 98.3 ke fakapa'anga 'e he Pule'anga pea mo e koloa fe'unga pea mo e pa'anga Tonga 'e 255000 pē ko e pēseti 'e 1.7 mei he ngaahi tokoni mei muli. 'Oku fe'unga e patiseti fakakātoa 'a e Potungāue ki Muli mo e pēseti 'e taha poini ...

<009>

Taimi: 2105 – 2110

'Eiki Minisitā Ki Muli mo e Takimamata: ... Hiva ko e Patiseti fakakātoa 'a e Pule'angá.

Sea 'e malava 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli 'o fakahoko 'a e ngaahi tokoni mahu'inga ki he ngaahi taumu'a fakafonua, ke a'usia 'e he fonuá ha tu'unga fakakau mai tu'uloa mo longomo'ui. Makatunga 'i he 'ilo'aki hono teke 'o e fakalaka 'o e fiema'u

fakafonuá, malú pea mo e pulé. Ko e fatongia ‘o e Potungāué ki he ngaahi ngāue ki mulí ‘oku fakahoko ia ‘i he ngaahi va’a ‘e 5.

‘Uluakí, ko e Polokalama ki hono Pule’i mo e Tu’utu’uni Ngāué, ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi sevesi ki he Potungāué fakakātoá. Pea ko e Patiseti ‘oku fokotu’u ki aí ko e Pa’anga Tonga ‘e 1,929911 ki he ta’u fakapa’anga 2023/2024. Pea fakatokanga’i ange ko e hiki eni ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 317800 meí he Patiseti ‘o e ta’u 2022/2023.

Uá, ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí. Ko e patiseti kuo fokotu’u ki aí ko e 299000 ‘a ia ‘oku holo’aki ia ‘a e 215700 meí he Patiseti ‘o e ta’u 2022/23. Ko e ngāue ‘eni ‘e makatu’unga ai hono langa ‘a e ngaahi vā mo e Sekitoa Tautahá pea mo e ngaahi Kautaha Sivilé mo fakapa’anga e ngaahi polokalama ‘a e ngaahi fonuá mo Tonga. Pea mo pou pou ki he ngaahi ngāue makehe ki he Poloklama Tipilometiki, faka’ekonomika mo fakasosialé. ‘E tataki meí he va’a ko ení, na’e makatu’unga ‘a e holó ‘i he lava ‘a e ngaahi ngāue na’e fakapa’anga meí he hoa ngāue tokoni ki he fakalalakaká.

Tolú, ko e ngaahi misiona ‘i mulí ‘a ia ko e patiseti kuo fokotu’u ki aí ko e 9,972700. ‘A ia ‘oku holo’aki ia ‘a e 380400 meí he Patiseti ‘o e ta’u 2022/23. Ko e patiseti ko ení ko e ngaahi misiona ia ‘e 10 kae fakatokanga’i ange ‘oku 9 ‘oku lolotonga kakató. Ko e ‘Ofisi Misiona ‘i Sinivá, ‘oku te’eki ai ke fokotu’u. Ko e ngaahi misioná ‘oku vahe ki ai ‘a e Patiseti ko ení ko e ‘Ofisi Misiona ‘i Lonitoní mo *Brazils*. Pea ‘oku toe kau foki ‘a e ngāue ko ení ki he, ‘a e ‘Ofisi ko ení ki he ngāue ki he Kominuéli, Pule’anga Fakatahatahá mo e ngaahi fonua ‘e 10 tupu ‘oku toe fakafongā’i ‘e he misiona ko ení. Pea ‘oku kau ki ai mo e ‘Ofisi Talafekau Lahi ki Kenipelá ‘a ia ‘oku toe lave atu pe mo e ‘ū ngaahi fonua kehe ki he ngāue ‘a e ‘ofisi ko ení ‘o kau ai ‘a Taileni, Papua Niukini mo e ngaahi fonua ‘i ‘Esiá. ‘Ofisi Misiona ‘i Niu ‘Ioké, k e ‘ofisi ko ení ‘o e Fakafongā Tu’uma’u ki he Pule’anga Fakatahatahá pea mo e ‘Amipasitōa ki ‘Amelika, Kiupa, Venesuela mo Talafekau Lahi ki Kanata. ‘Ofisi Faka’amipasitōa ‘i *Beijing* Siainá, ‘Ofisi Faka’amipasitōa ‘i *Tokyo*, ‘Ofisi Konisela Seniale ‘i *San Francisco*, ‘Ofisi Konisela ‘i ‘Okalani mo e ‘Ofisi Konisela ‘i Honolulu. Pea mo e ‘Ofisi Faka’amipasitōa ‘i *Abu Dhabi*.

Sea ko e fatongia e ngaahi ‘ofisi ko ení ‘oku fakahoko ‘oku matu’aki mahu’inga ki he tauhi ‘o e ngaahi vā mo e ngaahi fonuá pea ...

<010>

Taimi: 2110-2115

‘Eiki Minisitā ki Muli: ... pea ‘oku fokotu’u ai ‘a e misiona pe ko e taha ‘o e ngaahi fua ‘o e tauhi vā faka-*diplomatic* ko ení ‘oku hā ia ‘i he lahi ‘o e pa’anga tokoni meí muli ‘a ia ‘oku a’u pē ‘o vaeua pē lahi ange ‘a e tokoní ki he Patiseti fakalukufua ‘a e Pule’angá ki he 2023/2024.

‘Ikai ke ngata aí Sea ka ‘oku malava foki ke fai mo e fengaue’aki hangatonu pea mo e ngaahi fakafongā ‘o e ngaahi fonua kehekehe ‘i he ngaahi feitu’u ni pea pou pou ki he ngaahi polokalama kehekehe ‘a ia ko hono ngaahi olá ko ena ‘oku toki hā ‘i he kaha’u vave maí.

Ko e ‘ofisi ‘i ‘Aositelēliá, Nu’usila mo ‘Ameliká ‘oku nau toe felāve’i tonu mo e, meí hono pou pou ‘o e kainga Tonga ‘oku nau ‘i he ngaahi fonua ni ‘o fakatatau ki he ngaahi tohi kakai ‘a e ngaahi fonua ‘oku fakafuofua ko e toko 200000 ‘a ia ko e toko 85000 ‘i Nu’usila ko e 75000 ‘i ‘Amelika, 40000 tupu ‘i ‘Aositelēlia. Pea ko e ngaahi tokoni faka’ekonōmika mo

fakasōsiale ki Tongá ‘oku matu’aki mahu’inga pea ‘oku mahulu ‘i he peseti ‘e 40 ‘o e mahu’inga koloa fakatupu fakalotofonua ‘a e ngaahi lī pa’anga mai mei muli ki he ngaahi fāmīlī, ‘a ia ne a’u pē ‘o 500 miliona ‘i he ta’u 2022 ‘o fakatatau ki he lipooti ko eni ‘a e Pangikē Pulé ki he kuata Suné 2022.

Pea ‘i he ta’u kuo’osí ‘oku tu’unga ma’olunga taha eni kuo a’u ki ai ‘a e lī pa’anga mei muli, ‘a ia ko e *remittances* ‘i he 2019/2020 na’e 370.6 miliona, 2020/2021 na’e 479.3 miliona pea ko e 2021/2022 504.3 miliona.

Ko e folau ‘eve’eva mai ki Tongá ni ‘i he anga ‘o e hiki ‘o e ngaahi ta’u kimu’a ‘a e Kovití na’e lekootí pe ko e peseti ‘e 65 ki ‘olunga ko e kau ‘a’ahi ki he kaungāme’á mo e ngaahi fāmīlī ‘a ia ko e takimamata e fonuá ne makatu’unga ia pe ia ‘i he kāinga Tonga nofo muli.

Ko e fā ko e *immigration* mo e kakai *citizen*. Ko e patiseti ‘oku fokotu’u ki ai ko e pa’anga ‘e 1,736800. Ko e holo ‘aki ia ‘a e 360200 mei he Patiseti ‘o e 2022/2023. Pea ‘oku makatu’unga ‘a e holo ‘a e patiseti ko eni ‘i he ngaahi, ‘i he lava ‘a e ngaahi ngāue ‘a ia na’e fakapa’anga mei he ngaahi hoa ngāue tokoni ki he fakalalakaká ‘aki ‘a e 319000. Pea na’e toe holo ‘aki ‘a e 144200 ‘a e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’angá ki he ta’u ní.

Ko e nimá ko e Va’a ki he Tauhi ‘o e Va’a Faka-*protocol*, ko e patiseti ‘oku fokotu’ú ko e pa’anga ‘e 387800. ‘A ia ‘oku hiki ‘aki ‘e ia ‘a e 78200 mei he Patiseti ‘o e 2022/2023.

Ko e Sea ‘oku, ko e me’a ho fakataha ‘eiki ‘oku lolotonga ‘i Tongá ni ‘a e ngaahi misiona Talafekau lahi mo faka’amapasitōa ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia, Nu’usila, Siaina, Siapani, Pule’anga Fakatahataha ‘o Pilitāniá, ‘Amelika pea mo e ngaahi Konisela Fakalangilangi mei Siamane, Falanisē, Netaleni, Kōlea, Sēpeni, *Finland, Czech Republic* ...

<002>

Taimi: 2115-2120

‘Eiki Minisitā Ki Muli: ... pea mo e ‘Ofisi ‘o e Ngaahi Fonua Polinisia, ‘i he *SPC*. Pea ‘oku ‘i ai foki mo e ngaahi va’a fakatipilometiki ‘oku nau ‘ofisi mai mei Nu’usila, ‘Asitelēlia, pea mo Fisi foki pea ko e patiseti ko eni, ko hono tokangaekina ‘a e ngaahi tauhi vā ko ia mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga Tonga.

Ko e patiseti fakalukufua ‘a e potungāue ki he ngaahi ngāue ki muli ki he 2023/24 Sea ‘oku toe fakaongo atu pē ko e 14,717800, ‘a ia ko hono faikehekehe mei he patiseti ‘o e 2022/2023 ko e holo’aki ‘a e 561200. Ko e konga lahi ‘o e holo ko eni ‘a ia ko e 319000 ko e holo ‘i he lava ‘a e ngaahi ngāue ‘a ia na’e fakapa’anga mei he ngaahi tokoni koloa pea holo ‘aki ‘a e 242200 ‘i he pa’anga mei he Pule’anga Tonga.

Sea te u tali lelei pē ha ngaahi fehu’i mei he Hou’eiki Mēmipa ‘o kapau ‘e fiema’u fekau’aki mo ia. Vouti ko eni fika 5, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ma’ala’ala ‘aupito, mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, ‘i he ngaahi ngāue ki muli kae fakaikiiki mai ‘a ho’o me’a fekau’aki pea mo e vouti ko eni. ‘Io, Tongatapu 8.

Fehu'ia ha 'a e lelei 'oku ma'u mei he misiona Tonga 'i *Abu Dhabi*

Vaea Taione: Mālō Sea, tapu ki he Mēmipa, ko e fakamālō au ia ki he patiseti ko eni 'e Minisitā mo 'ene līpooti lelei 'oku fakahoko mai. Pea mahino pē foki ko e 'alu ki ai mo e ngaahi makatu'unga kehekehe ia hono laku mai 'a e ngaahi silini mei he ngaahi feitu'u kehekehe, 'i he Hunga Tonga Hunga Ha'apai, mo e ngaahi me'a pē 'oku *normal* mai kimui. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga au ki ai Sea, ngaahi 'ofisi ko eni ko ē 'oku, kau Fakafofonga ko eni 'i muli ko eni ko ē tautolu Sea. 'Oku ou ki'i tokanga au ia ki he fakamole ko eni ko ē 'i *Abu Dhabi* Sea, fo'ou kiate au, mahalo pē ko e fo'ou pē ko e 'uhinga ko 'eku toki hū mai eni.

'Oku ou sio ko ē he fakamole ko ē 'a *Abu Dhabi* Sea 'oku meimei tatau pē 'ene 'alú, ka ko e ki'i me'a pē ko ē ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā ha me'a kuo 'osi 'omai ki Tonga ni mei *Abu Dhabi*, he 'oku fuoloa ta'u 'a e 'i ai 'a e tokotaha ko eni, pea kapau 'oku pehē 'oku toe fakakaukau ke fetongi kae 'alu atu ha taha kehe.

Sea ko e fakakaukau pē 'a'aku mo e, kātaki pē 'Eiki Minisitā, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e me'a ko eni 'oku mea'i pē 'e he kau Fakafofonga e. 'Ai 'omai ha'o ki'i tangi, fakafiēmālie.

Tali Pule'anga ki he ngaahi fakamole he misiona Tonga 'i *Abu Dhabi*

'Eiki Minisitā Ki Muli: Mālō 'aupito Sea, 'a ia ko e 'ofisi ko eni 'i *Abu Dhabi*, 'oku fakafofonga'i 'a e ngaahi fonua ko eni 'i he ngaahi fonua 'Alepea, 'oku 'osi fokotu'u 'a e ngāue fakatipilometiki mo ia, 'a ia na'e 'i he, ko e fakatātā pē eni hangē ko e 2020, 'i Tisema 2020, na'e fokotu'u 'etau vā ngāue fakatipilometiki mo Saute 'Alepea, pea 'i he ta'u, ta'u ni na'a nau hanga 'o 'omai 'a e pa'anga 'e 5.6 miliona 'Amelika, ke fakapa'anga 'aki 'a e langa 'o e misiume, pea ko e vaeua miliona 'Amelika na'e 'omai ke tokoni ki he langa ko eni 'o e *low cost housing*, mo e pa'anga 'e 100000 'Amelika, ke tokoni ki he ngaahi ako 'a e takimamata.

Ka 'oku toe 'i ai pē mo e ngaahi faingamālie fengāue'aki kehe mo e ...

<005>

Taimi: 2120-2125

'Eiki Minisitā ki Muli: ...ngaahi fonua ko eni 'i 'Alepea pea ko *Abu Dhabi* foki 'oku toe *headquarter* ai 'a e 'ofisi ko eni 'a e *IRENA* 'a ia ko e kautaha eni fakavaha'a pule'anga ki he *renewable energy*, pea 'oku ma'u pē 'a e ngaahi faingamālie lahi 'a e Pule'anga mei he ngaahi ngāue ko eni mo e ngaahi polokalama ko eni 'a e *IRENA*. Pea 'oku toe kau foki 'a e 'ofisi ko eni ki hono tokanga'i 'a e ngaahi me'a ko ē fekau'aki mo e *Expo* 'a ia ko e *Expo* ko eni he ta'u kuo 'osi na'e fakahoko ia 'i *Abu Dhabi* 'a e fo'i māhina 'e 6 na'e ma'u faingamālie 'a Tonga ni ke kau ki he *Expo* ko eni pea ko e *Expo* hono hoko 'e fakahoko ia 'i Siapani mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō toe 'i ai ha Mēmipa 11 me'a mai, 5. Me'a mai 11, 11 ko ho taimi eni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fie lave pē au ki he me'a ko eni 'oku 'asi 'i he'enau palani he koe'uhí 'oku ou fa'a lave pē ki he ngaahi palani Sea he koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ē 'oku hā ai ko eni 'oku fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi polokalama ko eni ko ē 'oku tau tali he

Patiseti, ka ko u fie lave pē ki he ki'i me'a ko eni 'oku 'asi he peesi 11 'a e mahino 'a e ongo fo'i me'a lalahi 'e ua ko eni 'oku fai 'e he potungāue ko eni mo e ngaahi misiona ko eni 'oku 'i tu'apule'anga. Ko e ngaahi me'a ko eni ki he fefakatau'aki ma'u ngāue pea mo ha 'inivesi 'i Tonga ni ha ngaahi fonua muli, pea 'ikai ke ngata ai mo e konga mahu'inga ko eni ki he vāofi ange 'a e fengāue'aki ko ē 'a e kakai 'o tonga 'oku nau 'i Tonga ni mo e kāinga nofo ko ē 'i tu'apule'anga.

Tokanga ki he alea mo e Pule'anga 'Amelika ki ha aleapau fekau'aki mo e fakafoki mai kau Tonga faihia 'i 'Amelika

Sea ko e ongo fo' i kaveinga lelei 'aupito eni mo mahu'inga fakatoloua pē ki he ngāue ko eni faka'ekonōmika hotau fonua, ka ko u fie taki mai 'a e tokanga ki he me'a ko eni 'oku 'asi he peesi 13 ki he 14. 'Aa ia 'oku hā he peesi 13 ko e alea mo e Pule'anga 'Amelika ki ha aleapau ki hono fakafoki mai 'o e kakai Tonga ko ē 'oku faihia 'i 'Amelika. Ko u tui Sea ko e fo'i me'a mahu'inga eni koe'uhí 'oku tau fe'ao fuoloa mai mo e me'a ko eni ka ko. Ko e kole ange pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ange he koe'uhí ko e kuohili na'e 'osi 'i ai pē foki 'a e ngaahi ngāue pea ola lelei he taimi ni 'e ni'ihi pea 'ikai ke 'i ai hano ola he taimi ni 'e ni'ihi ka 'oku mahu'inga foki ki he kakai ko eni 'oku si'i to'o honau tangata'i fonua ko ē na'a nau ma'u 'i 'Amelika pe ko e ngofua ko ē na'a nau nofo'aki 'i 'Amelika. Ko ha fa'ahinga tōnounou pē na'e ala hoko he fononga pea si'i kau ai 'a e fa'ahinga ko eni 'i ha fa'ahinga hia pē ko ha fa'ahinga ngāue 'o maumau ai e Lao pea fiema'u leva ke nau mavahe mei he Pule'anga 'Amelika.

Ko e konga ko ē 'e taha ko e taimi 'oku nau tu'uta ai hotau fonua ko e toe fo'i konga mo ia ia 'oku toe ki'i hangē 'oku ki'i 'i ai 'a e palopalema ai he koe'uhí na'e 'i ai 'a e ngaahi polokalama pea 'oku fakamālō ki he ngaahi ngaahi polokalama fakaakeake ko eni ko ē 'oku fai he ngaahi siasi 'e ni'ihi mo e *NGO* 'e ni'ihi ko hono feinga'i kinautolu ke nau fakafokifoki mai, ka ko e me'a ko eni ko ē 'oku mahino ia kiate au 'oku nau mavahe mei honau ngaahi fāmili pea ko e me'a foki ia 'oku ongo 'aupito pea 'ikai ke ngata ai ko e palopalema na'e hoko ia he fonua kehe pea ko u tui 'oku 'ikai ko ha me'a ia ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e feme'a'aki ko eni he 'Esitimeti kapau 'oku a'u ha poini 'oku ne pehē mai 'oku si'isi'i e pa'anga pē 'oku lahi e pa'anga, ka 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke ne toe... hangē pē ko 'eku lau ko ē 'anenai. Ke ne toe malanga'i pē 'e ia tautolu 'ū me'a ia 'oku 'osi tohi'i mai pē. Ka tau 'unu atu mu'a 'oku ne fakahoko mai pē 'oku fe'unga 'ene me'a ko ē ki he Patiseti pē 'oku fe'unga 'ene me'a ko ē ki he Patiseti pē 'oku 'ikai ke fe'unga. Kae 'oua te ne toe lau mai pē me'a 'oku lau lolotonga matā hangatonu pē mei he *TV* Sea he ko e me'a pē na'e hoko 'anenai ka ko eni 'oku toe hoko pē. Ka ko e kole pē ia Sea ke 'oange mu'a ha faingamālie kae talaange ke fokifoki mai ki he 'Esitimeti ke tau talanoa pē 'oku fe'unga e fakaivia pē 'ikai ko e 'uhingá ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'uhinga 'eku talanoa ki hē he ko e me'a ia 'oku ngāue ki ai 'a e *mission* ko ē 'i 'Amelika...

<007>

Taimi: 2125-2130

Taniela Fusimālohi : .. pea ‘oku fakapa’anga ‘enau ngāue mei he’etau Patiseti ko e ‘uhinga ia ‘eku talanoa Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e *mission* ko ē ‘i ha feitu’u Sea ko e fakatonutonu ‘oku ‘osi ‘i ai ‘ene vahe, vahe pau. ‘Oku ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o liliu ia he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘ene vahe pau. Tatau pē mo e vahe ‘a e Fakafofonga mo e vahe ‘a ha Minisitā. Ko e fehu’i leva, ko e hā leva ha me’a te tau fai. Ko ena kuo ‘osi ‘oatu ‘e he 'Eiki Minisitā ‘ene patiseti ke fakaivia ‘aki ke fai honau fatongia. Pē ko ho’o toe ‘ai pē ‘e koe ke ke toe ako’i mautolu ‘i he ‘elia ko eni e fakafoki mai ‘a e kakai mei ‘Amelika. Ko e anga pē ‘eku ‘ai atu he ko e me’a tatau pē na’a ke fai ‘anenai ko eni ‘oku toe fai tatau pē. Uehe me’a pē ko ia fo’i lea fakapālangi me’a ko e ki ai ko eni pē ‘oku ke toe ‘ai. Pea ‘e toe hokohoko pehē ia ka ko e ‘uhinga. Sai pē hono ‘ohake ‘e koe ‘i tiuta’i mautolu ka tau foki pē ki he ‘Esitimetī pē ‘oku ke tui ki ai pē ‘oku tonu ke fakalahi pē fakasi’isi’i ka tau ‘unu atu.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko e me’a kehe ia ko e me’a ko ē. ‘Oku ai e ‘uhinga hono ‘omai e ‘ū palani ke tau sio ki ai, he ‘oku ‘i ai e palani ki he 23/24 ‘a ia ko e ‘uhingá ia. Pea ko e palani ko ia ki he 23/24 ke fakapa’anga ‘aki ‘a e me’a he ‘Esitimetī ko ‘e. Ko e ‘uhinga ia ‘eku malanga. Sea. ‘Oku ‘ikai teu mahino’i au e me’a ‘oku ‘uhinga mai ki ai e ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tuhu’i mai mu’a kātaki ‘a e fo’i me’a ko ia ‘oku ke lolotonga malanga ai. Pea ‘ikai ke fenāpasi mo e fika ko ia ‘oku ‘oatu he ‘Esitimetī. Kapau ko ho’o *claim* ia ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i me’a he palani ‘oku tonu leva ke ‘i ai ha *corresponding* ‘Esitimetī pa’anga. Koe’uhi ke ke me’a mai ange ai.

Kapau teke me’a hifo ki he peesi 13. Kamata ‘a e alea mo e ‘Ofisi Faka’amipasitōa ‘Amelika ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘a e Palēmia ko fē ‘i he ‘Esitimetī ē..

Taniela Fusimālohi Ko ia , kapau te tau ‘alu ki he *sub programme* ko eni ‘a e *Mission* ko ē ‘i muli ‘i ‘Amelika. ‘A ia ko e, pea mo e fatongia ko ē ko e ‘o e Potungāue ‘i Tonga ni he *leadership*.

'Eiki Palēmia : ‘Oku ‘osi mahino pē ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Potungāue ki ‘Amelika peesi fiha ia kau ngāue ? ‘A ia ‘oku ‘i heni ‘a *San Francisco* ..

'Eiki Palēmia: Ko ia *Sub Programme* 6 ē.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e *Sub-programme* 6 ia ē.

'Eiki Palēmia : ‘A ia leva ko ho’o ‘uhinga ‘e liliu e vāhenga pē ko e hā, he ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ko e vāhenga ‘oku ‘osi kuo fai tu’utu’uni kehe ia ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o liliu. Ka ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe hē. Ko e me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai Fakafofonga, ‘oku hangē ‘oku ke ma’u ‘e koe ‘a e faingamālie ke ke toe ako’i fo’ou mautolu ‘i he me’a ko eni ‘oku mau fokotu’u atu. Ka ke foki mai pē fakatatau ki he’etau ‘Esitimetī he ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki he taimi ni. Ko ‘etau foki mai ki he’etau *item* he’etau ‘asenita. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Ko ia, e Sea kapau ‘e tuku ‘eku malanga ‘aku ia ke fai ke fai mo ‘osi kuo fuoloa ‘ene ‘osi. Ka ko ‘eku faka’uhinga atu eni ki he me’a he ko ‘etau feinga eni ke tau ngāue’aki e ‘esitimetī ko ē ke fakapa’anga ‘a e ngāue ko ia ‘oku ‘asi hē. He ‘oku ‘ikai ke ‘asi

‘a e ngāue ia ko ia ‘i hē. Ko e vahevahe ē ia ‘o e fakamole ‘a ē ia. Ko e me’a ko ia na’e fehu’ia ‘anenai, ko e hā leva ‘etau me’a ‘oku ma’u mei hono fakapa’anga ha *Mission* ko e hā leva ‘enau ngāue ‘oku fai ko ē ‘oku ‘asi ia ko ē. Ka ko ‘eku fehu’i ko ia ki he ‘Eiki Minisitā, ko e hā leva ‘a e palani ko ia ke fakama’ala’ala mai he ko e ngāue ‘e fai ‘e he Potungāue ‘i Tonga ni ‘i he tesa ko ia ‘i Tonga ni, pea mo e misiona ko ia ‘i *San Francisco*. Ko e ‘uhinga ia ‘eku talanoa he me’a ko ē he ko e *issue* ‘oku mahu’inga ki he kakai. ‘a e kakai ko ē.

‘Eiki Palēmia : Ko e ‘uhinga pē au ia Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia he ‘oku tohi’i mai he ko e ‘utu me’alelé ‘oku fiha ko e vai ‘oku fiha ...

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘ikai ke u tokanga au pē ‘oku fiha ‘a e hā mo e hā ko e fatongia ko ē ‘oku fai’aki....

‘Eiki Palēmia : Ko e lao ko ia te tau tali ko e me’a ia ‘oku mahu’inga.

Taniela Fusimālohi : ‘E Palēmia ko e ‘ū *input* ē ki he ngāue ‘a ē.

Sea Kōmiti Kakato : Mo ki’i me’a tahataha pē ē. Mo ki’i me’a tahataha pē ‘e ‘Eua 11. Ki’i me’a hifo ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia : Ko e fika ē ko ē te tau pāloti pea hoko ko e lao. ‘Oku ‘ikai ko e fo’i me’a ko ena na’a ke me’a ki ai ‘anenai ko e fika ko ē ‘oku ‘ikai ke tau toe ‘unu he ko e fika ē te ne hoko ko ē ko e lao ‘e tali ‘e he Fale ni pē ta’etali pea ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio ke Fakamo’oni Huafa ai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoko atu. Te ke lava pē koe ‘o fakahoko mai ‘a e mahu’inga ko ē ‘omai e *policy* e *returnees* mo e me’a ka ko ‘eku kole atu pē ‘aku ke tau ki’i fokifoki mai kapau ‘oku ke pehē ‘oku ‘ikai ke fakaivia. Fokotu’u mai he ko e fiká ena. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Na’a ku pehē ‘e au ‘oku ‘i ai ha taumu’a hono ‘omai e ngaahi tohi ko ē. Na’a ku hanga ‘o ‘eke ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga 11 ē ‘ikai ke ke fanongo mai he ko e toki hoko eni ia e ‘ū me’a pehē kia moutolu kau Mēmipa ‘oku mou ‘omai ‘a e ‘ū ...

<008>

Taimi: 2130-2135

Sea Komiti Kakato: ... ha palani fakapotungāue ‘o malanga’i ‘aki e ‘Esitimetri he ē. ‘I he faka’uhinga pē ia ‘a e Feitu’u na pea ‘oku mahino pē ia ki he motu’a ni koe’uhí ko e pa’anga ko eni. Ka ‘oku ‘ikai foki ke mou mea’i ‘e moutolu e halafononga ka ‘i ai ha palopalema te tau hoko mai ‘ikai ke tau ‘amanaki ki ai ‘e liliu e palani ia. Ka ko u kole atu pē mu’a ki he Feitu’u na ‘oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e ‘Eiki Palēmia ki’i me’a mai pē ‘ū me’a ko ē na’e me’a ki ai e kau Fakafofonga ko eni ‘i mu’a ko eni ka ke me’a mai pē Feitu’u na ‘i he he me’a ko eni ‘oku fekau’aki mo e ko hono ‘ai ‘oku ‘ai ‘e Fika 8 ko ‘ene fehu’i mai ko e tokotaha ko ē ‘oku ‘Amipasitoa ‘i *Dubai* ko e hā ‘ene me’a pea me’a mai leva he ‘Eiki Minisitā fu’u fuoloa ‘ene ‘i ai. ‘Ikai ke ‘i ai ha’atau kākunga ‘atautolu ki ai. ‘Oku ‘i ai e tokotaha ia ‘oku ne fai hono fakanofonofa ‘o e ni’ihi ko eni. Ka ko e me’amālie pē ‘oku ‘i ai ha’atau faingamālie ‘oku ‘omai ki he Fale ni ke mou mea’i ke *accountable* ki ai e kau Mēmipa pea toe *transparent* ki he kakai ‘o e fonua ‘a e ngāue ‘a e ni’ihi ko eni. Ka ko e pa’anga lahi ‘oku ‘omai mei tu’apule’anga. Ki’i me’a mai pē Feitu’u na hē ki’i ofiofi mai koe’uhí kae tonu ‘eku faifatongia he ‘Esitimetri.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ko e anga ia ‘eku vakai ‘a’aku ia he ko e e ngāue ‘oku pau ke fakamatala’i ka ko hono me’a ē ‘e faka’anga’i ki ai. Kapau ko ‘ene fehu’i mai ‘a’ana pē ‘oku ki he fekau’aki ko ē mo e vouti ‘oku ‘ikai ke mahino ka au ia he vouti pē ‘oku ‘i ai ha me’a ke fakapa’anga ‘aki ‘a e ngāue ko eni ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’i ko ē ki he ‘Eiki Minisitā ke fakama’ala’ala mai ko e *issue* ko ē *deport* ko e me’a ‘oku mahu’inga ki he fonua.

Ka ‘oku ‘i ai ha ha me’a he’ene ko e me’a ia ‘oku ou fakakaukau ki ai ko e ngāue ‘e fai ‘e he Misiona ko ē ‘i *San Francisco* mo e Potungāue ‘i Tonga ni ko fē leva ‘i he me’a ko ē ‘oku hā ‘i hē ‘e fakahoko ‘aki e ngāue ko ē ‘oku nau talamai ko e ngāue ‘e fai. Ko fē leva e me’a ‘oku tonu ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fakamatala ko ē ko e me’angāue ia ko e ngāue mo e fatongia ko ē ia ‘oku ou feinga ke fakamatala. Pea ko e ‘uhinga ia e fehu’i ‘oku ko fē leva ‘a e patiseti ‘i hē ‘i he Misiona pea mo e ‘Ofisi ‘i Tonga ni ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue mahu’inga ko ē ki he *deportees*.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku ‘oatu pē ki’i fakatātā ko eni ‘o tokoni atu ki he Feitu’u na ē. ‘Oku hangē kiate au e ‘uhinga e me’a ko eni ‘oku ke ‘uhinga ki ai. Ko e alea ‘a e Pule’anga ‘Amelika ki ha alepau ki hono fakafoki mai e kakai Tonga faihia ‘i muli. ‘A ia ko e ‘uhinga eni pē ia ki ‘Amelika mahalo pē ‘oku kehe pē mo Nu’usila ‘oku ‘ikai foki ke mou mea’i ‘e moutolu ko e hā e tokolahi ‘o e ni’ihi ‘e lava ‘o fakafoki mai mei muli. Ko ‘etau faka’amu ‘atautolu ia ke ‘oua koe’uhí hangē ko ho’o me’a ‘anenaí he ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku ‘i ai ‘enau pepa ka ‘e to’o foki ‘enau tangata’ifonua ‘o fakatatau pea mo e palopalema ko ē na’e hoko ‘i he vahefonua.

Ka ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ia he ‘Esitimetu ko u kole pē au ke ke fehu’i pē kae tali mai pē he Pule’anga ka tau ‘unu he ē ‘io Minisitā ki Muli.

Fakama’ala’ala

‘Eiki Minisitā ki Muli: Mālō tapu mo e ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e ‘uluaki pē ko e ki’i fakatonutonu ‘a ia ko e ni’ihi ko eni ‘oku fakafoki mai kau *deportees* ko e kau tangata’i fonua Tonga pē ‘oku ‘ikai ke ‘oku ‘ikai ke te’eki ai ke ko e kinautolu ko ē ‘oku nau *citizen* ‘Amelika ‘oku ‘ikai ke lava ke nau fakafoki mai nautolu ia ‘a ia ‘oku ‘oku nau ngāue’i pē honau taimí pea nau nofo pē nautolu ‘i ‘Amelika. ‘A ia ko nautolu ko ē ‘oku ‘oku fakafoki mai ko e kau Tonga pē na’a nau nofo *green card* pē ko e ‘ova pē ko e pē ko ha pē ko e ma’u ha ha fa’ahinga ngofua kehe.

Ko e ua pē ki ai ‘a ia ko e ko e fakahoko ko ē ha polokalama ngāue ki he kau me’a ki he kau *deportees* ‘a ia ‘e fakahoko ia ‘i Tonga ni ‘a ia ko e ko e ngāue ia ko ē ‘a e ‘a e *Mission* ko e fetu’utaki pē mo fengāue’aki mo e Pule’anga ‘Amelika fealea’aki ‘o fakatātā atu ‘aki ‘ikai ke ngata pē he ki he Pule’anga ‘Amelika ka ‘oku tatau pē mo ‘Asitelēlia mo Nu’usila he koe’uhí ko e kongia lahi ‘a e kau *deportees* ko e ō mai mei Nu’usila mo ‘Aositelēlia ka kuo ‘osi mahino kiate kinautolu ‘a e palopalema ko ē ‘oku hoko ‘i Tonga ni ...

<009>

Taimi: 2135 – 2140

‘Eiki Minisitā Ki Muli: ... koe’uhi ko ‘enau ōmai ki Tongá ni pea toe hoko e palopalema ia ‘i Tongá ni hono fakafoki mai nautolu ki Tonga ní. ‘A ia kuo ‘osi fai ‘a e fealea’aki mo Nu’usila, ‘Asitelēlia mo ‘Amelika ke sio ki ha fa’ahinga polokalama. Ke lava ke tokonia kinautolu, ke teuteu’i nautolu ke teuteu’i kinautolu kimu’a pea fakafoki mai nautolu ki Tonga

ní. Kae ‘uma’ā ke fai ha ngāue ke lava ke nau *integrate* fakalelei ki he sōsaieti ko ení. Pea kuo ‘osi *commit* ‘a e Pule’anga Nu’usila ia ki he fakapa’anga ‘i he *short term* taimi vave. Ka ‘oku toe ‘i ai ‘enau sio ‘anautolu ki ha polokalama ‘i he *medium to long term* ke tokonia.

‘A ia ko e ‘oku tau pehē pe ‘oku tau a’u eni ki ha tu’unga ‘oku fai ai e femahino’aki. He ko e ngaahi taimi kimu’á na’e fakafoki mai pe nautolu ‘ikai ke ‘i ai ha tokanga mai ia pe ko e hā ‘enau, hā e me’a ‘e hoko kia nautolu ‘i Tonga ní. Ka ko e ‘i he ta’u kuo ‘osi kae ‘uma’ā e ta’u ko ení ‘oku ma’u ‘a e femahino’aki. ‘Oku fiema’u ke nau, ke nau tokoni mai ki he polokalama ko ení. Pea ko e me’a ko eni na’e fai ‘a e femahino’aki ki ai ko hono fakafoki mai pe ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku ‘i ai hanau vā vāofi mo e fāmili ‘i Tonga ní.

‘A ia na’e ko e ta’u ko ē ‘e 2 kimu’á na’e ‘ikai ke, he lolotonga ko eni e *lock down* na’e ‘ikai ke toe fakafoki mai ha taha. Ka ko e kamata ko eni ‘a hono fakafoki mai ‘a e kau *deportees* ‘i ‘Okatopa he ta’u kuo ‘osi. Na’e ‘omai ‘enau lisi pea fakapapau’i ko nautolu ko ē ‘oku ‘i ai ‘enau vā vāofi mo nau kāinga mo e fāmili ‘i Tonga ní ‘e fakafoki mai nautolu. Kae ki’i tuku atu ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau *close ties* ‘i Tonga ní ke toki fakafoki mai nautolu ha taimi kehe.

Ka ko u ‘amanaki pe ‘e ‘i ai ha polokalama ke fokotu’u ke tokonia kinautolu ‘i hano fakafoki mai ‘a kinautolú. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ‘e ‘i ai e tokoni ‘oku ‘i ai foki ‘a e fanga ki’i *NGOs* ‘oku nau ‘osi kamata fakahoko ‘a e tokoni ko ení. Kau ai e *Dare To Dream* ‘a ia ‘oku ‘osi ‘i ai e tokoni fakapa’anga ‘a Nu’usila ki ai. Pea ‘i he taimi tatau pe ‘oku ‘osi, ‘osi ‘i ai e tu’utu’uni ngāue *policy decision* ‘a e Pule’angá. Ko e ngāue ko ení ‘e fakahoko ia ‘e he Potungāue ko eni *Internal Affairs*. ‘A ia ‘oku mahino pe ‘oku mahu’inga ke fai ha ngāue ki heni. Pea ‘oku sio pe pe ko e hā ha palani *short term* kae ‘uma’ā sio atu ki he palani lōlōá ki he tokangaekina ‘a kinautolu ko ē ‘oku fakafoki mai. Koe’uhí ke ‘oua toe hoko ia ko ha palopalema ‘i Tonga ní he’enau foki mai. Mālō ‘aupito.

Fehu’ia ngaahi lelei ‘oku ma’u mei he fakahoko fatongia ngaahi misiona Tonga ‘i muli pea ke fakaivia ‘enau ngaahi ngāue

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō ki he fakama’ala’ala ko ē he ko e me’a ia na’á ku fie fanongo ki ai. Ko ‘etau Patisetí ē ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama ‘i he palani ko eni ‘oku fokotu’ú. ‘E fakapa’anga mai ia meí he ngaahi fonua ko ē ‘oku fakafoki mai mei ai hotau kakaí.

Ka u hoko atu Sea ki he hokó, koe’uhí ko e fakamatala ko eni fekau’aki pea mo ‘etau ngaahi *mission* ko eni ‘i mulí. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ‘ū ngāue ko ē ‘oku fai kae tautefito eni ki he’etau mission ko eni ‘i Kenipelá. Ko ‘eku fakakaukau eni Sea ko u tui ne u malanga pe ai he ta’u kuo ‘osi. ‘Oku ou tui ko e ngaahi fo’i *mission* ko eni ‘oku *under resource*. ‘Oku ‘ikai ke ne ma’u ‘a e me’a fe’unga ko ē kae lava ‘o fakahoko fakalukufua atu ‘a e ngaahi fatongiá. He ko ‘ene mahino ko ē kia au ‘i he fakamatala ko eni ‘oku hā mai ‘i he’enau palaní. Ko e ‘Ofisi ko eni ‘i Kenipelá ‘oku toe ngāue atu ia ki he ‘elia koeni koe’uhí ko e tokolahi hotau kakai ko ē ‘oku ō ki he ngāue’angá ‘i ‘Aositelēliá tautautefito ki he tolí.

Pea ‘oku ou tui ko e ngāue ‘aonga eni ‘oku fai ‘e he ‘ofisi kau ...

<010>

Taimi: 2140-2145

Taniela Fusimālohi: ... ka ko u tui ‘oku ‘ikai ke fe’unga he koe’uhí ko ‘Asitelēliá ko e fonua lahi. He ko e kau eni he *mission* ngāue lahi he koe’uhí ‘oku toe, ‘oku ne toe hanga ‘o kumi ai pea mo e ngaahi tokoni ko e tokoni lahi na’e ‘omai mei ‘Aositelēlia he lolotonga ko ē ‘o e *tsunami* mo e Kovití fakaakeaké. Pea ko e ngāue lahi ‘oku nau fai koe’uhí ko e ngaahi me’a pehē ka ‘oku kau eni ‘i he *mission* ngāue lahi. Tatau ‘a e *mission* ko ení pea mo e tau *mission* ko ē ‘i *San Francisco* pea mo e Niu ‘Ioké, ‘oku mahino foki e ‘ofisi ko ē ‘i Niu ‘Ioké ko e ngāue ko ē ki he *UN* pea mo e ngāue ko ē ki he kakai Tongá.

Ko e me’a ‘oku ou fehu’ia au ‘oku tatau pē mo e me’a ko eni ‘oku fehu’i ko ē ‘e valú ki he ngaahi misiona kehé pe ko e hā e me’a ko ē ‘oku ma’u ko ē mei aí ‘i he’etau ‘oatu e ngaahi patiseti ko ení. Kae tautefito eni ke fakama’ala’ala mai angé he ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘ikai ke hā mai ia ‘i he fakamatalá ko e hā ‘o mahino ‘aupito mai ko e hā e ngāue ‘a e ngaahi misiona ko ení ‘oku fakahokó. He ‘oku mahino kiate au ia ‘a Lonitoni, ko Kenipela, ko Niu ‘Ioke pea mo *San Francisco* ‘a e ngaahi ngāue ko ē ki he kakai Tongá mo e ngāue ko eni ‘oku fakamatala ko ē ‘e he ongo kaveinga ko ē, ko e vāofi ange ‘a e vā ‘o Tongá ni mo e kakai Tonga ‘i he ngaahi fonua mulí pea mo e tokoni ko ē ki he langa faka’ekonōmiká. ‘A ia ko e *mission* ko ē ‘i Siainá, ko Siapani, Nu’usila mo Honolulu ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino mai mei he fakamatalá ko e hā ‘a e me’a ko ē ‘oku ma’u mei aí.

‘A ia ko e fehu’i ko ē ‘a valu ‘anenai ki *Abu Dhabi* ‘oku ‘ikai ke u toe lave ki ai ‘oku ne ‘osi fehu’i. Ka ‘oku kau atu mo e ngaahi *mission* ko iá hetau fakapa’anga. Ko e hā leva ‘a e me’a faka’ekonōmika lelei kuo tau ma’u mei ai ha ngaahi tokoni pe ko ha ngaahi ngāue ‘oku palani ke fai pe ko ha ngaahi me’a lelei ki he’etau ngaahi tōnounou ‘oku fakakakato mai mei he ngaahi, ‘e he ngaahi *mission* ko ení. ‘Oku mahino pē kia au ‘a Siaina ia ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ofisi heni pea ‘oku lahi ‘a e tokoni ia tatau pē mo Siapani. He koe’uhí ‘oku ‘i ai honau ngaahi ‘ofisi heni ‘o fengaue’aki pea mo e Pule’angá pea pehē ki Nu’usila. Ka koe’uhí ‘oku tau fokotu’u foki e ngaahi misiona ai, ko e hā leva ‘a e me’a ‘oku foki mai mei he ngaahi feitu’u ko ení ‘o kaunga lelei ki he’etau ‘oatu e patiseti ko eni.

Tokanga ke fakaivia ngaahi misiona Tonga ke ‘oua ‘e fakahoko e ngaue tatau ‘e ua ai m Ko hono faka’osí Sea ko u vakai atu ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fakahoko he ngaahi *mission* ‘oku totonu ke ne hanga ‘e ia ‘o fakasi’isi’i ‘a ‘etau fakamoleki e taimi pea mo e pa’anga ke tau toe folau atu ki he ngaahi feitu’u ko iá ‘o toe feinga ke fai ‘a e me’a pe ia ‘oku nau fai ‘enautolu. Ko u fakatātā pē eni ‘a e me’a ko ē ‘oku fai he misiona ko ē ‘i Kenipelá ki he kakai Tongá pea mo e fai ko ē ki he kau tolí. Ka ‘oku tau toe ala pē foki tautolu ia ‘i he fakamole tu’o ua ia ke tau toe ō atu ke toe fai ‘a e me’a. Ko e hā ‘oku ‘ikai ke tau hanga ai ‘o ‘ai ‘enau patiseti ke lelei pea faka-kakai faka-kau ngāue, faka-me’angāue, ka nau hanga ‘enautolu ‘o fai e ngāue ko iá pea si’isi’i leva ‘etau fakahoko tu’o ua ‘a e ngāue he ‘oku fakahoko pe ia he ngaahi misiona ko ē.

‘A ia ko e kole eni ki he ‘Eiki Minisitā mu’a ke sio angé pe ko e hā ha ngaahi lelei kuo ma’u ‘e he fonuá mei he ngaahi fonua ko ení ‘i he’etau toe fokotu’u misiona ai. Ko ē ‘oku nau ‘osi ‘i Tongá ni ‘o tau fengaue’aki vāofi ki he ngaahi tokoni mei he ngaahi fonuá. ‘A ia ko Siaina, Siapani, Nu’usila pea mo Honolulu.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e ‘Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā *Foreign Affairs* toe, toe me’a pē ki he me’a tatau na’a

ke me'a mai 'anenai 'o fekau'aki pea mo e tokoni ko ē 'a e ngaahi va'a ko eni 'i muli, pa'anga lahi fakalukufua 'oku ma'u mei ai. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga ko e hā ko ā e ola.

Fakama'ala'ala he ngaahi faifatongia fakahoko he ngaahi misiona Tonga 'i muli

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipá. 'A ia ko e, hangē ko ē na'a ku lave ko ē ki ai 'anenai ko Nu'usila ia mo Honolulu ko e 'ofisi fakakonisela ia. 'A ia 'oku nau ngāue ko Nu'usila, Honolulu mo *San Francisco* 'ofisi fakakonisela ia. Pea ko Nu'usila ko e 'ofisi ko iá 'a ia ko 'enua ngāue pē ko e 'ai e paasipootí. Hangē ko ē na'a ku lave ko ē ki ai 'anenai toko 85000 kakai Tonga 'i Nu'usilá. 'A ia ko e 'ofisi eni 'oku tokoni 'i he tafa'aki ko ē 'a e paasipootí pea 'oku nau 'osi lava 'o *print* 'a e paasipootí he taimi ni. 'A ia 'oku toe lelei ange mo toe vave ange 'a e fakahoko fatongia pea toe hoko foki ko e Fakafofonga 'o e Pule'angá ki he *community* Tonga ki he *community* Tonga.

'A ia ko e fakafofonga ko ē 'i Siainá 'oku lahi 'a e ngaahi faingamālie ki he *investment* kae 'uma'ā 'i he ...

<002>

Taimi: 2145-2150

'Eiki Minisitā ki Muli: ... ko e takimamata he ko e, ko Siaina ia ko e māketi lahi taha ia ki he takimamata fakamāmani lahi. 'Oku siofi atu 'e he 'u fonua he Pasifiki mo māmani he koe'uhi ko e mei peseti fāngofulu tupu 'a e *global market* ia ki he takimamata 'i Siaina 'a ia ka ko e, pea ko eni kuo 'osi kamata puna mai 'a e vakapuna hangatonu mei Siaina ki Ha'amoá, 'a ia 'oku fai 'a e ngāue fealea'aki, ki he ngaahi faingamālie 'inivesi kae 'uma'ā 'a e faingamālie ki he takimamata 'i he *mission* ko ē 'i Siaina, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io, Tongatapu 2. Te ke ki'i me'a.

'Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipá 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he teuteu e patiseti pea mo e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku ne me'a mai 'aki.

'Oku ou tokanga atu ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā fekau'aki pea mo e ni'ihiki ko eni 'oku fakafoki fakapule'anga mai mei tu'apule'anga, ko e faihia pē 'oku, 'a e kau *deportees*. Sea 'oku ou fiefia 'aupito he'eku lave'i 'i he efiāfi ni 'oku fakatokanga'i'ia 'e he 'Eiki Minisitā 'a e ki'i *NGO* ko eni 'oku nau fatongia 'aki hono tali mo hono tokanga'i 'a e ni'ihiki ko eni, pea na'e me'a ki ai 'a e Minisitā ko e *Dare to Dream*, ko e motu'a ni foki 'oku Sea 'i he ki'i *NGO* ko ia. Pea ko u faka'amu pē ke mea'i 'e he Minisitā kuo fuoloa 'a e maau 'a e palani ia ko eni 'a e *Dare to Dream* mo e palani ngāue ki he fakahoko ko eni 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina mo hono tokanga'i 'a e ni'ihiki ko eni 'oku fakafoki fakapule'anga mai.

Na'e talu 'a e maau 'a e palani ia ko eni he 2019 ka na'a mau kole holo ha ...

Sea Komiti Kakato: Ha ko ā 'a e hingoa 'o e ki'i me'a, ki'i polokalama ko ia, 'oku Sea ai 'a e Feitu'u na.

'Uhila mo e Langi Fasi: *Dare to Dream*.

Sea Komiti Kakato: *Dare to Dream.*

‘Uhila mo e Langi Fasi: Ko hono faka-Tonga ko e ‘Amanaki Lelei.

Sea Komiti Kakato: ‘Io hoko atu.

Fakafiefia ki Tongatapu 2 hono fakatokanga’i ngāue fakahoko he *Dare to Dream* ki he fānau Tonga faihia fakafoki mei muli

‘Uhila mo e Langi Fasi: Pea ne mau kole holo he ngaahi ‘ofisi ‘o e ngaahi misiona mei muli, Nu’usila mo ‘Asitelēlia kole ki he Pule’anga pea na’e toki kamata pē hono tokoni’i ‘e Nu’usila ‘a e ki’i kautaha ko eni ‘i he ta’u kuo ‘osi. ‘A ia ko hono ‘omai ‘a e tokoni pē ki he ‘utu ‘o e me’alele mo e fakaivia pē ‘a e ki’i kau ngāue ko eni ‘oku nau lele atu ki mala’evakapuna ‘i he taimi kotoa pē ‘o tali mai ‘a e ni’ihi ko eni. He ‘oku taimi pē ko ē ‘oku ‘omai ai ha taha ‘oku fakahā mai leva ‘e he Potungāue Polisi ‘a e tokotaha ‘oku ‘omai, kae lele atu ‘a e kau Mēmipa ia ‘i he’emau ki’i kautaha ‘o tali kinautolu. Pea ko e palani ko ē ki hono tokanga’i mo hono feinga’i ke liliu anga kinautolu mo feinga’i ke fakahū fakalelei mai ke nau toe hoko ko e kau Mēmipa ‘aonga, mo e kau Mēmipa lelei ‘o e Sosaieti Tonga. ‘Oku ‘ikai ko ha ngāue faingofua ia, mahalo ‘oku mea’i kotoa pē ‘ehe kau Mēmipa ‘a e fa’ahinga kakai ko eni ‘oku ou fakahoha’a atu ki ai. Pea ‘oku fiema’u leva ha feitu’u ia ke fai hono tānaki kinautolu ki ai, fai ai hono ako’i mo hono liliu kae toki tukuange mai ki he sosaieti.

‘I he taimi ni, ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ai ha feitu’u ‘oku ou kei kole ki he ‘Eiki Minisitā Fonua ha ki’i konga kekeke kae lava ke tokoni mai ‘a Nu’usila mo ‘Asitelēlia ki hono langa ‘a e feitu’u ko eni ke fakahoko ai ‘a e ngaahi polokalama ko eni. Pea ‘oku mau kei tali pē ki ai.

‘Oku ou fiefia ‘aupito ‘i he efiāfi ni ‘i hono, ‘i he me’a mai ‘e he Minisitā ‘oku fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ‘a e ki’i kautaha ko eni, pea ‘oku toe fakafiefia foki ta ko ē ‘oku ‘ave ange ki he Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke nau tokanga’i. Ka ko ‘eku kolé ke ‘ofa mai a ‘o ‘omai a ‘a e tokoni, ‘omai a ‘a e tokoni kae kamata ‘a e ngāue he ‘oku, he ko e kalasi foki ko eni ‘oku fu’u fakatu’utāmaki pea ‘oku mau feinga ke ‘oua ‘e toe hao ha taha ke ‘alu ki Ha’apai mo Vava’u, kae ‘oleva kuo fai ha ngāue ki ai. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku te’eki ai ke, ‘uhinga ‘oku nau kei hao ai ‘o movete holo ko e te’eki ai ke ‘i ai ha feitu’u ke tānaki kinautolu ki ai, ke fai e ngaahi ngāue, ngaahi polokalama, ngaahi ako, ngaahi ngāue fakalotu kia kinautolu ke nau maau, pea ‘osi ko ia pea toki tukuange mai leva.

‘I he taimi ni ‘oku nau takitaha nofo holo pē honau ngaahi fāmili hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 2150-2155

‘Uhila mo e Langi Fasi: ...Pea ko e ngāue leva ‘emau kau ngāue ‘oku fai ko ‘enau ‘alu takai holo he ‘aho kotoa pē fakapapau’i pē ‘oku nau a’u ki he tokotaha kotoa pē ‘o talanoa ki ai mo feinga’i ke ne ongo’i pē ‘oku tokangaekina ia he ka fuoloa hono li’aki kinautolu te nau hē atu nautolu he faha’i ‘e taha ki he fai e ngaahi ‘ulungaanga ko ē na’a nau anga ai ‘i he ngaahi fonua na’a nau ‘i ai.

Ka ko e me'a ia 'oku ou fai ai 'a e fiefia 'a e motu'a ni he efiāfi ni Sea ko hono tokangaekina mai he Pule'anga 'a e ki'i ngāue ko eni 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e vave pē hano 'omai ha tokoni mo ha ki'i konga kekekele ke fai ai ha langa kae lava ke fakalelei'i 'aupito 'aupito e ni'ihi ko eni ki he fiemālie 'a e fonua. Pea pehē foki ki he hao mo e malu he 'oku 'i ai 'a e tui lahi 'oku fekau'aki lahi 'a e ni'ihi ko eni mo e ngaahi me'a ko eni 'oku tau loto ke ta'ofi hangē ko hono tufaki holo 'o e faito'o konatapu pea mo hono uesia 'o e to'utupu mo e ngaahi me'a ko ia. Ko ia Sea ko hono ki'i fakahoha'a pē ia mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Fakamahino Pule'anga taimi tu'uta mai ai ki Tonga ni fanau faihia Tonga 'i muli 'oku nau tau'atāina

'Eiki Palēmia: Ki'i me'a faka'osi pē Sea ko e tānaki atu pē mo'oni 'aupito pē 'a e ngāue lelei 'a e *Dare to Dreams* ka na'e 'i ai pē 'a e ki'i me'a mahalo ke fakamahino'i. Ko e tau mai pē 'a e tokotaha ko eni mei muli ko e tokotaha tau'atāina ia he 'ikai ke lava ia 'o puke pē 'e lava 'o fakamālohi'i, he ko hono 'uhinga ko e 'uhinga ia ko ē hono *deport* mai ki heni kuo 'osi *serve* 'ene *time* ko 'ene a'u mai pē ki heni... 'a ia 'oku ki'i faingata'a leva 'a e fengāue'aki ko e 'uhinga neongo 'etau hanga 'o 'ai ha polokalama ke fai hano *train* nautolu 'o kapau 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ki ai 'oku 'ia nautolu 'a e tau'atāina ko ia ke nau *walk away*. 'A ia ko e feinga ia ke pou pou'i 'a e *Dare to Dreams* 'oange kia nautolu 'a e *support* he taimi tatau 'oku totonu ke tau fakatokanga'i 'a e pole lahi ko eni 'i he ngaahi ngāue pehe ni, taumai ko ha ha'u mei ha pilisone 'o fakahū 'i Hu'atolitoli 'ikai ko 'ene ha'u 'a'ana 'o tau mai pē ki heni foki e ongo tama *security* kae tau'atāina ia ko e me'a ia 'a'ana pē 'e ha'u ko ē 'o ke ke tokoni'i pē ko 'ene tafoki atu ia 'a'ana 'o lue ia 'alu ki ha feitu'u kehe.

Lahi 'aupito 'a e ngaahi ngāue mo'oni 'a e lau 'a e Fakafofonga 'oku feinga'i ke lelei ke 'i ai ha'anau ma'u'anga mo'ui he ka 'ikai ia te nau foki pe nautolu ki he ngaahi to'onga motu'a. 'A ia 'oku lahi 'a e ngaahi pole heni Sea ke fai ha fengāue'aki hei'ilo na'a toe lava 'o lelei ange, fekau'aki mo e tokoni ko e ki'i pa'anga ko eni na'e 'oatu 'e Nu'usila na'a mau tali ke 'oatu 'o tokoni'i'aki kimoutolu. Na'e fai e ngāue 'ikai ngata pē 'i Nu'usila, 'Asitelēlia mo 'Amelika ha ha me'a 'e lava ai ke ai ai ha founa tau pehē lele lōloa ke mahino tau pehē ta'u 'e 5 ta'u 'e 10 ko e 'uhinga ke mahino leva ai 'ai ha 'ū polokalama pē ko moutolu pē ko e faifekau Kava pē ko Hu'atolitoli he 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha sio ki he *rehabilitation* hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga ke lava 'o liliu 'enau to'onga mo'ui, lava 'o to'o nautolu mei he fakafalala mei he faito'o konatapu he ko e founa pē ia 'e lava ai 'o to'o 'ene toe fiema'u 'e ia ha pa'anga fiema'u 'e ia ke ma'u ha faito'o konatapu, pea ko u fakamālō atu he ngaahi ngāue 'oku fai, ka ko u fokotu'u atu ai pē mālō.

Fehu'ia ha fa'ahinga polokalama fakataukei ma'a e fānau Tonga faihia 'i muli kimu'a pea toki fakafoki fakapule'anga mai nautolu

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē 'o... 'oku mahu'inga 'a e me'a ni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ko e 'ai pē ke u fehu'i au ki he 'Eiki Minisitā. 'A ia ko 'eku mahino'i ko ē 'a e ngāue 'oku fai ia 'oku puke'i pē 'a e tama ia 'o 'omai 'o tuku mahalo ha feitu'u pilisone pē ko ha *detention center* pea tali ai 'a e vakapuna 'o *transfer* mai 'a e fo'i palopalema ia ki Tonga ni, ko u fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ko 'ene pehē foki 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a Nu'usila mo e ngaahi fonua 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ha polokalama ia he tafa'aki ko ia ke 'ai ai ke fakaangaanga kae toki ha'u. He 'oku hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia

‘oku tau‘atāina pē foki ia, ka ko ‘eku anga ko ē ‘eku fakakaukau kapau ‘oku fiema‘u ke te ‘alu ki ha fonua kehe hangē pē ko e kau toli ‘e fai e ako ia heni mo e fakaangaanga pea toki fai e folau ki he fonua ko ē. ‘A ia ko ‘eku nofo ko ē ‘o sio atu kapau ‘oku ma‘u ha fa‘ahinga ko e faihia ko e kau tangata tonga feinga‘i ke ‘omai ki Tonga ni ka ‘oku fuoloa ‘enau nofo ai ko e ta‘u ia ‘e uofulu tupu pe hongofulu tupu. ‘Oku ‘ikai ha polokalama ia tau pehē ‘a ko Nu‘usila pē ko ‘Aositelēlia pē ko ‘Amelika ke feinga‘i ke fulihi ange ‘enau anga ‘enau fakakaukau ko e ‘ai ke ‘omai nautolu ki he ki‘i motu ‘oku hala ia he *McDonald* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai e me‘a ia na‘a nau anga ki ai mo e me‘a pehē ko ‘eku fehu‘i.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘ai e fehu‘i ke to‘oto‘o mo vavevave pea mataotao, ka tau ‘unu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko u ‘ilo pē ‘oku mou hela‘ia.

Sea Komiti Kakato: Tali mai ange Minisitā e me‘a ko eni.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e anga ia e fehu‘i ki he Minisitā pē ‘oku ‘i ai ha polokalama pehē ia ‘i he tafa‘aki ko ia fai ha fakatonutonu,.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me‘a mai ‘osi pē pea u ‘oange ki he ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha‘apai ‘oku ‘i ai ‘a e me‘a ‘oku ki‘i tokanga ki ai.

‘Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e Sea...

<007>

Taimi: 2155-2200

‘Eiki Minisitā Ki Muli : Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. ‘A ia ko e ngaahi me‘a eni ko ē ‘oku lolotonga fai ai ‘a e alea ki ai. He koe‘uhi ko e ‘osi eni ‘e ta‘u ‘e 20 pē 30 tupu hono *deport* mai pea ko e a‘u eni ki ha tu‘unga kuo fai e femahino‘aki ‘oku fiema‘u ke fai ha ngāue kia nautolu kimu‘a pea ‘omai fakafoki mai nautolu ki Tonga ni. ‘A ia ko ‘Asitelēlia ia ‘oku tauhi nautolu ia ‘i he *detention agenda* ka ko ‘Amelika mo Nu‘usila ‘oku nau 'atā pē nautolu ia ke toki fakaheka pē he vakapuna ‘o ‘omai. Ka ‘oku..

Tui Palēmia ke ‘i ai polokalama fakataukei ma‘a e fānau Tonga faihia ‘i muli kimu‘a pea toki fakafoki fakapule‘anga mai nautolu

‘Eiki Palēmia : Ke u ki‘i tānaki atu Sea. Ko e ‘uhinga mo‘oni ‘aupito e me‘a ‘a e me‘a e Fakafofonga. Ko e taimi ko ia ‘oku nau kei ‘i muli ai, ‘oku kei tauhi nautolu. Ko e taimi lelei ia ko ē ke fai ai ha ki‘i polokalama ke ako‘i ai nautolu. He ko ‘enau tō mai pē ‘anautolu ia ki Tonga ni ia tau‘atāina nautolu. ‘A ia ‘osi fai e talanoa ia ki ‘Asitelelia pē ‘e lava ‘o uki mai ‘a e sosaieti Tonga ‘ai ha ki‘i polokalama ai ke nau ‘ilo ha fanga fo‘i lea faka-Tonga ke nau ‘ilo‘i ‘a Tonga ni mo e ‘ū me‘a pehē ke oua te nau tō mai ki Tonga ni ‘o *shock* pea ‘osi ko ia pea nau toe o nautolu. ‘A ia ko u tui tatau au mo e Fakafofonga ‘ai e me‘a pea ‘e lava fai ia ‘i muli hono kei lava ‘e he *authority* ‘o puke nautolu. Tō mai ki Tonga ni ki‘i faingata‘a. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ko e ngafa ia ‘o moutolu Pule'anga ke toki fai ha feme‘a‘aki ki ai ē.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fakamālō au ki he tali ko eni. Ko e talu ‘eku lele mai ki he Fale Alea ko e toki fuofua taimi eni ke tui mai ai ‘e 'Eiki Palēmia kiate au pea mālō ‘aupito. Talu ‘eku malanga talamai pē ‘oku ko u hala, talu ‘eku malanga talamai ‘oku ou ‘alu au ki hē mo ē, pea ko u fakamālō lahi ki ai ko e toki fuofua taimi eni ‘oku ne talamai ‘oku ou tonu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e anga ia ‘etau ngāue. ‘Oku ai pē taimi ia ‘oku mou feme’a’aki pē ‘o mou tui tatau pea ‘oku tau fakamālō. Fakamālō he ko ‘etau ngāue ke tau ngāue fakataha. ‘Oleva pē ‘a e kau hikinima kae ki’i me’a mai ange ‘a e 'Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea e Fale Alea ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku tokanga ki ai. ‘Osi pē pea tau foki leva ki he 'Eiki Minisitā. Tongatapu 5 ‘oku ou lave’i pē ‘oku tokanga mo e Feitu’u na mo Tongatapu 2. Me’a mai.

Lord Fakafanua : Mālō Sea tapu pē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku ou fiema’u ke u ‘uluaki fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko eni mo ‘ene Potungāue koe’uhi ko e ngāue lelei ‘oku nau fakahoko, fakatatau ki he ivi si’isi’i ‘oku vahe he ‘Esitimeti kiate kinautolu. Sea te ukamata pē he peesi fika 107 koe’uhi ko e vouti eni ‘oku fekau’aki mo e pule’i e ngāue.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha ko ā fakamolemole 'Eiki Sea.

Lord Fakafanua : 107, 108 pea mo e 119 Sea. Koe’uhi te u hanga ‘o fakafehoanaki eni pea mo e palani ‘i he peesi fika 69. ‘A ia ko e Va’a *Protocol* ‘i he peesi fika 69 pea mo e peesi hoko mai ko e peesi 70 ko e Va’a *Protocol* ‘oku fokotu’u, ‘oku fokotu’u atu.

Fehu’ia me’a ‘oku hoko ke fakalelei’i ngaahi vāhenga he Potungāue ki Muli na’e fiema’u ke fakaivia’i

Sea ‘oku ou ‘ohake e me’a ko eni koe’uhi ‘oku mahino mei fuoloa pē mahalo ko e ta’u eni ‘e 2 pē 3 ‘etau fakatokanga’i ‘a e ngaahi lakanga ‘oku ava ‘oku fiema’u ke fakafonu ‘i he Potungāue ko eni Sea. Koe’uhi ke fakaivia’i kae lava ke fakahoko fakalelei ‘enau fatongia. Mahino pē kia au na’e ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e 'Eiki Minisitā ko eni ‘i he ta’u kuo ‘osi ke fakaivia’i ‘ene fiema’u ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou. Ko u fakatokanga’i hifo Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi heni ha fika fo’ou ‘i he vāhenga ‘i he ngaahi kupu ko ia na’a ku lau kimu’a ke fakama’ala’ala mai ‘e he 'Eiki Minisitā pē ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he fokotu’u fakakaukau ko eni ‘oku hā pē he’enu palani ‘i he peesi ko eni ‘oku ou lau atu. ‘A ia ko e *annex* ia ‘oku ko e konga ‘a e lipooti ‘enau palani fakangāue.

Tokanga ke fakaivia’i ngaahi misiona Tonga ‘i muli ke fakahoko lelei honau ngaahi fatongia

Ko e fehu’i ‘uluaki pē ia Sea. Ko e fehu’i hono 2 ‘oku fekau’aki ia pea mo e peesi 109 Sea ‘a ia ko e misiona eni ko eni ‘i Lonitoni na’e lava atu e motu’a ni pea mo e Fakafofonga ‘e 2 koe’uhi ko e fakataha pea mo e Kominiueli na’e fakahoko ‘i Lonitoni. Pea ‘i he ‘a’ahi atu ki *Green Banks* ‘a e ‘api Tonga ko eni ‘i Lonitoni Sea na’e fai ai e fetalanoa’aki pea mo e Talafekau Lahi ‘o mahino ‘oku fai e ngāue ke *renovate* ke fakalelei’i e falé pea ko e pa’anga lahi ‘e fiema’u ke fakakakato ‘aki eni. Na’e ‘i ai pē fakamahamahalō ‘e fakaivia’i mei tu’apule’anga Sea ‘a e ngāue ko eni. Pea ko e fie kole fakama’ala’ala pē mei he 'Eiki Minisitā pē ‘oku hā ...

<008>

Taimi: 2200-2205

Lord Fakafanua: ... ‘oku hā ‘a e *renovation* ko eni mo e teu ngāue ‘oku fakahoko ki *Green Bank* ‘i he vouti fē Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi mahino mai ‘i he peesi 109 pē ‘oku mahalo ‘oku ‘i he Vouti ia ko ē ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Sea ko e peesi 111 ko e Vouti eni ‘a e ‘Ofisi Misiona ko ē ‘i *New York* ‘uluakí Sea ‘oku ou fiefia ‘aupito ‘i he fua fatongia na’e fakahoko ‘i he Talafekau Lahi pea mo ‘ene kau ngāue ‘i he’emau ‘a’ahi atu ko e fakataha ‘i he *UN* ‘o mahino ai ‘a e lahi e ngaahi fatongia mo e ngaahi fakataha ‘oku fiema’u ke nau a’u ki ai ka koe’uhí ko ‘enau toko si’i ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o ma’u kātoa e ngaahi fakataha ko eni ki ha tu’unga ‘oku fakafiemālie Sea. Ka neongo ia ‘oku lelei ‘aupito mo ‘ata ki tu’a ‘aupito ‘enau ngāue ‘o fakatatau ki he’enau toko si’i. ‘Oku fai pē pou pou pē Sea ‘oku mahino pē tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ivi fakapa’anga fakalukufua ‘a e Pule’anga ka ‘oku fai pē tokanga ke ‘ohake pē ke hā pē he Miniti ‘oku ‘i ai hono tokangaekina kinautolu ke ‘i ai pē ha ‘aho kae manatu’i ke fakaivia’i ‘a e kau ngāue ko eni ‘i *New York*. ‘I he taimi tatau pē Sea ‘oku tau fakatokanga’i ‘oku hiki mai ‘a e Pule’anga ‘Amelika ‘o fokotu’u ‘enau Misiona ‘i Tonga ni.

Sea ko e fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ke tau *reciprocate* pē fakafoki ‘a e hanga mai ‘a e fonua hau ko eni ko ‘Amelika ki Tonga ni fiema’u ke ‘i ai ha’atau Misiona ‘i *Washington* Sea. ‘I he ngaahi fakataha ko eni ‘oku fakahoko ‘i *Washington* ‘oku mahino ‘oku lahi e ngaahi faingamālie pea mo e ngaahi fakataha ‘oku ‘ikai ke tau lava a’usia koe’uhí ko ‘etau vahevahe e taimi ‘i *New York* pea mo e *UN* pea pehē foki ki hono tokangaekina e fu’u fonua lahi ko ‘Amelika.

Mahino pē ‘a e fiema’u ia ke ‘i ai ha’atau Misiona ‘i he Konisela ko eni ‘oku ‘i *San Francisco* koe’uhí ko e tokolahi e kāinga Tonga ‘oku nau ‘i *California* ka ‘i he taimi ni Sea fakapapau’i fakamāmani lahi pē ‘oku ‘i ai pē Tonga ia he feitu’u kotoa kau ai pea mo e *East Coast*. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a koe’uhí ko e ngaahi fiema’u ‘oku kamata ke tānaki mai ‘o kau mai ki he ha’u hanga mai ‘a e Pule’anga ‘Amelika ki Tonga ni pē te tau tokanga mo tautolu ke ‘i ai ha’atau Misiona ‘i *Washington*.

Sea ‘oku kau ia ‘i he me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘i he peesi 111 pea mo e tokanga makehe pē ki he Misiona ko eni ‘i *New York* Sea mahino na’e ‘i ai e kau *architect* na’a nau hanga ‘o savea’i ‘a e fale faka’ofo’ofa ko eni ‘a ‘oku mahino ‘e fai hono fakalelei’i ‘ikai ke u vakai hifo ‘oku ‘i ai ha patiseti ki ai ‘i he vouti ko eni pē ‘oku fakahū heni pē ‘oku fa’o ia ha feitu’u kehe pē ‘oku ngalingali ‘ikai ke lava ia he ta’u fakapa’anga ko eni Sea.

Sea ko e peesi fika 115 ko e ‘Ofisi Misiona eni ‘i ‘Okalani Sea fakatokanga’i pē ‘i he kupu fika 14 ‘a ia ko e totongi koloa mo e ngāue ‘i he ngaahi *detail* ko eni kuo hā ‘i lalo ko e *insurance* pē ko e malu’i ta’u ‘e taha. Sea ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga ko e patiseti ki heni ‘oku 112500 ‘oku holoki he ta’u fakapa’anga fo’ou ki he 56000. ‘Ova eni he vaeua hono holokí Sea pea ‘oku ‘ikai ke toe tokanga’i hono malu’i pē ‘e, ke fakama’ala’ala mai e ‘Eiki Minisitā mahalo ‘oku toe ma’ama’a ange hono malu’i he ta’u fakapa’anga fo’ou. Ko e hā hono fakamatala Sea ke toki me’a mai pē he ‘Eiki Minisitā.

Ko e peesi fika 117 Sea na’e ‘osi ‘ohake pē ‘a e hoha’a ‘a e kau Fakafofonga ki he Misiona ko eni ‘i *Abu Dhabi* ‘a ia ko e *capital* eni e fonua ko *UAE* Sea ‘oku kehe pē ia mei *Dubai*. Ko *Abu Dhabi* Sea talu hono fokotu’u ‘a e Misiona ko eni mo hono fakaivia’i he Pule’anga pē ‘o *UAE* ka ‘i he ‘aho ni Sea ‘oku fakapa’anga’i ia mei he pa’anga pē ia ‘a e Pule’anga Tonga. Sea ko ‘eku ‘ohake pē eni koe’uhí talu hono fokotu’u ‘a e ‘ofisi ko eni ‘oku te’eki ai ke ‘atita’i ka ‘i he fakatalanoa pea mo e ‘Ofisi e ‘Atita ‘oku me’a mai he ‘Atita Seniale ‘oku faka’amu ke

fakahoko e ngāue ko ení ‘i Sepitema. Ka ko e fo’i *issue* lahi Sea ‘oku ‘ohake koe’uhí ko e tōnōnou ko eni ko e me’a lahi hono sivilivi’i e ngāue e Pule’anga ko hono ‘atita’i ‘a e pa’anga ‘oku fakamole mo fakaivia’i atu mei Fale Alea Sea.

Koe’uhí ko e taimi lōloa ko eni ‘oku te’eki ai ke fakahoko e ngāue ko eni ka ‘oku ‘ikai ko ha kovi eni ia ‘a e ‘ofisi ...

<009>

Taimi: 2205 – 2210

Lord Fakafanua: ... pe ko e misioná pe ko ha kovi ‘a e ‘Atita Senialé Sea. Ko e tō nounou ia e ivi fakapa’anga ke fakafolau ‘a e kau ‘Atitá ke nau fakahoko e ngāue ko ení ‘i tu’apule’anga he ngaahi misiona ko eni ‘a Tongá.

Sea ‘oku ‘ohake pe ke tau fakatokanga’i, koe’uhí ko e ngaahi ‘atita ko ē ‘oku fakahoko ki he ‘ū misiona ko ē ‘i mulí. ‘Oku fakahoko pe ia ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha folau makehe ‘oku kau atu ki ai e ‘Atitá pea ‘e afe mai leva ‘o toki fakahoko e ngāue ko iá. ‘A ia kapau ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha folau ia ki he ‘ēlia ko iá Sea ‘e ‘ikai ke fakakakato e ngāue ko ē ki he ‘atita’i e ‘ofisi. Pea ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pe ia ‘e he ‘Eiki Minisitā. Sea ko ‘ene ngata ē ngaahi me’a ‘oku ou tokanga ki aí. Faka’apa’apa atu pe ki he ‘Eiki Minisitā mo e kau ngaué ko e fie kaungā ngāue pe mo kinautolu. Ke poupou ki he ngāue lelei ko eni ‘oku fakahoko ‘e he ‘ofisi ‘o fakatatau ki he ivi si’isi’i ‘oku vahe atu ‘e he ‘Esitimeti’i Sea. Ke ‘omai pe ha tali meí he ‘Eiki Minisitā, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Minisitā ke me’a pe ki he ‘ū peesi na’e me’a ki ai pea mo e ‘ū misiona ki muli peá ke me’a mai.

Tali Minisita ki Muli ki he fiema’u mei he ta’u kuo ‘osi ke fakaivia fakakaungāue e Potungāue

‘Eiki Minisitā ki Muli: Mālō, tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Ko e ‘uluakí pe ko e ‘eke ko eni fekau’aki mo e fakaivia ko eni ‘a e ngaahi tu’unga ‘i he ‘Ofisi ko eni ‘i Tonga ní. Mahalo ko e puipuitu’a pe ki aí ‘i he 2019/2020 na’e to’o ‘a e fo’i tu’unga ‘e 21 meí he Potungāue koe’uhí ko e tuai ‘enau ngāue ki hono *recruit* ko eni ‘a e kau ngāue. Pea ‘oku fai pe ‘a e ngāue vāofi mo e *PSC* kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue Pa’angá ki hano fakafoki māmālie mai pe ‘a e ‘ū tu’unga ko iá ko e ngaahi ‘ū *critical positions*.

Tali ki he fiema’u ke fakalelei’i ngaahi ‘ofisi/nof’anga misiona Tonga ‘i muli

Ko e uá, fekau’aki mo e *Green Banks* na’e fakahoko ‘a e *mission* ‘a e Minisitā *MOI* ‘i he ta’u kuo ‘osí. Ke vakai’i ‘a e ‘ū ‘ofisi kae ‘uma’ā e ‘ū nofo’anga ko eni ‘a e Pule’angá ‘i muli ke fai ha sio fakalukufua ki he ngaahi *renovations* pe ko e fakalelei. Koe’uhí kuo ‘osi lauta’u, ‘osi e ta’u ‘e 20 ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ki ai. Pea hangē pe ko eni ko *Green Banks* ‘oku lolotonga fakahoko pe ‘a e ngāue ke faka’esitimeti mai ‘a e lahi ‘o e ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko ki aí. Pea tatau pē ki he ‘ofisi ko ē ‘i Niu ‘Ioké, tatau pe mo hotau fale ko eni ‘i, *property* ko eni ‘i *San Francisco*. Pea ‘oku fai pē ‘a e ngāue vāofi mo e Potungāue ko eni ‘a e *Infrastructure* kae ‘uma’ā mo Falepa’anga fekau’aki mo e fakahokohoko hono fakahoko ‘o e ngāue fakalelei’i ko eni ‘a e ngaahi nofo’anga kae ‘uma’ā e ngaahi ‘ofisi ‘oku pule’i ‘e he Pule’angá.

Ko e hoko atú fekau’aki ko eni mo e ‘ofisi ko eni ‘atautolu ‘i ‘Amelika hangē ko ē ko e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 2 ‘o Ha’apai. ‘Oku lolotonga fakafofonga pe ‘a ‘Amelika mei Niu ‘Ioke. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko Tonga pē ‘oku fakafofonga ko ē mei Niu ‘Ioké. ‘Oku lahi e ‘u fonua he Pasifiki ‘oku fakafofonga pe ia mei Niu ‘Ioke koe’uhí koe ngaahi faingata’a fakapa’anga pe ke ‘ai ha misiona ‘e 2, taha ‘i Uasingatoni mo Niu ‘Ioke ka ‘oku mo’oni ‘aupito pe e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fekau’aki mo e ngaahi fatongia ‘oku fakahoko he ‘ofisi ko ē ‘i Niu ‘Ioké.

Ko e fekau’aki ko ē mo e totongi koloa *insurance* ...

<010>

Taimi: 2210-2215

‘Eiki Minisitā ki Muli: ... ko ē ‘a ‘Okalaní na’e holoki pē ‘a e ‘esitimeti ko eni ki he 2023/2024 koe’uhí ko e fakafuofua pe ia ki he fakamole ko ē fiema’u ko ē ‘i he ta’u 2023/2024. ‘A ia na’e ‘ai ‘a e tahakilu ‘i he 2022/2023 ka ko e 6000 pē na’e fakamole ‘i he *insurance* ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni lolotonga. ‘A ia ‘oku tukuhifo leva ‘a e *allocation* ko ē ki he 2023/2024.

Ngaahi misiona Tonga kuo lava ‘atita’i he ‘Ofisa ‘Atita Seniale

Ko e mo’oni ‘aupito ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele fika uá fekau’aki mo e fiema’u ko ē ke ‘atita’i ‘a e ngaahi misiona ko ē ‘i mulí. Na’e ‘osi fai pē ‘a e kole ki he *Auditor General* ke ne hanga ‘o fakahoko ‘a e ‘atita ki he ‘ū *mission* kātoa. Pea ko e ta’u kuo’osi na’e lava ‘a Niu ‘Ioke mo *Frisco* mo Honolulu pea ko e toki ‘osi eni ‘a Nu’usila. Ka ko u fiefia ‘o kapau ‘e lava ‘a *Abu Dhabi* ‘i Sepitema he 2023. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ai leva heni Fakafofonga.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea mo e Komiti Kakató. Ki’i fakamālō pē ‘Eiki Minisitā ‘a e ngaahi fakamatala ko ení. Ko e ki’i mahino foki ko e vouti ko e vahe ko ení e Potungāue ko eni ki Mulí ‘oku hiki ‘aki ia e 790000 ‘a e fakafehoanaki pē ko ē ‘ene fakamole ko ē ‘osi e tau ní pea mo ‘ene *budget* ko eni he ta’u fo’ou.

Toki vakai pē ki he kupu ko eni ‘i he peesi kamata pē he 106. Ko ia ko e ki’i ‘ai pe ia heni koe’uhí ko e 16 ko e ‘uluaki, ‘a ia ko e polokalama 1 polokalama si’i 2 ‘a ē ko eni ‘i laló felāve’i mo ‘ene *hospitality* ko ē hení. Ko e ‘uhingá ko e fakamole ko ē na’e ‘ai ko ē pehē ‘e ngata pe ia ‘i he ta’u ní ko e pa’anga pē ‘e 85000. ‘Oku ‘i ai ‘ene ki’i, ko ena he taupotu 14 ‘a ē ko ē ‘i ‘olunga ko eni he me’á pea ko eni ‘oku toe hiki pē ‘o 23. Ka ko u vakai hifo ko iá ko e lahi pē ai ko e totongi ko eni ‘o e talitali, tokanga’i e kau ‘a’ahí. Pea ‘oku ‘eke pē ki he Minisitā ko e hā e me’a ‘oku holo pē kae toe hiki pē fakamolemole.

Peesi 107 ko e kupu 14 ko e ki’i fakahoha’a atu pe ia ai koe’uhí ko e kupu 14 ko ‘ene konga ko eni ki he talitali ko ē tokanga’i ‘a e kau ‘a’ahí kupu 14, ‘i he kupu polokalama si’i tolú he polokalama tahá. Hiki ia, na’e, ko e me’a ko ē ki he talitali na’e 24000 ‘i he lolotonga e Patiseti e ta’u ní, kuo hiki ia ‘o 34500. Tatau pē mo ia ki he, ‘a ia ko e polokalama eni ia *corporate service* ‘a ia ko e tafa’aki eni ko ē ‘oku nau tokanga’i ko ē ‘a e ngāué pule’i ko ē fakangāue.

Fehu'ia ngaahi hiki he fakamole 'i he Vouti Potungāue ki Muli

Tatau pē mo ia ko e *cater* ko ē he fakame'atokoni mo fakamokomokó na'e fe'unga pē mo e 50000 he ta'u ni. Ko eni ia 'oku hiki ia 'o 100000 pea 'oku 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e hiki lahi ko eni 'i he ngaahi me'a ko eni 'i he ta'u ní.

Ko e kongā uá fakamuimuí pē ko e 20 'a ia kupu ko ē ngaahi koloa lalahí. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fale fo'ou ko e 600000, ko e 'ai pē ke kātaki e, 'a e 'Eiki Minisitā 'o ki'i, pe ko fē 'a e ki'i fakalahi ko eni mahalo ko e, ko e hā e 'uhinga 'a e 600000 ko eni, ko fē feitu'u 'e fai e langá? Fakalahi ko eni 'i he tafa'aki ko iá peesi 107 ia 'i he tafa'aki ko iá.

Ko e a'u pē ki he peesi 108 ko e tafa'aki ko eni ki he koloa ki he'ene *assets* ko ē 'a'aná 20. 'A ia ko eni foki ko e 'omai ko 'ene komipiuta fo'ou 'a e 7500. Ka ko 'eku 'eke pē ko e tu'u ko ē 'a e 'esitimeti lolotongá 'oku 15000 'oku ne 'omai. 'Oku 'ikai ke talamai ia hē 'oku 'ikai ke fai ha, he 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakatau mai 'i he ta'u ni pea ko eni 'e toki 'omai ia he ta'u kaha'ú. Ka 'oku 'eke atu pē pe 'oku fēfē? Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke fakatau ai he ta'u ni ke fai mo 'osí pe 'oku toe 'i ai, ko e hā e 'uhinga 'a e toe toloi 'i he kongā ko iá.

Ko hono hokó peesi 109, peesi 109 ko e kongā ko eni ki he kau ngāue lau 'ahó 'a ē ko eni kongā lau 'ahó. Ko 'eku 'eké pē, 'oku me'a ní 'oku 'ikai ke *contract* e kau ngāue ko eni pe 'oku lau 'aho pe ia 'o hangē ko tautolu 'o lau 'aho pē pea 'ikai ke 'i ai ha'anau fa'ahinga, tatau kātoa pe eni ia 'a e 'ū misioná. 'Oku lau pē ko e lau 'aho ka ko e...

<002>

Taimi: 2215-2220

'Aisake Eke: 'Uhinga hangē kiate au pē 'oku *contract* kinautolu 'o nau fai ai 'a e ngāue ko ia. Ko e kupu e, hoko hake pē ai Sea ki he, na'e 'i ai me'a 'anenai felāve'i pea mo e malu'i ko eni tautaha. 'Oku hoko kātoa eni ia 'i he ngaahi komisiona ko eni, ngaahi misiona kātoa 'i muli. Ko u sio ko e holoki kātoa ko ē 'u me'a mahalo 'oku 'alu ia ki he 300000 pē ko e 400000, kakato, tatau kotoa, hono holoki ko ē 'u, mahalo ka ko e fakamatala pē 'a e 'Eiki Minisitā 'i he'ene me'a mai, mahalo koe'uhi ko e 'i ai 'a e kongā 'e 'ai 'i he ta'u fakapa'anga ko ē ka ko e kongā lahi ia 'oku, na'e fakahaofi ia 'e he potungāue ko eni, 'i he holoki vaeua kātoa hangē ko e me'a ko eni na'e 'i Lonitoni na'e 5, 'a ia ko e kupu 14, 56300, na'e 112500 ka 'oku hiki ia, ka 'oku holoki kotoa.

Ko e kongā 'e taha ko e *rental* ko eni 'i Lonitoni, ko e 'esitimeti lolotonga na'e fe'unga ia mo e 56000, ko e me'a fo'ou ko eni 'oku 'omai ko eni ki he ta'u ni ki he ta'u kaha'u, 'oku hiki ia 'o 216100. Ko e 'eke pē ha 'a e fu'u hiki lahi ko ia 'i he *rental* ko ia.

Sai ko e hoko hifo pē ki he kupu ko eni ki he peesi hokó, peesi 110, ko e me'a tatau pē ia 'eke pē ai ko e, 'io, fakatokanga'i pē ai mahino 'a e holoki ko ē 'a e malu'i ko ē ai na'e 172500 ia 'i he ta'u ni, holoki pē 'o 600, ka 'oku hangē ko 'eku lave ki ai, 'oku tatau kotoa pē 'u misiona ia. Ko e me'a tatau ai pē 'eke he 'u *contract* ko eni 'i ai pē 'oku lau 'aho pē pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *contract*, 'a ia 'oku tatau pē ia pea pehē mo e kongā ko eni 'i 'u misiona ko eni 'i Niu 'Ioke, nau tatau kātoa mo e toenga, mo e toenga.

Sai ko e toe hoko atu pē ai Sea, ko e vouti peesi 112, polokalama lahi 'e 3, polokalama si'i 4, 'a e ngaahi me'a ko eni felāve'i mo e ngaahi me'angāue, komipiuta, mo e ngaahi me'a ko ia, ko e ta'u lolotonga, sio na'e 'omai 'a e 1500. Ko e fakamole ko ē 'oku fai 'i he ta'u ni ia ko e

6300 pē. Ka ko eni 'oku toe 'omai ia 'e toe hiki ia 'o 12500, ko e 'eke pē ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke lava ke 'osi ai leva 'i he ta'u ni, kae toe toloi kae kehe pē 'oku 'osi fe'unga pē 'a e 6300 ia 'i he ta'u ni kae toe 'omai pē 'a e me'a ko ia Sea.

'A ia ko e vakai ia ki he tafa'aki ko ia, tatau tofu pē ia pea mo e peesi 114, 'a ia ko e polokalama lahi 3, polokalama si'i 6. 6 si'isi'i, ko e me'a tatau pē eni 'a ia 'oku hoko eni ia 'i he potungāue ko eni 'ene ngaahi komipiuta 'e 20, 'a ia ko e komipiuta mo e *office equipment*, ko ē na'e 20000 he patiseti, 'e noa (0) pē ia he ta'u ni kae toe mai pē 15 ia. Pē 'oku 'uhinga 'oku hā, fiema'u pē 'oku 'ikai ke fiema'u pē 'oku ha, pē ko e hā 'a e tūkunga. Ka 'oku ou fakatokanga'i 'oku hoko ia 'i heni.

Ko e ki'i hoko hake pē Sea, 'i he mahino pē 'i he tafa'aki ko eni 'o tatau pē mo e *contract* ia 'i heni, tatau pē pea mo e 'i he peesi 117, ko e me'a tatau pē 'i he holoki ko ē e malu'i. Tatau pē mo eni 'Eiki Sea, ko e me'a tatau pē eni 'i he 'u me'a vā, peesi 118, 118 'a ia ko e polokalama lahi ko ā 'e 4, fika 4, polokalama si'i 1, ko e me'a tatau pē eni ko 'ene 'u koloa komipiuta fo'ou pea mo e 'u me'a ko ia, ko e 'esitimetu ko ē ta'u ni na'e 67000. Ko e ki'i fakamole ia ko ē 'e fai 'i he ta'u ni 'oku 8900, tukukehe kapau 'oku hala 'a e *revise* ko ē, 'osi ia pea toe tataha'i ia ki 'olunga, mahalo 'oku hala eni 'Eiki Minisitā ē.

Ka ko e me'a 'oku hoko 'a 'ene hokohoko ko ē 'a e me'a ko ia, ko e me'a tatau pē mo ia, 'i he peesi 119, komipiuta fo'ou ko e ta'u ni ia na'e 14000, 'oku 'asi ko ē 'i he ta'u ni ko e ki'i 6500 pē 'oku 'osi 'e fakamoleki, pea 'osi ko ia 'e toe tataha ia ki 'olunga ki he, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'e Hou'eiki 'oku ou tui au ko 'ene lava pē 'a e tali mai 'a e fehu'i 'a Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 2 ko 'etau hiki ia, he ē, ko ia ke tau 'ai ai leva ke lava pea 'oku ou, pea te u 'oatu leva 'a e ki'i faka'uto'uta ki heni e. me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Minisita ki Muli ki he ngaahi fakamole ne hiki he vouti Potungāue ki Muli

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa, 'a ia ko e tafa'aki ko ē 'a e *hospitality*, koe'uhi ko e lahi ko eni 'a e kau folau mai ki Tonga ni 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe, pea 'oku fu'u fakahoko leva 'a e ngaahi fakaafe ki he kau 'a'ahi. Hangē ko ē ...

<005>

Taimi: 2220-2225

'Eiki Minisitā ki Muli: ... Ko e 2022/2023 na'e folau mai e Minisitā *Foreign Affairs* 'a Nu'usila na'e folau mai 'a *Deputy Secretary of State* ko ē 'a 'Amelika. Ko e uike kuo 'osi na'e 'i heni 'a e Kovana Seniale 'a 'Asitelēlia. Na'e toki fokotu'u 'a e 'ofisi fo'ou 'a e *SPC* mo e ngaahi fakataha na'e 'i ai 'a e fakataha 'a e *International Seabed Authority* na'e toki fakahoko 'i he uike kuo 'osi, pea 'oku 'amanaki ke *host* 'e Tonga ni 'a e fakataha 'a e fakafeitu'u ki he teuteu ko eni ki he polokalama fakata'u hongofulu 'a e *Small Island Developing States* 'a e polokalama ko ē 'a e *UN* ke fakafetongi 'a Samoa *Pathway* pea 'ikai ke ngata ai ka ko e 'a'ahi mai kau 'Amipasitōa 'o foaki 'enau 'ū tohi 'ū tohi ngaue ki he 'Ene 'Afio mo e ngaahi *mission* kehekehe pē. 'Aa ia ko e ngaahi tefito'i fatongia ia 'a e potungāue ko hono tokanga'i 'a e tafa'aki *protocol* 'a e ngaahi polokalama 'a'ahi ko eni kae 'uma'ā ke fakahoko 'a e *hospitality* kiate kinautolu pea 'oku 'amanaki ke *host* 'e Tonga ni 'a e fakataha ko ē 'a e *Forum* 'i he ta'u kaha'u.

Ko e pa'anga 'e 600000 ko eni ki he 'ofisi fo'ou 'a ia ko e fo'i konga konga faka'osi pē ia hono totongi hono fakalelei'i ko eni 'o e 'Ofisi Palēmia motu'a 'a ia 'oku 'amanaki ke hoko ia ko e 'ofisi fo'ou 'a e Potungāue ki Muli, pea 'oku fakafuofua ko e toenga mo'ua eni ki he ngāue ko eni 'e fakapa'anga 'i he ta'u 2023 mo e 2024.

Ko e fakaikiiki ko ē fekau'aki mo e *computer*. 'A ia ko e fakafuofua ko ē 'Esitimeti 'i he 2023 2022/2023 'oku ki'i *lack* pē 'i he ngaahi fakamole ko ē 'oku fakahoko. 'A ia 'oku 'amanaki pē ia 'e ngāue'aki pē 'a e *allocation* ki he *computer* mo e me'a 'i he ta'u fakapa'anga ko eni pea toe 'i ai pē mo e *allocation* ki he ta'u fakapa'anga hoko mai.

Ko e fehu'i ko ē ki he kau ngāue lau 'aho ki he'enua *wages* 'oku 'ikai pē ke tokolahi 'a e kau ngāue lau 'aho 'i he potungāue, mahalo ko e faka'uli pē mo e *cleaner* mo e kalake mahalo 'e taha pē ua, ka ko e ...'oku ngāue *contract* pē 'a e kau ngāue lau 'aho ko eni 'i muli, ka ko e 'uhinga pē 'oku 'a ia ko e kau ngāue lau 'aho 'oku 'ikai ke nau *permanent* 'oku 'ikai ko ha kau *permanent staff* pea ko e kau ngāue ko ia 'a ia 'oku 'i ai pe 'enua ki'i *contract* pea 'oku fakahoko pē 'a e ngāue ko ia.

Fekau'aki ko ē mo e holo ko eni 'a e 300000 'i he misiona ki muli. Ko e konga lahi ia ko e feinga pē ke fakatonutonu 'a e pa'anga ko ē fakamole ki he *insurance* hangē ko ia tatau pē mo e fehu'i ko eni 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 mei Ha'apai. Ko e fakafuofua pē eni 'i he fakamole *insurance* he ta'u ni ke fakaofiofi pē ki ai pea fokotu'u mo e fika ko ē ki he 2023/2024 mālō.

'Aisake Eke: Sea fakamolemole na'e 'i ai 'a e ki'i *rental* na'e 'eke.

Sea Komiti Kakato: 'I ai mo e ki'i *rental*. 100000.

'Eiki Minisitā ki Muli: 'A ia ko e *rental* ko eni 'a ia ko e konga pē ia 'o e *maintenance* 'u fakalelei ko eni 'e ofisi mālō...

<007>

Taimi : 2225-2230

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 2.

Fakamālō'ia Tongatapu 2 pou pou e Pule'anga ke tokangaekina fānau fakafoki fakapule'anga mai mei muli he faihia

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u toe fie foki pē ki he'eku talanoa 'anenai ki he fa'ahinga ko ia na'e fakafoki mai mei muli pē ko e kau *deportees*. Ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia he'ene fakahā mai 'a e pou pou ki he ngāue ko eni 'oku fai. Pea ko u tui 'aupito ki ai ko e fa'ahinga ko eni 'oku nau fu'u pepepengesi 'aupito pea 'oku fiema'u 'a e ngāue tokanga 'aupito ki hono tokanga'i mo hono feinga ke liliu kinautolu.

Ke hangē ko 'eku lave 'anenai ko e talu 'emau fai e ngāue ko eni mei he 2019 pea kuo ma'u 'emautolu ia e mahino lahi ki hono, ki he ngāue mo e fa'ahinga ko eni. Ko e ni'ihiki ko eni 'oku mau ngāue'aki ke ō 'o tali nautolu mei mala'evakapuna pea mo ō 'o fai hono tokangaekina kinautolu, ko e ni'ihiki pē na'a nau fou mai he hala ko ia. Ko e ni'ihiki pē na'e fakafoki

fakapule'anga mai kinautolu ta'u 'e 20 tupu 10 tupu lahi. Pea na'a nau ha'u nautolu he taimi kuonga motu'a, kuonga ko ē hono 'omai pē nautolu 'o li'aki mala'evakapuna pea foki e polisi pālangi ia he vakapuna pea mavahe atu mo e kau polisi Tonga ia kae li'aki nautolu ai.

Foki mai fānau faihia Tonga mei 'Amelika 'osi 'i ai pē honau ngaahi talēniti

Pea na'a nau fou hake leva 'i he hala matu'aki faingata'a 'aupito. Pea 'i he a'u ki he taimi kuo nau liliu 'aupito 'o ma'u fāmili, ma'u lakanga he ngaahi siasi 'oku nau kau ki ai pea ma'u mo 'enau ngaahi ngāue. Ko e ni'ihi ko eni na'e fakafoki mai mei 'Amelika, pea 'i he 'enau taukei ko kinautolu ko ia na'e 'omai mei 'Amelika 'oku kamata pē hono liliu kinautolu ia he ngaahi pilisone ko ia 'i 'Amelika. Ai e ngaahi me'a ia 'oku fekau ke nau ako ai, 'o fakatatau ki honau ngaahi manako mo e ngaahi me'a 'oku nau lava fai.

'A ia ko e ni'ihi ko eni 'oku mau ngāue 'oku 'i ai 'a e tokotaha ia ai na'e ako tufunga pea 'oku 'osi tokoni'i 'e mautolu 'o ma'u 'e he *certificate* lēvolo 2 mei he Fokololo. Na'e 'i ai 'a e tokotaha ia na'e ako kuki pea kuo 'osi fakalele hono ki'i falekai 'ona ia 'i lotokolo he Hala Uelingatoni. 'Oku 'i ai e tokotaha ia 'oku tō vesitapolo. 'Oku 'i ai e tokotaha ko 'ene ngāue na'e fai he pilisone ako ai ko e tuitui, pea 'oku mau kei feinga eni ke tokoni'i e 'a hono ki'i fale tuitui. 'A ia ko e kau 'Amelika 'oku nau ha'u nautolu 'oku 'osi 'i ai pē 'enau taukei ngāue na'a nau ako.

Fiema'u ke fokotu'utu'u polokalama 'Asitelēlia mo Nu'usila ke tokangaekina kau faihia Tonga fakafoki fakapule'anga mai ki Tonga ni

Ko e kau Nu'usila pē mo e kau 'Asitelēlia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia na'e fai 'emau potalanoa pea mo e Misiona Nu'usila mo e 'Asitelēlia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia, ke kamata hono liliu kinautolu 'i he ongo fonua ko ia, 'i ai e ngaahi polokalama ai 'a e ngaahi komiuniti Tonga. Pea na'a mau toe fokotu'u atu foki ke nau 'omai ha silini fakafo'i'ulu ki he tokotaha kotoa pē 'oku nau fakafoki mai ō mai ha fo'i pa'anga ke fai'aki hono tokanga'i e tokotaha ko ia, pē ko e 100000 ki he tokotaha pē ko e hā pē ha silini,. He koe'uhi ko e tupunga 'enau pehē ko 'enau tupu hake he ngaahi sosaieti ko ia. Pea he 'ikai ke fu'u li'aki mai pē ia ki Tonga ni ke kavenga'ia tokotaha 'a Tonga ni ai. Pea 'oku kei fai pē talanoa mo kinautolu ka ko e faka'amu ia, ko e tokotaha kotoa pē 'oku fakafoki mai, ha'u mo ha silini mei he fonua ko ia, ke fai'aki e ngāue ki ai. Pea ko e tūkunga ia 'oku 'i ai Sea ko u faka'amu pē ke mahino pē ki he Hou'eiki e ki'i ngāue ko eni oku ma fai pea mo hono tūkunga he taimi ni, mo e faka'amu ko e ngaahi me'a 'oku mau faka'amu ki ai he kaha'u ke toe lelei ange 'a e fakahoko e ngāue ko eni koe'uhi pē ko hotau fanga tokoua mo hotau fanga tuofefine he 'oku 'i ai pē mo 'e kakai fefine 'oku tokolahi 'oku kau he me'a ko eni. He koe'uhi 'oku fiema'u pē ke nau hoko ko e kau Mēmipa 'aonga kau Mēmipa 'oku nau lelei 'i he sosaieti. Ko ia pē Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : _Fakamālō atu.

Mafai Minisita ki Muli ke alealea mo Nu'usila mo 'Asitelēlia fekau'aki mo e fānau faihia fakafoki fakapule'anga mai ki Tonga

Lord Fakafanua : Sea 'oku 'ikai ke u fie fakalōloa ka koe'uhi ko hono langa hake 'e Tongatapu 2 'a e *issue* ko eni ki he tipota 'i he vā ko eni 'o 'Asitelēlia pea mo Nu'usila. Na'e hanu lahi 'a e Pule'anga Nu'usila koe'uhi ko e tokolahi honau kakai kuo tipota mei 'Asitelēlia

ki Nu'usila. Pea 'i he mahalo ko e māhina 'e 2 pē 3 kuo 'osi, kuo tau e alea 'a 'Asitelēlia pea mo Nu'usila ke hanga 'e 'Asitelēlia 'o toe fakakaukau'i 'a e ni'ihi ko eni 'oku, na'a mau mei tipota mei 'Aositelelia ki Nu'usila 'aki e ngaahi makatu'unga ko eni Sea. Ko e fuoloa ta'u 'enau nofo 'i 'Asitelēlia pea mo e lōloa 'enau fua hia ko eni 'o hū ko eni ki pilisone 'i 'Asitelēlia. Ke 'i ai ha lēvolo ai pea toki tipoota kinautolu mei 'Asitelēlia ki Nu'usila. Sea ko u 'ohake 'a e fakatātā ko eni, koe'uhi 'oku 'i ai pē 'a e ivi pea mo e mafai ki he 'Eiki Minisitā ki Muli ke fai ha'ane alea mo e ngaahi fonua ko eni 'oku nau tipota'i mai e kau Tonga ki Tonga ni...

<008>

Taimi: 2230-2235

Lord Fakafanua: ... 'a ia ko 'Asitelēlia ko Nu'usila pea mo 'Amelika. Sea ko e 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku tokolahi 'enau kau Minisitā mo 'enau kakai ma'olunga 'oku 'a'ahi mai ki he fonua ni koe'uhí 'oku nau tokanga mai ki Tonga ni. Ka 'oku tonu ke nau ha'u 'oku 'i ai e me'a ke tau tali 'aki kinautolu 'oku 'i ai 'etau fiema'u 'oku 'i ai e ngaahi *policy* te ne hanga 'o malu'i e fonua 'o hangē ko hono tokangaekina'i 'a e kau tipota 'uluaki ke fa'a fakafe'atungia'i hono 'omai kinautolu 'aki hano 'ave ha ngaahi *condition* hangē ko e va'a ko eni 'a 'Aositelelia pea mo Nu'usila.

Fokotu'u pea pou pou'i tali Vouti Potungāue ki Muli

Ua Sea ke 'omai ha ngaahi pa'anga ke fakaivia'i hono tali kinautolu 'i Tonga ni koe'uhí ke 'oua te nau toe foki mai 'o fakahoko e ngaahi pango tatau pē na'e fakahū ai kinautolu 'i muli 'i Tonga ni. Pēseti 'e 50 pē laka ange ai Sea 'a e ni'ihi 'oku fakafoki mai 'oku nau toe foki nautolu 'o faihia. Ko ia pē 'a e pou pou Sea mālō fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko u fakamālō atu Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko u lave'i pē 'oku mou ngāue mālohi 'aupito 'aupito ki hono tokangaekina 'a e ni'ihi ko eni pea a'u ki he ki he fānau ko ē 'oku uesia 'i he ngaahi fakatamaki fakalotofonua pē he ē. Hou'eiki ko u pehē mu'a ke tau hiki he ē. Pou pou 'oku 'i ai ha pou pou ke tau hoko atu mei heni? Sai ko e vouti hoko te tau hoko ki ai ko e 6 'e 'Eiki Palēmia ko u pehē ke tau mālōlō.

Vouti Kau Tau 'A 'ene 'Afio

'Eiki Palēmia: 'Ai ai leva e ki'i fo'i vouti ko eni 'oku vave pē ia Sea. Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato mo e ma'u faingamālie ke fai atu ha ha fokotu'u atu 'a e Vouti ko eni 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Ko e ko e Vouti ko eni e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio Sea neongo 'oku 'osi 'asi hena 'oku 'alu mei he 20 miliona ki he 23 miliona kapau 'e me'a hifo e kau Fakafofonga ki he feitu'u e pa'anga 'oku 'omai mei ai pa'anga tatau pē na'e 'ave mei he Pule'anga Tonga mei he ta'u kuo 'osi he ta'u lolotonga ni mo e pa'anga 'oku fokotu'u ki he ta'u kaha'u 11.98 ta'u ni ta'u hoko mai 11.96.

Ko e pa'anga lahi heni ia ko hono 'omai 'a e pa'anga *in-kind* pē ko e 'omai ko ē 'a e ngaahi langa ko eni 'oku fai 'i he ngaahi *base* ko eni ko eni 'a Tonga ni 'a ia ko e *in-kind* ko ia 'a ia 'oku 'alu hake ai ko ē 3 miliona 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha hiki ia tau pehē 'i he pa'anga ko ē 'oku 'ave mei he tukuhau hangē ko e fa'a fakahua 'oku fai 'aki. Ka ko e lahi pē hiki ia heni 3 miliona tupu ko e ha'u ia mei he ngaahi langa tokoni mai 'a e ngaahi fonua 'i muli ki he 'etau ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio he ngaahi peisi kehekehe Sea.

Ko e ko e tu'u ia ko ē 'o e Patiseti 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio 'alu mei he 20 'o 23 ko e tokolahi 'o e hiki ko eni ia ko e *in-kind* pē ia pē ko e langa ko e tokoni mai e ngaahi fonua kehe ki he ngaahi peisi 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Ko e patiseti ia 'e lava pē ia 'o 'oatu pē ha ngaahi detail pē 'oku 'i ai ha fehu'i ka 'oku fokotu'u atu ai pē Sea mālō. (Ne fokotu'u ke tali pea ne pou pou'i)

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki. Ko e ko e anga pē eni 'eku vakai ki he fatongia ko eni 'o e 'o e kau Tau 'a 'Ene 'Afio 'oku mahino ka au he'eku lau 'enau 'enau palani 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia mahu'inga 'oku nau fai ki he fonua. 'A ia ko e 'uluaki ko 'enau ko 'enau ngāue ko eni 'oku fai ki tahi he 'oku hā mai 'oku nau 'i tahi nautolu he 'aho 'e 150 ko e 'aho ko ē 'e 360 'a ia ko e feinga foki ke malu'i ko eni hotau 'oseni ē. Pea ko hono fatongia 'e taha ko e fatongia ko ē 'i 'uta ka hoko ha fakatamakí pea 'oku toe hā mai kiate au 'i he anga 'o 'enau fokotu'utu'u 'a honau fatongia lahi ko eni ko ē ke fakamahino'i pē 'oku nonga 'oku tokamālie me'a kotoa.

Ko e anga eni 'eku vakai koe'uhí ko e ko e ko e fatongia mahu'inga pea 'oku 'ia nautolu 'a e me'angāue ia 'e Sea. 'A ia ko e fatongia ki tahi mo e fatongia ko ē ki 'uta. Ka ko 'eku vakai ko eni ki he ki he mafola holo ko ē 'a e fatongia tatau he ngaahi potungāue 'oku ou pehē 'oku totonu ke fakafoki mai ia mei he ngaahi potungāue ko ē 'oku nau lolotonga fai he 'oku 'ikai ke u tui 'oku fai lelei. 'A ia ko e fatongia 'uluaki ko e fatongia ko eni ko ē ki he kumi ko ē 'o e vaka mole pē ko e pē ko e kumi ha ko e ui mai ha fa'ahinga fakatamaki mei tahi 'oku fai fakalelei foki ia 'e nautolu 'oku nau ma'u e me'angāue. Ka ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku toe fai ia 'e he kau polisi fakatātā, ko e fatongia ko ē 'i 'uta ko ē ha tō ko ē ha fakatamaki 'oku fai ia 'i he *NEMO* e konga. Pea ko e anga ko ē 'eku vakai ko ē ki he ki he ma'uma'uluta ange hono fakahoko e fatongia 'e he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio 'oku ou pehē au 'oku totonu ke ...

<009>

Taimi: 2235 – 2240

Taniela Fusimālohi: ... fakafoki mai ke 'ave pe ki he malumalu 'o e feitu'u 'e taha e ngaahi fatongia pehē kae lava 'o, he ko ē te tau 'ave ki he kau Kau Tau 'a 'Ene 'Afio 'a e Patiseti ke fai 'a e ngāue tatau pea tau toe 'ai pe mo e Patiseti ki he ngaahi Potungāue ko ē 'oku nau toe fai pe 'e nautolu 'o e konga 'o e ngāue tatau.

'Eiki Palēmia: Sea 'ikai pe ke, mahalo ko e fo'i faka'osi pe ha'ama felotolelei

Sea Komiti Kakato: Toki me'a ki he me'a ko ē 'a e Potungāue *NEMO* ē, ki'i tahataha mai, ki'i tahataha mai pe ki he Potungāue kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Palēmia: Toki lau mai ia ki he *NEMO* he taimi ko ē 'oku ha'u ai ko ē ki he *MEIDECC*. He ko e 'uhingá 'oku matū'aki tuku hifo 'aupito pe ē ia hē. Ko e 'osi ange ko iá na'e kau 'a e fakahoko fatongia 'a e *NEMO* 'i hono tukuaki'i lelei taha he ngaahi fonuá. Kapau te mou me'a atu ki 'Aositelēlia, Nu'usila 'alu 'o 'eke ai Fakafofonga. Kae 'oua te ke fu'u fa'a vave ma'u pe ke tuku hifo ē, kovi kātoa pe kakai kehe tukukehe e Feitu'una mo ha kakai 'okú ke *associate* mo ia. Ko e kolé atu pe ia, hela'ia e kakai ko ē he *ō risk* 'enau mo'uí. Nau *ō* holo 'o tui holo ngaahi fanga fu'u me'a he taimi Koviti-19 ke tufa atu e me'atokoni ki he kakai ka ke tala 'e koe 'oku kovi.

Sea Komiti Kakato: 'A pe, me'a pe, me'a pe Fakafofongá ē

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ka ko e me’a ē na’e hokó, na’e ‘alu holo ‘a e kakai ko ení, fai honau fatongia he taimi faingata’á. Ka ne tala ‘e ia e tuai mo e hā mo e hā mo e hā pea ‘oku ‘ikai ha’ane fakakaukau ‘e taha. Kātaki pe Sea e ngāue’aki e lea ko iá. Ka ‘oku fu’u lahi ‘ene tukuhifo e kakai ‘oku mateaki’i e ngāue na’a nau mei mole ai ‘enau mo’uí. ‘Ai lelei pe, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō PM, me’a mai Fakafofonga 11

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i fakahoha’a atu ki he

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai ‘Eiki Minisitā ē, me’a mai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eua, ko e faikehekehe ko ē ko ē ngāue Sea ‘o e ongo vaká. Ko e vaka ko ē sotiá ko e vaka mama’o ia. Takai hake ia ‘i Fisi, Ha’amoia ko e vaka ko ē ko ē ‘a e kau polisi, tafatafá pē ia. Ko hono faikehekehe ia Sea, ke fakatokanga’i ‘e he Fakafofonga ‘Euá. Ko e taimi ko ē ‘oku tā atu ai ki he ‘Api Polisi ha’u leva e ki’i vaka ko iá ‘o takai holo pe hotau tafatafá. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku lalahí tā atu leva ki ‘Api Sotia, ha’u leva e vaka ia ko ia ‘o takai hake ia ‘i Pilitānia mo fē’ia fua ‘o fai e ngāue ko iá, mālō ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e me’a ko ē na’á ku mamata ai he’emau ‘a’ahi ki Tahití ‘okú ne fakatupu fakakaukau kiate au ‘a e feinga’i ko ē ke mai pe ki ha Senita ‘e taha e ngaahi fatongiá ke fai mei ai.

Sea Komiti Kakato: ‘E kau ngāue koe’uhí ‘oku kole fakamolemole mai e Fakafofongá ki he me’a na’á ne me’a’aki ‘anenaí. Ko u kole atu pe ke to’o ia mei he’etau minití. To’o ia meí he minití ka kuo si’i mafola atu ia he ‘eá. Tau pehē pe ke to’o meí he minití ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea pea ‘oku toe ‘alu atu pe mo ‘eku kole fakamolemole ko ē ki he

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva pe ‘Eiki Minisitā, ki’i me’a hifo pe ki lalo kae ‘oleva ke toe ‘ai e kole fakamolemole ko ē. Ko e hā e toe kole fakamolemole ko ená.

Taniela Fusimālohi: Ko e kole fakamolemole pe ‘i he leá koe’uhí kapau ‘oku lavea ai e *NEMO* pea mo e kau ngāue pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē. Ka ko e anga pe foki ia e ongo’i mo e anga e sio ki he ngāue. Ka ko ‘eku poiní ‘aku ia Sea, ‘i he’eku lava atu ko ē ki Tahiti ‘o sio ki he nau anga ‘enau hanga ‘e nautolu ‘o fokotu’utu’u e ngāue ko ení. ‘Oku nau feinga nautolu ke fai fakalukufua ‘i he feitu’u ‘e taha kae tukutuku hifo e fakamole ki he me’a tatau pe ‘oku nau hanga ‘o faí.

Pea ko e poiní ia pe ko e hā leva ha palani ia ki he kaha’ú ke tukuange mai mu’a ngaahi fatongiá ke fai pe ha feitu’u ‘e taha. Pea ko ‘eku fakakaukau ‘aku ia pea ko e feitu’u pe eni ia ‘oku totonu taha ke ‘i ai ‘a e fatongia ko ení ko hono ‘omai ki he kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió. Ko e me’a eni ‘oku nau fai hē ‘i Tahití. Senitā pe ‘e taha, toko 6 pe ‘oku nau ngāue aí, ngāue’aki e tekinolosiá ki hono fai e *surveillance*. Kumi takai holo mo e me’á pea lipooti ki he’enau ngaahi va’á ke nau hanga ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni ki he.

Ka ko hono fakalukufuá ‘oku ou fakamālō au ia ki he fatongia ko ē ‘oku fai ‘e he kau tau ‘a ‘Ene ‘Afió ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku nau fakamatala ‘enau palaní ki he malu ‘a e sōsaietí.

Mo e tokoni ki he ngaahi fakatamakí mo feinga'i ke paotoloaki pe 'a e ngaahi fatongia ki he fonuá pea mo e Pule'angá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ...

<010>

Taimi: 2240 – 2245

Sea Komiti Kakato: ... Fokotu'u pea pou pou. (Pou pou e fokotu'u)

Mālō, Hou'eiki ko u pehē mu'a ke tau mālōlō. Mou me'a mai 'o mou feme'a'aki moutolu ka ko u tamate'i e maiká he koe'uhí ko u ki'i faingata'a'ia. Ka ko u, ko au pe 'oku faingata'a'ia mo u sai pe moutolu ia. Ka ko u kei ma'u pe ko homou ma'u iví, mou 'ai ā mou tui kote fakamolemole.

Ko 'apongipongi, me'a atu 'o teuteu ko e 'Ofisi Palēmia eni. 'Ofisi eni 'oku tau fiema'u ke tau me'a kotoa ki ai 'apongipongi. 'Apongipongi ko e 7 ia ē, mālō Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea. (Liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, toloi e Fale ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e fakataha'anga ni 'e he 'Eiki Sea)